

ASPEKTY OCHRONY I PROMOCJI

[illegible]

Radosława Lolo i Krzysztofa Wiśniewskiego

Archiwum Państwowe w Warszawie
Oddział w Puławsku

Akademia Finansów i Biznesu Vistula

MATERIALNE I NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO MAZOWSZA

ASPEKTY OCHRONY I PROMOCJI

pod redakcją
Radosława Lolo i Krzysztofa Wiśniewskiego

Puławsk 2021

Materialne i niematerialne dziedzictwo Mazowsza. Aspekty ochrony i promocji

Na okładce: dokument rzekomo z 1065 r., tzw. falsyfikat mogileński
(Archiwum Główne Akt Dawnych)

Recenzenci naukowci:

prof. dr hab. Janusz Grabowski

prof. dr hab. Waldemar Graczyk

Autorzy fotografii: Radosław Lolo, Krzysztof Wiśniewski

Pozostałe ilustracje: Wikipedia (wolny dostęp) oraz prywatnemuzeum.pl

Projekt okładki i skład: Karolina Pawleńska i Grzegorz Hubert Gerek

Wydawcy:

Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Puławsku

Akademia Finansów i Biznesu Vistula

© Copyright by Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Puławsku

© Copyright by Akademia Finansów i Biznesu Vistula

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani rozpowszechniana w jakiejkolwiek formie bez pisemnej zgody posiadaczy praw autorskich.

ISBN: 978-83-956774-5-8

ISBN: 978-83-7549-899-8

Realizacja:

Wydawnictwo Aleksander

www.wydawnictwoaleksander.pl

Spis treści

Radosław Lolo, Krzysztof Wiśniewski

Wstęp.....6

Wykaz skrótów8

Leszek Zygmier

Kultura prawna plockiego ośrodka kościelnego XIV-XV wieku
i jej dziedzictwo 10

Radosław Lolo

Zasoby Archiwum Diecezjalnego w Płocku w kontekście badań
nad dziedzictwem Mazowsza 43

Ks. Dariusz Majewski

Pontyfikał Płocki – historia odzyskiwania 57

Krzysztof Wiśniewski

Materiałne i niematerialne dziedzictwo benedyktynów
na Mazowszu 61

Dariusz Milewski

Pruskie źródła do dziejów Mazowsza XVI-XVII wieku 78

Janusz Szczepański

Świadectwa pamięci o epoce walk o niepodległość (1794-1918)
na Mazowszu północnym i ich kultywowanie 87

Małgorzata Gogolewska-Tośka, Agnieszka Sojka

Polityka oświatowa samorządów w zakresie edukacji regionalnej
i międzykulturowej 111

Dorota Zbińkowska

Działalność MROT w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego
Mazowsza – wybrane aspekty operacyjne 119

<i>Beata Cieśleńska, Ewa Wiśniewska</i> <u>Tradycje i dorobek zakładów kształcenia nauczycieli w Płocku w XX wieku</u>	127
<i>Krzysztof Łukawski</i> <u>Prywatne muzea i kolekcje na Mazowszu</u>	144
<i>Jolanta Załęczny</i> <u>Kilka uwag na temat dobrych praktyk w ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego (głos w dyskusji).....</u>	155
<i>Krzysztof Wiśniewski</i> <u>Rola organizacji pozarządowych w ochronie i promocji dziedzictwa na przykładzie działań Pułtuskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (głos w dyskusji).....</u>	160
<u>Spis tabel</u>	165
<u>Bibliografia.....</u>	166

Wstęp

Problematyka dziedzictwa kulturowego Mazowsza nadal zawiera w sobie wiele kwestii, które wymagają bardziej dogłębnego wejrzenia, inne z kolei mogą zyskać całkiem nowy wygląd w świetle badań interdyscyplinarnych. Mimo iż zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym tego regionu były już przedmiotem zainteresowania wielu badaczy różnych dyscyplin¹, to wciąż odczuwalne są istotne braki nawet w tak podstawowym zakresie, jak zdefiniowanie owego dziedzictwa, czemu skutecznie przeszkadza niedostateczne rozpoznanie zasobów archiwów państwowych i kościelnych, a także zbiorów muzeów państwowych, samorządowych i prywatnych. W omawianą problematykę wpisują się również aktywności edukacyjne oraz promocyjne – prowadzone nie tylko w społecznościach lokalnych, ale w skali regionu i całego kraju. Na tym szerszym poziomie trudno obejść się bez profesjonalnych organizacji posiadających struktury i potencjał do prowadzenia konsekwentnych i długotrwałych działań systemowych. To właśnie tego styku zagadnień archiwistycznych, źródłoznawczych, muzealnych, działań związanych z edukacją regionalną oraz promocją mazowieckiego dziedzictwa dotyczą zawarte w niniejszym tomie teksty.

Pierwsza ich część odsłania zasoby archiwów państwowych i kościelnych, które są wciąż w większości nieznane lub wykorzystywane przez badaczy w niewielkim stopniu, a które w istotny sposób przyczynić się mogą do pełniejszego rozpoznania bogactwa mazowieckiego dziedzictwa kulturowego: materialnego i niematerialnego. Tak należy postrzegać teksty Leszka Zygnera o odkrywanych

1 Swego rodzaju podsumowaniem dotychczasowych badań są prace: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. I: *Archeologia – Architektura – Etnologia*, red. W. Brzeziński, Warszawa 2001; *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. II: *Sztuka-literatura-muzyka-historia*, red. M. Sołtysiak, A. Stawarz, Warszawa 2002; *Przeszłość i tożsamość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo, K. Łukawski, Pułtusk 2017. Zagadnienia ochrony i konserwacji zabytków na bieżąco relacjonuje Mazowiecki Wojewódzki Urząd Konserwatorski, np.: *Rocznik Konserwatorski*, 2019 „Zabytki na Mazowszu”.

na nowo dziedzictwie kultury prawnej średniowiecznego Mazowsza, Dariusza Milewskiego przedstawiającego potencjał do badań nad stosunkami z Prusami Książęcymi tkwiący w mało w Polsce rozpoznanym zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischen Kulturbesitz w Berlinie czy tekst Radosława Lolo prezentujący możliwości pozbawionego mitów badania rzeczywistych stosunków demograficznych, gospodarczych i społecznych Mazowsza w epoce staropolskiej na bazie inwentarzy dóbr kościelnych przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Płocku. Skalę kwerend archiwalnych pokazuje zaś zamieszczona na końcu bibliografia w dziale I.1. Na odrębną uwagę zasługuje tekst ks. Dariusza Majewskiego o odzyskaniu średniowiecznego manuskryptu *Pontyfikału Płockiego*. Zwraca on uwagę na utracone w wyniku niemieckich grabieży z okresu II wojny światowej mazowieckie dziedzictwo, ale daje też nadzieję, że nie zostało ono zaprzepaszczone na zawsze. O konkretnych obszarach dziedzictwa Mazowsza traktują: tekst Krzysztofa Wiśniewskiego, który zajął się spuścizną po benedyktynach oraz obszernie omówienie kultywowania na Mazowszu pamięci o walczących o Niepodległą w okresie zaborów pióra Janusza Szczepańskiego. Słabiej znaną problematykę mazowieckich muzeów i kolekcji prywatnych, podjął w swoim tekście Krzysztof Łukawski. Za cenne należy uznać syntetyczne przedstawienie wysiłków i ciekawych, nieszablonowych projektów promocyjnych Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej dokonane przez Dorotę Zbińkowską.

Wyraźnie odrębną partię stanowią teksty poświęcone edukacji. Z jednej strony traktują one o kształceniu nauczycieli (Ewa Wiśniewska, Beata Cieśleńska), bez których edukacji regionalnej być nie może. Z drugiej strony podejmują aspekt realizacji problematyki regionalnej na obszarze Kurpiowszczyzny (Małgorzata Gogolewska-Tońska, Agnieszka Sojka). Głosy w dyskusji ukazują doświadczenia związane z ochroną i promocją dziedzictwa kulturowego Mazowsza z perspektywy działalności ruchu regionalistycznego (Jolanta Załęczny i K. Wiśniewski).

W swoim założeniu książka niniejsza nie ma wyczerpywać żadnego z podjętych przez autorów zagadnień, bo w zasadzie nie można ich wyczerpać. Chodzi raczej o wskazanie kierunków i skłonienie do refleksji, która przyczyni się do kreatywnego działania na rzecz dalszej promocji i ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego Mazowsza. Jeśli przerodzą się one w efektywne działania, które za kilka lat opisie ktoś następny lub choćby wskaże kolejne problemy, to zespół autorski uzna, że został spełniony cel stawiany przed niniejszą publikacją.

Radosław Lolo i Krzysztof Wiśniewski

Wykaz skrótów

ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”

ADP – Archiwum Diecezjalne w Płocku

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

APW – Archiwum Państwowe w Warszawie

CEO – Centrum Edukacji Obywatelskiej

Dz. U. – Dziennik Ustaw

Dz. Urz. Min. WRiOP – „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”

Dz. Urz. Min. Ośw. i Wych. – „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty i Wychowania”

FB – Facebook

GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischen Kulturbesitz

h. – herbu

HBA – Herzogliches Briefarchiv

KEN – Komisja Edukacji Narodowej

ks. – ksiądz

mb – metr bieżący

M.P. – „Monitor Polski”

mps – maszynopis

MROT – Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa

NIMOZ – Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów

NKJO – Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych

NMP – Najświętsza Maryja Panna

OB PPS – Organizacja Bojowa Polskiej Partii Socjalistycznej

OP – Oddział w Pułtusk (APW)

PAN – Polska Akademia Nauk

PAU – Polska Akademia Umiejętności

PKWN – Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego

POT – Polska Organizacja Turystyczna

POW – Polska Organizacja Wojskowa

poz. – pozycja

PSB – *Polski Słownik Biograficzny*

PTS-K – Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne

RM – Rada Miejska

SWP – Studium Wychowania Przedszkolnego

sygn. – sygnatura

UWW – Urząd Wojewódzki Warszawski

woj. – województwo

XX HA – XX Hauptabteilung – Staatsarchiv Königsberg

Kultura prawna plockiego ośrodka kościelnego XIV-XV wieku i jej dziedzictwo

Gdy lubelski historyk Czesław Deptuła ogłosił w 1959 roku studium na temat kręgu kościelnego plockiego w połowie XII wieku¹, a w następnym piętnastolecu ukazały się jego kolejne prace dotyczące tamtejszego środowiska kościelnego XII i XIII wieku², badania nad duchowieństwem plockim okresu późnego średniowiecza były jeszcze w powijakach. Jednak w minionym trzydziestoleciu, głównie dzięki pracom na temat kapituły katedralnej plockiej, kapituły kolegiackiej św. Michała oraz kolegium wikariuszy plockiej katedry³, a także działalności biskupów

1 C. Deptuła, *Krąg kościelny plocki w połowie XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 8, 1959, z. 2, s. 5-122.

2 Tenże, *Plock kościelny u progu reform XIII wieku. Biskup Lupus i jego czasy*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 21, 1973, z. 2, s. 43-89; tenże, *Kościół plocki w XII wieku*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 67-84.

3 A. Radziwiński, *Prepozyci kapituły katedralnej plockiej w XIV wieku*, „Studia Płockie”, t. 14, 1986, s. 144-158; tenże, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej plockiej w XIV w.*, w: *Genealogia – kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Wroniszewski, Toruń 1989, s. 173-203; tenże, *Prepozyci kolegiaty św. Michała w Płocku w XIV i na początku XV w.*, „Studia Płockie”, t. 19-20, 1991-1992, s. 203-213; tenże, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej plockiej w XIV i I poł. XV w. Studium prozopograficzne*, t. 1: *Prałaci*, Toruń 1991; Tamże, t. 2: *Kanonicy*, Toruń 1993; tenże, *Niższe duchowieństwo katedralne w Polsce średniowiecznej. Wikariusze katedry plockiej w XIII – poł. XV w.*, cz. 1: *Skład osobowy*, „Nasza Przyszłość”, t. 76, 1991, s. 5-43; tamże, cz. 2: *Zagadnienia wybrane*, „Nasza Przyszłość”, t. 77, 1992, s. 5-31; W. Góralski, *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, Plock 1979; T. Żebrowski, *Rola ośrodka kościelnego plockiego w dziejach Polski w średniowieczu*, „Notatki Płockie”, t. 32, 1987, nr 3/132, s. 29-34; tenże, *Kolegiata świętego Michała w Płocku i szkoła kolegiacka (około 1150-1612)*, w: *Małachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego w Płocku*, red. W. Koński, Plock 1995, s. 9-28; M. Bilska-Cie-

mazowieckich XIV i XV wieku oraz ich najbliższych współpracowników⁴, nasza wiedza na temat plockiego duchowieństwa oraz miejscowych instytucji kościelnych okresu późnego średniowiecza znacznie się poszerzyła. Również w zakresie badań nad kulturą prawną tego środowiska⁵, poza pracami historyków prawa – Jakuba Zachorowskiego, Władysława Abrahama, Adama Vetulaniego i Jakuba Sawickiego, które ukazały się przed laty⁶, doszło w ostatnim ćwierćwieczu kilkanaście nowych prac na temat synodów plockich, ustawodawstwa synodalnego, plockich kanonistów, a także rękopisów prawnych przechowywanych niegdyś w bibliotece katedralnej⁷. Nie znaczy to jednak, że nasza wiedza na temat kultury prawnej śro-

ćwier, *Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków 2007, passim; G. Szumlicka-Rychlik, *Kapituła katedralna w Płocku jako ośrodek kultury piśmienniczej w XIV i XV wieku*, „Notatki Płockie”, t. 59, 2014, nr 1/238, s. 3-9; E. Kobylńska, *Prałaci i kanonicy kapituły plockiej w l. 1450-1526*, Warszawa 2017 (mps pracy doktorskiej, za którego udostępnienie serdecznie Autorce dziękuję).

- 4 Zob. np. A. Radziwiński, *Droga do biskupstwa plockiego w XIV i 1. połowie XV w.*, w: *Persoonae, colligationes, facta*, Toruń 1991, s. 74-80; Z. Zyglewski, *Jan Lubrański, biskup plocki 1497-1498*, „Nasza Przyszłość”, t. 82, 1994, s. 97-113; L. Zygmunt, *Droga Pawła Giżyckiego do biskupstwa plockiego*, „Notatki Płockie” t. 41, 1996, nr 2/167, s. 3-10; W. Graczyk, *Paweł Giżycki biskup plocki (1439-1463)*, Płock 1999; L. Zygmunt, *Wykształcenie uniwersyteckie biskupów plockich w wiekach XIV-XV*, „Roczniki Historyczne”, t. 65, 1999, s. 73-90; K. Ożóg, *Maffiolus Lampugnani nominat na biskupstwo krakowskie, biskup plocki. Meandry kariery kurialisty rzymskiego w okresie schizmy zachodniej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 48, 2000, z. 2, s. 345-367; P. Chojnacki, *Biskup plocki Paweł Giżycki (1439-1463) i jego działalność*, w: *Z biografistyki Polski późnego średniowiecza*, red. M. Koczerska, Fasciculi Historici Novi, t. 4, Warszawa 2001, s. 87-187; tenże, *Biskupi płoccy z 2. połowy XV i na początku XVI wieku*, „Studia Płockie”, t. 30, 2002, s. 255-266; J. Grabowski, *Dokumenty i kancelaria biskupa plockiego Klemensa Pierzchały w latach 1333-1357*, w: *Państwo i Kościół w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. M. Stawski, Warszawa 2008, s. 149-173; tenże, *Piotr z Chodkowa, kanclerz książęcy, biskup plocki. Przyczynek do roli uczonych na Mazowszu w późnym średniowieczu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 107-119; W. Graczyk, *Duchowni ze stopniami akademickimi w otoczeniu biskupa plockiego Pawła Giżyckiego (1439-1463)*, „Saeculum Christianum”, t. 20, 2013, s. 53-60; M.M. Grzybowski, L. Zygmunt, *Episkopat plocki w latach 1075-2015. 940 lat istnienia diecezji*, Płock 2015, s. 65-126; L. Zygmunt, *Biskup Jakub z Kurdwanowa herbu Syrokomla (ok. 1350-1425)*, Toruń 2020. Zob. także J. Kłoczowski, *Biskup Jakub z Korzkwi (1396-1425) i próba restauracji Kościoła plockiego*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 99-118.
- 5 Poprzez „kulturę prawną” rozumiem – za Stanisławem Russockim – zespół postaw i zachowań wobec prawa, wynikający z podzielanego przez daną zbiorowość systemu wartości, przyswajany i przekazywany innym pod postacią wzorów oraz systematycznie egzekwowany przez właściwy danej społeczności autorytet. Zob. S. Russocki, *Wokół pojęcia kultura prawna*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 30, 1986, nr 11-12, s. 16.
- 6 S. Zachorowski, *Jakób (sic!) biskup plocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396-1425*, Kraków 1915; W. Abraham, *Z dziejów ustawodawstwa synodalnego diecezji plockiej*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów 1925, s. 1-11; J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 6: *Synody diecezji plockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 10-76; A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy plockiej biblioteki katedralnej*, *Roczniki Biblioteczne*, t. 7, 1963, z. 3-4, s. 313-441; tenże, *Średniowieczny biskup Płock jako ośrodek kultury umysłowej*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, t. 59, 1974, nr 11, s. 417-430.
- 7 Zob. L. Zygmunt, *Kodyfikacja plocka biskupa Jakuba Kurdwanowskiego z przełomu XIV i XV*

dowiska kościelnego plockiego schyłku średniowiecza jest już pełna, gdyż wymaga ona dalszych pogłębionych studiów. Jednak w kontekście prowadzonych badań nad dziedzictwem kulturowym polskiego średniowiecza już dziś jawi się ona jako stojąca na wysokim poziomie, nie ustępując również kulturze prawnej sąsiednich diecezji i prowincji kościelnych, w tym biskupstw państwa zakonu krzyżackiego⁸. A wszystko to za sprawą duchownych-prawników, działających w otoczeniu miejscowych biskupów i książąt, a także znanych nam zbiorów prawa diecezji plockiej wyznaczających ramy organizacyjne funkcjonowania Kościoła lokalnego oraz jego instytucji. Nie podejmując się w tym miejscu całościowego omówienia zagadnienia kultury prawnej plockiego ośrodka kościelnego okresu późnego średniowiecza, zasygnalizuję jedynie kilka aspektów tego zagadnienia, wskazując na miejscowych duchownych-prawników, cieszących się autorytetem w gronie intelektualistów XIV i XV wieku, działalność synodalną i ustawodawstwo biskupów plockich, a także materialne (rękopiśmienne) dziedzictwo plockiego kręgu kościelnego schyłku wieków średnich, również to, które uchodzi za zaginione.

wieku, w: *W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juskiewicza*, red. B. Dymek, Warszawa 2007, s. 33-79; tenże, *Działalność synodalna biskupów plockich w XIV-XV wieku*, „Studia Płockie”, t. 40, 2012, s. 267-288; tenże, *Instytucja synodu diecezjalnego w życiu Kościoła plockiego (XIII-XVIII wiek)*, w: *Mazowsze w retrospektywie badawczej. Dynastie, instytucje, społeczeństwo*, red. W. Graczyk, J.M. Marszalska, B. Dźwigala, Kraków 2016, s. 123-152; tenże, *W kręgu plockich kanonistów późnego średniowiecza (Jakub z Kurdwanowa – Mikołaj z Mirzyńca – Dzierśław z Karnic)*, w: *Collegarum et Discipulorum gratitudo. Studia ofiarowane prof. Andrzejowi Radziwiłłowskiemu z okazji 60. urodzin*, red. R. Biskup, K. Kwiatkowski, Toruń 2018, s. 215-235; S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury na Mazowszu (połowa XIII – XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 492-494, 502-507, 513-515; W. Graczyk, J.M. Marszalska, *Księgi rękopiśmienne i stare druki w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Plocku. Z dziejów kultury polskich bibliotek kościelnych w dawnych wiekach*, Kraków 2010, s. 26-28; P.E. Herod, *Ustawodawstwo karne w kodyfikacji plockiej biskupa Jakuba z Korzkwi (1396-1425)*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 98, 2012, s. 96-119; A. Salina, *Z Jędy do Płocka. Powrót szczątków trzynastowiecznego kodeksu zrabowanego z Biblioteki Seminaryjnej*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020, s. 199-232; J. Marszalska, *Książka rękopiśmienna w środowisku katedry plockiej XII-XV w.*, „Przegląd Historyczny” [w druku]. Z wcześniejszych prac zob. także T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 77; E. Łuczycka-Suchodolska, *Mistrzowie uniwersyteccy na Mazowszu w pierwszej połowie XIV w.*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 365-372; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 153-157; W. Góralski, *Ustawodawstwo synodalne diecezji plockiej – stan badań oraz postulaty badawcze*, „Studia Płockie”, t. 7, 1979, s. 174-186; tenże, *Z przeszłości synodalnej diecezji plockiej*, „Studia Płockie”, t. 13, 1985, s. 115-118.

- 8 Szerzej na ten temat: L. Zygmier, *Życie synodalne metropolii gnieźnieńskiej oraz diecezji pruskich i frankońskich końca XIV i pierwszej połowy XV wieku (uwagi na marginesie najnowszych badań)*, cz. 1, „Saeculum Christianum”, t. 28, 2021, nr 1, s. 14-37; cz. 2, „Saeculum Christianum”, t. 28, 2021, nr 2, s. 32-49.

W kręgu plockich kanonistów XIV-XV wieku

Pisząc o plockich kanonistach późnego średniowiecza, chciałem krótko przypomnieć najnowsze ustalenia historyków na temat wykształcenia miejscowych elit kościelnych. Z dotychczasowych badań wynika, że spośród 19 biskupów plockich omawianego okresu wykształcenie w dziedzinie prawa posiadało czterech hierarchów (21%). Byli to: Stanisław Sówka h. Prawda – rządzący diecezją plocką w latach 1366-1375, Maffiolus Lampugnani z Mediolanu – biskup plocki w latach 1392-1396, Jakub z Kurdwanowa h. Syrokomla – biskup plocki w latach 1396-1425 i Jan Lubrański h. Godziemba – biskup plocki w 1498 roku. Co do wykształcenia pierwszego z wymienionych wiemy jedynie, że w latach 1346-1349 studiował prawo kanoniczne (*in iure canonico studens*)⁹, ale nie wiadomo dokładnie na którym uniwersytecie. Uwzględniając wzmiankę z akt papieskich z 1346 roku, można przypuszczać, że studia rozpoczął na uniwersytecie w Bolonii lub Padwie, ewentualnie na uniwersytecie kurialnym w Awinionie, a po otwarciu uniwersytetu w Pradze – co mogłaby sugerować kolejna wzmianka z akt papieskich z 1349 roku – przeniósł się na tamtejszy Wydział Prawa¹⁰. Trudno natomiast powiedzieć, czy studia te ukończył, gdyż źródła milczą na temat posiadanych przez niego stopni naukowych. Natomiast trzej kolejni z wymienionych biskupów plockich nie tylko posiadali za sobą studia prawnicze, ale również uwieńczyli je stopniami doktora dekrétów zdobytymi na włoskich uniwersytetach¹¹. Przy czym dwóch spośród nich nie miało właściwie możliwości rozwinięcia szerszej działalności jako rządcy diecezji plockiej, gdyż Maffiolus Lampugnani w ogóle nie pojawił się na Mazowszu, a Jan Lubrański, który był biskupem plockim niecały rok, zajęty był innymi sprawami i przebywał z dala od swojej diecezji¹². Jedynymi więc spośród wymienionych hierarchów plockich, którzy tak naprawdę mieli szansę na wykorzysta-

9 Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2: Dokumenty z lat 1248-1355, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989, nr 273 (Awinion, 18 III 1346); *Analecta Vaticana 1202-1366*, wyd. J. Ptaśnik, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3, Cracoviae 1914, nr 331 (Awinion, 19 XI 1349).

10 Sprawa nie jest jednak – wobec braku źródeł – tak oczywista, jak to próbował ostatnio tłumaczyć Robert Tomczak (R.T. Tomczak, *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w okresie średniowiecza. Studium prozopograficzne*, Poznań 2020, s. 37-38), podważając przy tym, dość bałamutnie zresztą, słuszne zastrzeżenia Krzysztofa Ożoga co do studiów praskich Stanisława Sówki, oparte m.in. na cytowanym wyżej dokumencie z 1346 roku, kiedy jeszcze uniwersytet w Pradze nie istniał, a Stanisław był już studentem prawa (por. K. Ożóg, *Praskie studia prałatów i kanoników katedralnych metropolii gnieźnieńskiej w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku*, w: *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pochodzenie i funkcjonowanie elity kościelnej*, red. A. Radziwiński, Toruń 2000, s. 153. Zob. także K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostyńńskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa 2009, s. 196.

11 L. Zygmier, *Wykształcenie uniwersyteckie*, s. 76-77, 81-82.

12 Więcej na ten temat: Z. Zyglewski, *Jan Lubrański*, s. 106-107.

nie swojej wiedzy i doświadczenia w dziedzinie prawa kościelnego byli: Stanisław Sówka i Jakub Kurdwanowski.

Inaczej niż w przypadku biskupów płockich wyglądała sprawa wykształcenia prawniczego w grupie prałatów i kanoników płockich. Jak ustalił Andrzej Radziwiński na 38 prałatów płockich, którzy w XIV i pierwszej połowie XV wieku odbyli studia uniwersyteckie, co najmniej 14 było prawnikami (37%), w tym czterech zdobyło stopień doktora dekretów (Gotard z Gurby, Mikołaj z Niewiesza, Paweł Włodkowic i Zbylut), natomiast spośród 39 studiujących kanoników co najmniej 13 było studentami prawa (33%), w tym czterech uwieńczyło je stopniami doktora dekretów (Andrzej Łaskarz, Dobrogost Nowodworski, Mikołaj z Mirzyńca, Mikołaj z Błonia)¹³. Z kolei z ustaleń Ewy Kobylińskiej wynika, że w okresie od połowy XV wieku do pierwszej ćwierci XVI wieku, spośród prałatów i kanoników płockich, pięciu duchownych posiadało doktoraty z obojga praw, 25 było doktorami dekretów, dwóch doktorami prawa rzymskiego i dwóch bakałarzami dekretów¹⁴. Jak się jednak można domyślać, studentów prawa w tej grupie było więcej. To spośród nich rekrutowali się urzędnicy biskupi, a członkowie miejscowej kapituły katedralnej wybierali ich na administratorów diecezji „sede vacante”. Przykładem niech będzie okres rządów biskupa Pawła Giżyckiego (1439-1463), w którego otoczeniu – o czym pisał ostatnio ks. Waldemar Graczyk – przebywało około 30 duchownych, którzy mieli za sobą studia na uniwersytetach w Krakowie, Pradze, Bolonii, Padwie lub Rzymie, w tym pięciu doktorów dekretów (Mikołaj z Błonia, Mikołaj z Mirzyńca, Paweł z Gołymina, Ścibor z Belska starszy i Jakub z Kłodawy)¹⁵, natomiast jeden z nich – Mikołaj z Mirzyńca – był wybrany przez kapitułę administratorem diecezji po śmierci biskupa Pawła Giżyckiego (1463) oraz po śmierci biskupa Ścibora z Gościeńczyc (1471)¹⁶.

Również w grupie prałatów i kanoników kapituły kolegiackiej św. Michała w Płocku nie brakowało prawników, co jest tym bardziej zrozumiałe, że wielu jej członków pełniło różne funkcje w kancelarii miejscowych książąt¹⁷. Ponadto także w grupie niższego duchowieństwa na terenie późnośredniowiecznego Płocka

13 A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 40-42; t. 2, s. 18-20.

14 E. Kobylińska, *Prałaci i kanonicy*, s. 52-53 (mps).

15 W. Graczyk, *Duchowni ze stopniami*, s. 60. Zob. także T. Żebrowski, *Stolica książąt mazowieckich i płockich (1138-1495)*, w: *Dzieje Płocka*, t. 1: *Historia miasta do 1793 roku*, red. M. Kallas, Płock 2000, s. 97.

16 L. Zygmier, *Polscy kanoniści późnego średniowiecza w służbie Kościoła i państwa*, w: *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec, D. Zagórski, A. Radziwiński, R. Biskup, Pelplin 2013, s. 142.

17 T. Żebrowski, *Kolegiata świętego Michała*, s. 18-19; J. Grabowski, *Intelektualiści w kancelarii książęcej na Mazowszu w XIV i pierwszej połowie XV wieku. Ze studiów na średniowieczną elitą umysłową na ziemiach polskich*, w: *Genealogia. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Pakulski, J. Wroniszewski, Toruń 2003, s. 215 i nn.; tenże, *Elita umysłowa w kancelarii i na dworze książąt mazowieckich w okresie późnego średniowiecza (druga połowa XV w. – 1526)*, „Archeion”, t. 95, 2014, s. 406 i nn.

pojawiały się osoby po studiach prawniczych, między innymi w gronie wikariuszy katedry plockiej¹⁸, którzy nie tylko wspomagali na co dzień członków miejscowej kapituły w różnych posługach w katedrze, ale również obecni byli na dworach miejscowych biskupów i w kancelarii konsystorskiej, co wymagało odpowiedniego przygotowania i wykształcenia. Niektórzy z nich posiadali uprawnienia notariuszy publicznych¹⁹, co w życiu średniowiecznej stolicy biskupiej i książęcej było ogromnie użyteczne. Wraz z rozwojem uniwersytetu w Krakowie w XV wieku duchownych diecezji plockiej mających za sobą studia uniwersyteckie przybywało coraz więcej. Dość znamienity jest przykład, na który przed laty zwrócił uwagę Jacek Wiesiołowski, dotyczący małej wioski szlachty zagrodowej Mirzyniec (dziś Mierzeniec), leżącej między Gołyminem a Pułtuskim, z której w ciągu dwóch pokoleń wyszło aż siedmiu studentów uniwersytetu w Krakowie, czyli tyle samo co w tym okresie dało tej uczelni niejedno średniej wielkości miasto²⁰. Jeden z nich to wymieniony już doktor dekretów i doktor teologii Mikołaj z Mirzyńca, drugi to doktor dekretów i magister teologii Arnolf z Mirzyńca, czterokrotnie wybierany na rektora krakowskiej uczelni, trzeci to magister sztuk Dawid, a pozostali to studenci Stefan/Szczepan, Adam, Tomasz i Idzi²¹.

Środowisko plockich duchownych schyłku średniowiecza, mających za sobą studia i praktykę w dziedzinie prawa kościelnego – jak wynika z dotychczasowych badań – nie było wcale tak małe i marginalne, jak można by sądzić na podstawie obiegowych opinii na temat prowincjonalnego Mazowsza, wyrażanych przez mieszkańców innych dzielnic Polski średniowiecznej, co upowszechniali w przeszłości niektórzy historycy. Warto przy tym podkreślić, że w gronie plockich kanonistów znajdowały się też osoby, których sława wykraczała poza granice diecezji. Taką postacią był na pewno wspomniany już biskup Jakub z Kurdwanowa, którego, jako męża *rare literature et eruditione eminere*, wychwalał kanonik krakowski Jan Długosz²², przekazując nam niewątpliwie współczesną mu tradycję

18 A. Radziwiński, *Niższe duchowieństwo*, s. 11, 19-20.

19 Zob. K. Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2002, passim; E. Kobylńska, *Admisje notarialne w diecezji plockiej u schyłku średniowiecza*, http://atlasfontium.pl/index.php?article=admisje_plockie [dostęp 10.11.2021].

20 J. Wiesiołowski, *Kultura Polski prowincjonalnej u schyłku średniowiecza*, „Znak”, t. 19, 1967, nr 7-8, s. 1002-1003. Zob. także S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury na Mazowszu (połowa XIII – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 500.

21 *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400-1508*, t. 1, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, R. Grzesik, Kraków 2004, s. 104 (Stephanus Alberti de Murzynycz – 1420 rok), s. 152 (Nicolaus Zdzeslai de Mirzinecz – 1430 rok), s. 220 (Arnolphus Petri de Myrzinyecz – 1448 rok), s. 239 (Adam Petri de Mirzinyecz – 1451 rok), s. 293 (Egidius Jacobi de Mirzinyecz – 1461 rok), s. 297 (Dauid Jacobi de Myrzinecz – 1462 rok).

22 Zob. Joannis Długossi *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. X i XI (1406-1412), Varsoviae 1997, s. 65 (*vir rare literature*); tenże, *Vitae episcoporum Plocensium abbreviatae cum continuatione Laurentii de Wszerecz*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*,

kościelną²³, a jeden z najwybitniejszych historyków Kościoła w Polsce, ks. Jan Fijałek, nie bez podstaw uznał go za *najtęższą głowę prawniczą* w ówczesnym episcopacie polskim²⁴. Wykształcony w Pradze i Bolonii²⁵, długoletni dworzanin papieża Urbana VI i Bonifacego IX oraz pierwszy bodajże spośród Polaków audytor Roty Rzymskiej, aktywny uczestnik soboru w Konstancji i dyplomata króla Władysława Jagiełły, był prawdziwym „światowcem” w gronie mazowieckich duchownych, a zarazem cieszącym się autorytetem intelektualistą i pasterzem otwartym na ówczesne prądy reformatorskie w Kościele, podobnie jak współcześni mu biskupi Piotr Wysz czy Andrzej Łaskarz²⁶. Dodajmy, że o zainteresowaniach prawniczych Jakuba Kurdwanowskiego w okresie jego studiów oraz działalności na dworze papieskim świadczą również zakupione przez niego w Italii, a następnie przekazane bibliotece katedralnej w Płocku, rękopisy kanonistyczne²⁷, o których będzie jeszcze mowa. Jako pasterz płocki podjął on próbę – właśnie przez odwołanie się do prawa – przeprowadzenia restauracji Kościoła płockiego, którą starał się realizować w *konkretnej rzeczywistości i złożonych uwarunkowaniach politycznych, społecznych, ekonomicznych czy kulturalnych Mazowsza płockiego w początkach XV wieku*²⁸. Jego zdecydowany i zakrojony na szeroką skalę program reform nie zawsze trafiał na podatny grunt, a bliskie związki przedstawicieli miejscowej elity kościelnej z otoczeniem książąt mazowieckich, wśród których nie brakowało zagorzałych przeciwników biskupa z Małopolski rodem, niemal całkowicie sparaliżowały jego działalność w diecezji w ostatnich latach jego rządów²⁹. Również bliskie związki polityczne biskupa Jakuba z królem Władysławem Jagiełłą, jako członka rady królewskiej i dostojnika państwowego monarchii polsko-litewskiej, znacznie osłabiały jego pozycję polityczną w lokalnych układach na Mazowszu, gdzie ciągle dominującą rolę odgrywali miejscowi książęta, traktujący dość anachronicznie – jak podkreślił Henryk Samsonowicz³⁰ – Kościół płocki jako swoje «patrimonium». Jednak mimo różnych przeciwności i nieudanego zamachu sta-

t. 6, Kraków 1893, s. 610 (*et eruditione eminere*).

23 Zob. J. Kłoczowski, *Biskup Jakub*, s. 100.

24 J. Fijałek, *Dwaj dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenberg*, w: *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. 1, Lwów 1925, s. 64.

25 Na temat wykształcenia biskupa Jakuba pisałem dość szczegółowo w innym miejscu. Zob. L. Zygmunt, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 42 i nn.

26 Tenże, *Drei polnische Bischöfe und Juristen: Peter Wysz, Jakob aus Kurdwanów, Andreas Laskarii und ihre Synodaltätigkeit in den Diözesen Krakau, Plock und Posen*, w: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von N. Kruppa, L. Zygmunt, Göttingen 2006, s. 256-268.

27 Zob. A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 337.

28 Szerzej na ten temat: J. Kłoczowski, *Biskup Jakub*, s. 117.

29 L. Zygmunt, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 323-324.

30 H. Samsonowicz, *Dzieje polityczne (połowa XIV-początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 243.

nu w 1420 roku, biskup Kurdwanowski doprowadził do końca kodyfikację prawa diecezjalnego – będzie o niej jeszcze mowa – która wiele lat po jego śmierci ciągle przypominała kolejnym pokoleniom mazowieckich duchownych osobę tego wybitnego prawnika i intelektualisty polskiego przełomu XIV i XV wieku.

O pozycji jaką zajmował biskup Jakub Kurdwanowski w gronie polskich dekretystów przełomu XIV i XV wieku świadczy nie tylko jego działalność w diecezji plockiej, ale przede wszystkim jego aktywność na szerszym forum. Dotyczyło to jego udziału w pracach nad kodyfikacją prawa partykularnego metropolii gnieźnieńskiej, ogłoszonego na synodzie prowincjonalnym w Kaliszu w 1420 roku³¹, wpływu na wydany w 1423 roku statut warecki o wykupie sołectw³², wybranie go przez uczestników soboru w 1415 roku – jako przedstawiciela całej nacji germańskiej, do której należeli również Polacy – sędzią soborowym w Konstancji³³, czy wreszcie zaangażowanie w liczne misje dyplomatyczne Władysława Jagiełły, głównie w kwestiach krzyżackich³⁴. O jego pozycji w otoczeniu króla świadczy ponadto fakt, że pod koniec lipca 1420 roku wszedł on – obok arcybiskupa Mikołaja Trąby i biskupa Andrzeja Łaskarza – w skład sądu rozpatrującego zarzuty przeciwko biskupowi Wojciechowi Jastrzębcowi, związanymi z niekorzystnym dla Polski wyrokiem wrocławskim Zygmunta Luksemburskiego w sporze polsko-krzyżackim³⁵. Brał również udział w różnych sądach arbitrażowych. Był między innymi arbitrem w sporze biskupa włocławskiego Jana Kropidły z kapitułą włocławską (1419) oraz z mieszkańcami wsi Miłobądz (1406), a także w sporze między prepozytem gnieźnieńskim Mikołajem Strosbergem a kapitułą gnieźnieńską (1408)³⁶. Ponadto służył swą wiedzą prawniczą w czasie zjazdów biskupów, na synodach prowincjonalnych, na soborze w Konstancji oraz w radzie monarszej.

Poza biskupem Jakubem wśród odznaczających się autorytetem dekretystów związanych z plockim kręgiem kościelnym warto przypomnieć również innego Małopolanina – magistra Andrzeja syna Jakuba z Łuczyc h. Stary Koń, kancle-

31 Biskup Jakub Kurdwanowski należał niewątpliwie do członków komisji kodyfikacyjnej, która opracowała zbiór prawa prowincjonalnego metropolii gnieźnieńskiej, promulgowany przez arcybiskupa Mikołaja Trąbę na synodzie w Kaliszu (25 września 1420 roku), do której należeli też inni biskupi z prawniczym wykształceniem, a ponadto szanowani w ówczesnej Polsce doktorzy dekretów i profesorowie teologii. Zob. *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1951, s. 120-121.

32 A. Vetulani, *Geneza statutu wareckiego o wykupie sołectw*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 3, s. 527.

33 T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008, s. 215-217; L. Zygmier, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 241 i nn.

34 D. Wróbel, *Elity polityczne Królestwa Polskiego wobec problemu krzyżackiego w czasach Władysława Jagiełły*, Lublin 2016, passim; L. Zygmier, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 271 i nn.

35 K. Ożóg, *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384-1434)*, Kraków 2004, s. 169.

36 L. Zygmier, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 259-260.

rza biskupa płockiego Floriana i Klemensa Pierzchały oraz kapituły katedralnej (1320-1333), a następnie kantora płockiego (1333-1354/1357), pełniącego wcześniej urząd kanclerza arcybiskupa Jakuba Świnki³⁷. Będąc absolwentem Uniwersytetu Paryskiego³⁸, bądź uniwersytetu w Bolonii³⁹, a zarazem osobą blisko związaną z dworem i kancelarią arcybiskupa, został on określony w brewe papieża Jana XXII jako *professor iuris canonici* w szkole katedralnej w Gnieźnie (1317)⁴⁰. Zapewne podobną funkcję pełnił również w szkole katedralnej w Płocku, zapisując w swoim testamencie około dziesięciu rękopisów prawniczych dla miejscowej biblioteki katedralnej, z zastrzeżeniem prawa użytkowania ofiarowanych ksiąg aż do jego śmierci⁴¹, spośród których część jeszcze do czasów ostatniej wojny znajdowała się w Płocku⁴². Dodajmy, że magister Andrzej – jako kanonik gnieźnieński – uczestniczył w 1309 roku w procesie biskupa krakowskiego Muskaty, a w 1339 roku – jako kantor płocki – został powołany na świadka w procesie polsko-krzyżackim, choć ostatecznie zeznań nie złożył⁴³.

Kolejni dwaj dekretyści związani z Płockiem, na których chciałem zwrócić uwagę, to wspomniany już doktor Mikołaj, syn Zdzisława z Mirzyńca h. Bończa, oraz doktor obojga praw Dzierśław syn Michała z Karnic h. Kościesza⁴⁴. Pierwszy

37 Na jego temat zob. J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łączyska i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, Toruń 1969, s. 187-188; E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977, s. 105-106; A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 61-63; K. Ożóg, *Intelektualiści w służbie*, s. 127-128; J. Grabowski, *Dokumenty i kancelaria*, s. 168-169; J. Krzyżaniakowa, *Duchowni z wykształceniem uniwersyteckim w wielkopolskich kapitułach katedralnych na przełomie XIII i XIV wieku*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań – Warszawa 2006, s. 429; L. Zygmier, *Polscy kanoniści*, s. 113.

38 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 335; tenże, *Średniowieczny biskupi Płock*, s. 424. Natomiast w pełni przekonująco brzmią zastrzeżenia Andrzeja Radziwińskiego (*Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 168, przyp. 50) w sprawie dokonanej przez Adama Vetulaniego identyfikacji Andrzeja z Łuczyc z magistrem Andrzejem „de Polonia”, notowanym w księgach uniwersytetu w Paryżu jako mistrza sztuk wyzwolonych w 1337 roku, która zresztą pojawiała się później również w pracach innych historyków.

39 Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 2, Poznań 1947, s. 342.

40 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878, nr 989 (Awinion, 15 stycznia 1317 roku). Ewa Łuczyska-Suchodolska (*Mistrzowie uniwersyteccy*, s. 367) słusznie podkreśliła, że testamentowe zastrzeżenie przez kantora Andrzeja prawa użytkowania ofiarowanych ksiąg aż do śmierci można uznać za dowód jego dydaktycznej i naukowej aktywności w dziedzinie prawa w lokalnym środowisku płockim.

41 *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 75 (Płock, 5 kwietnia 1354 roku). Na temat interpretacji tego dokumentu co do liczby rękopisów zob. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 153; J. Grabowski, *Dokumenty i kancelaria*, s. 169.

42 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 336.

43 A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 61-63.

44 O nich obu pisałem niedawno w oddzielnym studium (L. Zygmier, *W kręgu płockich*, s. 225

z wymienionych swoją drogę naukową rozpoczął od studiów na uniwersytecie w Krakowie, na które zapisał się w 1430 roku i gdzie uzyskał bakalaureat (1434), a następnie magisterium sztuk wyzwolonych (1437)⁴⁵. Dalsze studia kontynuował na uniwersytecie w Bolonii, zdobywając kolejno licencjat prawa kanonicznego (1443), licencjat prawa rzymskiego (1445) i doktorat dekretów (1446)⁴⁶. Poza uniwersytetem w Bolonii Mikołaj studiował także prawo rzymskie na uniwersytecie papieskim w Wiecznym Mieście, słynnej potem Sapienzie⁴⁷. Dodajmy, że różne etapy studiów włoskich Mikołaja z Mirzyńca zostały przez niego uwiecznione notami marginalnymi, które sporządzał w rękopisach prawniczych, z których korzystał w czasie studiów. Po wyjeździe z Italii rękopisy te zabrał ze sobą do kraju, a w testamencie przekazał je dla biblioteki katedralnej w Płocku. Będąc osobą wykształconą i cieszącą się autorytetem wśród współczesnych, przez ćwierć wieku aktywnie uczestniczył w życiu diecezji plockiej oraz przebywał w otoczeniu miejscowych książąt, pełniąc różne urzędy i sprawując funkcje wynikające z jego wykształcenia. Przed 21 kwietnia 1447 roku biskup Paweł Giżycki powierzył mu urząd oficjała plockiego i wikariusza generalnego diecezji plockiej⁴⁸. Jako bliski współpracownik biskupa Giżyckiego, wraz z doktorem dekretów Pawłem z Gołymina, prowadził czynności procesowe przeciwko plebanom z ziemi dobrzyńskiej podejrzanym o husytyzm (1452), a także był subkolektorem papieskim na terenie diecezji plockiej (1449, 1465)⁴⁹. Był również dwukrotnie wybierany przez miejscową kapitułę – o czym już wspominałem – na administratora diecezji „sede vacante”. Ponadto należał do grona osób związanych z dworami książąt mazowieckich. Wraz z kilkoma innymi duchownymi, między innymi Ściborem z Gościńczyc, Pawłem z Gołymina, Piotrem Lubą z Radzymina i Pawłem z Orłowa, był członkiem rady książęcej⁵⁰. Jako znawca prawa cywilnego był doradcą i rzecznikiem książąt w sporze z królem Kazimierzem Jagiellończykiem, który po śmierci Władysława I planował inkorporować księstwo plockie do Korony⁵¹. Reprezento-

i nn.), którego fragmenty w tym miejscu wykorzystam. Zob. także A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 339-341; A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 2, s. 114-116; S.M. Szacherska, *Mikołaj z Mirzyńca*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław 1976, s. 126-127; E. Kobylińska, *Prałaci i kanonicy*, s. 231 (mps).

45 *Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402-1541*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2011, s. 209.

46 J. Fijałek, *Polonia apud Italos scholastica saeculum XV*, fasc. 1, Cracoviae 1900, s. 88-89; A. Horczy, *Prawnicze doktoraty Polaków w Bolonii w XV wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 81, 2015, s. 159.

47 Zob. A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 377, 394.

48 *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438-1523; 1438-1525)*, wyd. B. Ulanowski, w: „Archiwum Komisji Historycznej AU”, t. 6, 1891, nr 371 (Płock, 21 czerwca 1447 roku).

49 L. Zygmier, *W kręgu plockich*, s. 228.

50 A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 2, s. 115.

51 P. Węcowski, *Mazowsze w Koronie. Propaganda i legitymizacja władzy Kazimierza Jagiellończy-*

wał też synów Bolesława IV na zjeździe w Łęczycy 2 maja 1462 roku, na którym zażądał od Kazimierza Jagiellończyka okazania dokumentów poświadczających prawo króla polskiego do księstwa płockiego. Z kolei na sejmie piotrkowskim w listopadzie 1462 roku bronił praw księcia Konrada III Rudego do schedy po zmarłych bezpotomnie synach księcia Władysława I. Gdy zaś powołany przez króla trybunał wydał wyrok przysądający Mazowsze zachodnie królowi i Koronie Polskiej, zapowiedział od tego wyroku apelację⁵². W związku z przygotowywaną apelacją 19 września 1463 roku widymował w Płocku sześć dokumentów z lat 1351-1444, uzasadniających prawa książąt z linii czersko-warszawskiej do dziedziczenia po książętach zachodniomazowieckich. Odegrał też ważną rolę na zjeździe w Zakroczymiu 3 kwietnia 1471 roku, na którym dokonano podziału Mazowsza wschodniego między synów księcia Bolesława IV⁵³. Za swoją służbę uzyskał dla siebie i swoich krewnych przywileje książęce dotyczące ich dóbr rodowych, ale w pamięci potomnych zapisał się przede wszystkim jako jeden spośród najwybitniejszych *uczonych kanoników* – o których pisał Adam Vetulani – *że nie tylko byli czynni jako sędziowie biskupi i administratorzy diecezji, lecz kultywowali naukę prawa i zapewne jej elementy przekazywali uczniom szkoły katedralnej*⁵⁴.

Drugi z wymienionych, doktor obojga praw Dzierśław z Karnic⁵⁵, wywodził się z małej wsi nieparafialnej koło Mszczonowa w ziemi sochaczewskiej. Swoją karierę rozpoczął jako tabelion w kancelarii wikariusza generalnego i oficjała płockiego Ścibora z Belska, o czym świadczy zachowany do dziś dokument z 26 lutego 1446 roku dotyczący przyznania dziesięciny w Leszczynie dla Mikołaja prepozyta kościoła parafialnego w Bielsku⁵⁶. Zapewne w tym okresie, albo nieco wcześniej, Dzierśław pobierał naukę w miejscowej szkole katedralnej, po czym w 1448 roku zapisał się na studia na uniwersytecie w Krakowie⁵⁷, gdzie w 1453 roku uzyskał bakalaureat na wydziale sztuk wyzwolonych⁵⁸. Dalsze studia kontynuował w Italii, zgłębiając prawo rzymskie i prawo kanoniczne. Jako student prawa rzymskiego

ka na Mazowszu, Kraków 2004, s. 53, 55-56, 154; J. Grabowski, *Elita umysłowa*, s. 426-427.

52 L. Zygmunt, *W kręgu płockich*, s. 229.

53 S.M. Szacherska, *Mikołaj z Mirzyńca*, s. 126-127; P. Węcowski, *Mazowsze w Koronie*, s. 83; J. Grabowski, *Elita umysłowa*, s. 427. Zob. także L. Zygmunt, *W kręgu płockich*, s. 229.

54 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 340.

55 Na jego temat: S. Sroka, *Wykaz Polaków wypromowanych na uniwersytecie w Bolonii w drugiej połowie XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 121, 2014, z. 1, s. 146; A. Horeczy, *Prawnicze doktoraty Polaków*, s. 168-169; M.D. Kowalski, *Dlaczego warto było zostać kolektorem? Kariery papieskich kolektorów generalnych w Polsce w XV wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 80, 2014, s. 148-149; E. Kobylińska, *Prałaci i kanonicy*, s. 231 (mps); L. Zygmunt, *W kręgu płockich*, s. 230 i nn. Treść tego akapitu jest streszczeniem ostatniej z wymienionych prac.

56 Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej: ADP), Dokument pergaminowy nr 265 (Płock, 26 lutego 1446 roku).

57 *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, s. 222.

58 *Najstarsza księga promocji*, s. 219.

na uniwersytecie papieskim w Rzymie wymieniony jest po raz pierwszy 17 kwietnia 1456 roku⁵⁹. Dodajmy, że do czasu ostatniej wojny w bibliotece seminaryjnej w Płocku przechowywany był rękopis z wykładami rzymskich profesorów oraz *Repetitiones* adwokatów Roty Rzymskiej, który Dzierśław spisał w latach 1468-1469, a następnie przekazał do plockiej biblioteki katedralnej⁶⁰. O jego zainteresowaniach prawem rzymskim świadczy ponadto zakupiony przez niego w Italii zdobiony rękopis *Digestum vetus*, który znajduje się obecnie w Bibliotece Kórnickiej PAN w Poznaniu⁶¹. Jako bakałarz prawa kanonicznego 5 lutego 1471 roku został promowany na doktora dekretów na uniwersytecie w Bolonii⁶². Z kolei według metryki studentów Uniwersytetu Krakowskiego w styczniu 1471 roku otrzymał w Bolonii doktorat obojga praw i wrócił do Polski⁶³, przy czym w znanych źródłach po raz pierwszy jako *utriusque iuris doctor* wymieniony jest na dokumencie odpustowym legata papieskiego kardynała-prezbitera Marka tytułu św. Marka z 30 stycznia 1473 roku⁶⁴. W tym czasie był na Śląsku u boku legata papieskiego, potem w Krakowie (21 maja 1473)⁶⁵ i w Płocku (20 czerwca 1473)⁶⁶. Natomiast po wyborze biskupa plockiego Piotra z Chodkowa (28 sierpnia 1480) Dzierśław z Karnic kolejny raz udał się do Rzymu, tym razem po papieskie zatwierdzenie biskupa-elektu, uzyskując dla siebie prowizję na prepozyturę w kapitule kolegiackiej św. Michała w Płocku, którą objął po śmierci doktora dekretów Pawła z Gołymina⁶⁷. Jego dawne rzymskie koneksje okazały się dla nowego biskupa – z którym przed laty rozpoczynał razem studia na Uniwersytecie Krakowskim – bardzo pomocne, a jako typowy kortezan tamtej epoki nie zapomniał też o własnej osobie, zdobywając papieskie prowizje na kolejne prebendy. Mając bogate doświadczenie prawnicze i wyrobioną pozycję wśród plockich prałatów, między 10 września 1482 roku a 4 lutego 1484 roku objął obowiązki oficjała plockiego i wikariusza

59 *Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 6: 1447-1464, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Rzym-Lublin 1998, nr 1020 (Rzym, 17 kwietnia 1456 roku).

60 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 377-379.

61 Zob. W. Baran-Kozłowski, *Rękopis „Digestum vetus” ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej PAN*, „Historia Slavorum Occidentis”, t. 7, 2014, z. 2, s. 39-62.

62 S. Sroka, *Wykaz Polaków*, s. 146; A. Horeczy, *Prawnicze doktoraty Polaków*, s. 169, przyp. 153.

63 *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, s. 222: *Postea de anno Domini M° CCCC LXXI Bononie de mense Januario factus doctor utriusque iuris venit Poloniam*.

64 ADP, Dokument pergaminowy, nr 350 (Nysa, 30 stycznia 1473 roku).

65 *Acta capitulorum Cracoviensis*, nr 188 (Kraków, 21 maja 1473 roku).

66 ADP, Dokument pergaminowy nr 350 (na odwrotnej stronie dokumentu zapisano, że biskup plocki Kazimierz 20 czerwca 1473 roku wieczorem na prośbę Dzierśława z Karnic ogłosił w Płocku odpusty nadane przez legata papieskiego).

67 T. Żebrowski, *Kolegiata świętego Michała*, s. 19. Zob. także: tenże, *Paweł z Gołymina*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 383; A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 2, s. 125; E. Kobylńska, *Prałaci i kanonicy*, s. 219-220 (mps).

generalnego biskupa Piotra, na których to urządach zastąpił zmarłego bakałarza dekretów Pawła Orłowskiego⁶⁸. Wraz z opatem czerwńskim Rafałem został wysłany przez płocką kapitułę (3 lutego 1484 roku) celem zbadania cudów i objawień Matki Bożej pod Sierpcem⁶⁹. Jako płocki scholastyk miał zapewne również swój udział w staraniach o ustanowienie przy katedrze płockiej magistra teologii i doktora dekretów, którzy mieli prowadzić wykłady dla miejscowego duchowieństwa i mieszczan (1483). Według ustaleń ks. Tadeusza Żebrowskiego Dzierśław zmarł przed 11 września 1493 roku⁷⁰, zaś zgromadzone i zakupione przez niego dzieła prawnicze przeszły na własność miejscowej biblioteki katedralnej.

Przedstawione tu sylwetki dekretystów związanych z płockim środowiskiem kościelnym XIV-XV wieku to tylko wybrane przykłady duchownych, którzy uchodzili wśród współczesnych im intelektualistów za autorytety w dziedzinie prawa kościelnego. Wykształceni na ówczesnych uniwersytetach (Paryż, Awinion, Praga, Kraków, Bolonia, Padwa, Rzym), obcy z prawem na co dzień poprzez pracę w różnych kancelariach i instytucjach kościelnych, potrafili nie tylko czynić pożytek ze swojej wiedzy, ale również wpływać na atmosferę intelektualną w mazowieckiej stolicy położonej z dala od wielkich ośrodków uniwersyteckich. Przykład biskupa-reformatora Jakuba z Kurdwanowa, czy Mikołaja z Mirzyńca, za którym kilku jego krewnych podjęło studia w Krakowie, czy wreszcie troska wszystkich wymienionych tu duchownych o płocką bibliotekę katedralną, a także o miejscową szkołę katedralną, są bardzo wymowne. Nie ma więc wątpliwości, że to dzięki tym osobom, nie mówiąc już o patronacie miejscowych biskupów i księży, Płock okresu późnego średniowiecza stał się jednym z ważniejszych ośrodków kultury prawnej ówczesnej Polski, w którym kwitła atmosfera naukowa, tak mocno podkreślana między innymi przez krakowskiego historyka prawa Adama Vetulaniego⁷¹ – dodajmy – ostatniego z wielkich polskich uczonych, który miał możliwość na własne oczy podziwiać i badać średniowieczne rękopisy prawne przechowywane w płockiej Bibliotece Diecezjalnej, które zostały zrabowane przez Niemców w czasie ostatniej wojny.

68 ADP, Dokument pergaminowy nr 370 (Płock, 10 września 1482 roku) – oficjałem i wikariuszem generalnym był jeszcze Paweł z Orłowa; Dokument pergaminowy nr 373 (Płock, 4 lutego 1484 roku) – oficjałem i wikariuszem generalnym jest już Dzierśław z Karnic. Zob. także S.M. Szacherska, T. Żebrowski, *Paweł z Orłowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, s. 188; E. Kobylińska, *Prażaci i kanonicy*, s. 231 (mps).

69 Zob. R.S. Jaworski, *Kościół Matki Bożej i kolegium mansjonarzy w Sierpcu*, „Studia Płockie”, t. 9, 1981, s. 124.

70 T. Żebrowski, *Wybór dokumentów miasta Sierpca z końca XV-XVI wieku*, w: *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003, s. 713, przyp. 3. Potwierdzają to również dokumenty papieskie z początku 1394 roku., które wspominają Dzierśława jako zmarłego. Por. *Akta Kamery Apostolskiej*, t. 4: *Annaty z Królestwa Polskiego w XV wieku (1421-1503)*, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 10, Kraków 2002, nr 1000-1001 (Rzym, 25 II 1494).

71 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 341-342; tenże, *Średniowieczny biskupi Płock*, s. 427-428.

Działalność synodalna biskupów plockich okresu późnego średniowiecza

Jedną z najważniejszych instytucji kanonicznych epoki średniowiecza i nowożytności były synody diecezjalne, zwoływane przez biskupów dla omówienia i przystosowania norm prawa kościelnego powszechnego i prawa partykularnego do ustawodawstwa poszczególnych diecezji, jak również w celu oceny dyscypliny i karności miejscowego duchowieństwa, wykrycia różnych nadużyć w Kościele lokalnym, wymiany poglądów na temat bieżących spraw wymagających wspólnego omówienia oraz wydania statutów synodalnych czy norm dotyczących kalendarza liturgicznego. Stąd instytucja synodów i towarzyszących im sądów synodalnych była w okresie późnego średniowiecza jednym z najważniejszych obszarów działalności poszczególnych biskupów diecezjalnych, a nawet w oparciu o nią oceniano ich „gorliwość pasterską” wobec podległej im wspólnoty kościelnej, co niejednokrotnie przypominali średniowieczni kaznodzieje w mowach synodalnych czy podczas egzekwii odprawianych po zmarłych biskupach. Przy czym w wypadku oceny owej gorliwości czy też opieszałości biskupów – o czym pisałem już przy innej okazji – winniśmy zachować pewną ostrożność, gdyż historyk nie ma nigdy pewności, czy na podstawie niepełnych danych źródłowych, często po prostu niezachowanych, ustalił wszystkie synody zwołane przez danego ordynariusza, które rzeczywiście odbyły się w poszczególnych diecezjach⁷². Dotyczy to również ustawodawstwa synodalnego, ponieważ – jak zauważył Władysław Abraham – wydawane i ogłaszane na synodach statuty diecezjalne nie zachowały się w dużej obfitości do naszych czasów, gdyż na skutek gromadzenia się nowego i aktualnego materiału ustawodawczego dawne statuty wychodziły z użycia i nie poświęcano im więcej uwagi, tak że z czasem zupełnie się zatraciły, a tylko niektóre z nich szczęśliwym trafem zachowały się w dawnych rękopisach⁷³. W całej rozciągłości uwagi te odnoszą się do diecezji plockiej, której pierwsze znane statuty synodalne pochodzą dopiero z końca XIV wieku, a konkretne informacje na temat odbycia synodów odnoszą się głównie do XV wieku. Nie można jednak wątpić, że już we wcześniejszym stuleciu – poza znanym synodem z 1398 roku – zwoływano zapewne w plockiej katedrze zgromadzenia synodalne, o których nie posiadamy bliższych informacji⁷⁴. Wyraźnie wskazuje na to analiza preambuły kodyfikacji plockiej z 1398/1423 roku, w której zapisano, że istniały wcześniejsze statuty synodalne biskupów plockich (*canones sive constitutiones... per nostros predecesso-*

72 L. Zygmier, *Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku (Gniezno – Kraków – Płock – Poznań – Włocławek)*, w: *Kultura prawna w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Barciak, Katowice 2006, s. 168.

73 W. Abraham, *Najdawniejsze statuty synodalne archidiecezji gnieźnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. nr 1627*, Kraków 1920, s. 4-5.

74 J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 10-14.

res Episcopos Plocenses editores sive tentores), które ówczesny ordynariusz wznowił i zatwierdził na synodzie w 1398 roku⁷⁵.

Ponieważ działalności synodalnej biskupów płockich w okresie późnego średniowiecza poświęciłem oddzielne studium⁷⁶, chciałbym wskazać tu jedynie na najważniejsze ustalenia wynikające z wcześniejszych badań, które mają niewątpliwie wpływ na ocenę szeroko rozumianej kultury prawnej miejscowego kręgu kościelnego. Na podstawie zachowanych źródeł oraz badań innych autorów udało się wykazać odbycie 20 synodów diecezjalnych zwołanych przez biskupów płockich w latach 1398-1503, w tym dwa z nich były to tzw. synody częściowe, które odbywały się w dwóch turach – oddzielnie dla duchownych z archidiaconatu płockiego i dobrzyńskiego oraz oddzielnie dla duchownych z archidiaconatu pułtuskiego. Uwzględniając okres rządów poszczególnych biskupów wspomniany wykaz synodów przedstawia się następująco:

- Biskup Jakub z Kurdwanowa (1396-1425) – Płock, 8 września 1398 roku; Płock, 8 listopada 1400 roku; Płock, 1409/1411 rok; Czerwińsk, 1420/1421 rok;
- Biskup Stanisław Pawłowski (1425-1439) – brak wzmianek o synodach;
- Biskup Paweł Giżycki (1439-1463) – Płock, wrzesień/październik 1444 roku; Płock, listopad 1447 roku; Płock, listopad 1448 roku; Płock, 1458 rok; Płock, 25 listopada 1460 roku;
- Biskup Ścibor z Gościeńczyc (1464-1471) – Pułtusk, 1469 rok;
- Książe biskup Kazimierz (1471-1480) – Pułtusk, 2-4 maja 1473 roku; Pułtusk, 17/19 listopada 1476 roku;
- Biskup Piotr z Chodkowa (1480-1497) – Pułtusk, 10 kwietnia 1485 roku; Pułtusk, 29 września 1488 roku; Płock, 14 września 1491 roku / Pułtusk, 15-16 października 1491 roku;
- Biskup Jan Lubrański (1498) – brak wzmianek o synodach;
- Biskup Wincenty Przerębski (1498-1503) – Pułtusk, przed 6 listopada 1499 roku; Pułtusk, po 9 września 1500 roku; Pułtusk, ok. 30 marca 1501 roku / Płock 19 kwietnia 1501 roku; Płock lub Pułtusk, przed 19 września 1502 roku; Płock, 19 września 1503 roku⁷⁷.

Z przedstawionego zestawienia wynika, że w omawianym okresie najwięcej synodów zwołał biskup Paweł Giżycki (pięć) oraz Wincenty Przerębski (pięć, w tym jeden częściowy), natomiast wspomniany już wcześniej biskup Jakub z Kurdwanowa zwołał co najmniej cztery synody. Brak ksiąg czynności biskupich oraz ksiąg sądowych diecezji płockiej z okresu posługi ostatniego z wymienionych biskupów nie pozwala odpowiedzieć na pytanie, czy w czasie jego długich rządów nie zwołał

75 Tamże, t. 6, s. 181 (Płock, 8 września 1398).

76 L. Zygmunt, *Działalność synodalna*, s. 267-288.

77 Tenże, *Instytucja synodu*, s. 131-132.

on jeszcze innych synodów diecezjalnych⁷⁸. Z tego samego powodu mogły nie zachować się ślady na temat synodów zwołanych przez jego następcę, biskupa Stanisława Pawłowskiego, choć w wypadku tego hierarchy nie powinniśmy zapominać, że jego konflikt z książętami mazowieckimi przez wiele lat nie pozwalał mu na faktyczne objęcie rządów w diecezji⁷⁹. Ogólnie można jednak stwierdzić, że pod względem ilości zwoływanych synodów diecezja plocka nie odbiegała od praktyki synodalnej w innych diecezjach tego okresu⁸⁰. Natomiast warto podkreślić, że w wypadku synodów biskupa Jakuba Kurdwanowskiego z 1398 i 1400 roku, biskupa Pawła Giżyckiego z lat 1444, 1447, 1448 oraz 1458 i 1460, biskupa Kazimierza z 1473 i 1476 roku, biskupa Piotra z Chodkowa z 1488 i 1491 roku, a przede wszystkim biskupa Wincentego Przerębskiego z lat 1499, 1500, 1501, 1502 i 1503, mamy pośredni dowód na to, że biskupi plockcy starali się zwoływać synody regularnie, przynajmniej raz na dwa, trzy lata, a niektórzy nawet każdego roku, zależnie od potrzeb.

Co do miejsca obrad synodalnych, to poza synodem z 1420/1421 roku, który ze względu na rebelię wszczętą przez prałatów w Płocku w sierpniu 1420 roku musiał odbyć się w opactwie kanoników laterańskich w Czerwińsku, a także jednym synodem, co do którego miejsca odprawienia nie mamy pewności (1502), wszystkie inne synody odbyły się w katedrze plockiej (1398, 1400, 1409/1411, 1444, 1447, 1448, 1458, 1460, 1491, 1501, 1503), w tym po jednej turze dwóch synodów częściowych z 1491 roku i 1501 roku oraz w kolegiacie pułtuskiej (1469, 1473, 1476, 1485, 1488, 1491, 1499, 1501), w tym po jednej turze synodów częściowych z 1491 roku i 1501 roku. Za rządów biskupa Ścibora z Gościeńczyc, księcia Kazimierza oraz Piotra z Chodkowa kolegiata pułtуска – poza synodem z 1491 roku – była jedynym miejscem zwoływania synodów. Wynikało to z faktu, że od połowy XV wieku biskupi plockcy coraz częściej rezydowali w zamku biskupim w Pułtusk, zarządzając stamtąd swymi rozległymi dobrami leżącymi we wschodniej części diecezji, a sam Pułtusk był w tym czasie typowym miastem rezydencjonalnym biskupów plockich na wzór innych diecezji, zarówno z terenu Królestwa Polskiego, jak i państw sąsiednich⁸¹.

Znacznie mniej wiemy na temat wydawanych na synodach diecezjalnych statutów. Ciągłe aktualne pozostają w tym zakresie dawniejsze badania i ustalenia Jakuba Zachorowskiego, Władysława Abrahama, Jakuba Sawickiego oraz ks. Woj-

78 Tenże, *Biskup Jakub*, s. 81.

79 T. Żebrowski, *Zarys dziejów*, s. 52-53.

80 L. Zygmier, *Życie synodalne*, cz. 1, s. 23-25.

81 Szerzej na ten temat: tenże, *Synody pułtuskie (XV-XVIII wiek)*, „Studia Mazowieckie”, t. 8, 2013, nr 1, s. 68-69. Zob. także M.M. Grzybowski, *Zamek w Pułtusk rezydencją biskupów plockich*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, t. 60, 1975, nr 8, s. 304-306.

ciecha Góralskiego⁸². Od tej pory nie udało się bowiem odnaleźć żadnych nowych źródeł zawierających średniowieczne statuty synodalne płockie. Stąd wydaje się, że dla całego badanego okresu najważniejsza była kodyfikacja płocka biskupa Jakuba Kurdwanowskiego z lat 1398/1423, którą w ciągu wieku XV jedynie uzupełniano. Natomiast kolejne znane statuty synodalne płockie to statuty biskupa Wincentego Przerębskiego z 1501 roku⁸³. W wypadku drugiego zbioru, który zawiera jedynie siedem krótkich, nierubrykowanych artykułów, stanowiących jakby uzupełnienie wcześniejszego zbioru praw, czyli wspomnianej kodyfikacji płockiej, trudno wskazać, kto był ich redaktorem. Natomiast od prawie półtora wieku uwagę badaczy przyciąga wspomniana kodyfikacja biskupa Jakuba Kurdwanowskiego, której chciałem poświęcić nieco więcej miejsca, gdyż jest to wyjątkowo ważny zabytek dawnej kultury prawnej polskiego średniowiecza⁸⁴, który śmiało może być porównywany z innymi kodyfikacjami prawa kościelnego tego okresu z terenu metropolii gnieźnieńskiej (np. statuty wieluńsko-kaliskie 1420 roku), państwa zakonu krzyżackiego (np. statuty ryskie z 1428 roku), diecezji niemieckich (np. statuty wüzburgskie z 1446 roku czy statuty kamińskie z 1500 roku), a także diecezji czeskich (np. kodyfikacja praska z 1349 roku).

Kodyfikacja płocka biskupa Jakuba z Kurdwanowa (1398/1423)

Kodyfikacja prawa diecezji płockiej dokonana w czasach rządów biskupa Jakuba Kurdwanowskiego nie była jakimś aktem jednorazowym, lecz owocem dłuższego procesu rozpoczętego w czasie synodu w 1398 roku, a zakończonego ostatecznie w 1423 roku⁸⁵. Choć znamy daty rozpoczęcia i zakończenia tego procesu, to jednak poszczególne etapy prac kodyfikacyjnych pozostają już kwestią otwartą. Zdaniem Bolesława Ulanowskiego i Stanisława Zachorowskiego omawiany zbiór prawa składa się z dwóch części (art. 1-38 i art. 39-43) i powstał w dwóch etapach. Pierwszy z nich objął prace kodyfikacyjne podjęte na synodzie diecezjalnym w 1398 roku, natomiast drugi etap nastąpił w latach 1420-1423, kiedy prawodawca uzupełnił i dokonał częściowej nowelizacji statutów synodalnych wydanych w 1398 roku, po czym 26 stycznia 1423 roku ogłosił nowy zbiór prawa diecezjalnego⁸⁶. Z kolei Jakub Sawicki przyjął, że kodyfikacja płocka powstała

82 S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki*, s. 2 i nn.; W. Abraham, *Z dziejów ustawodawstwa*, s. 10-11; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 15 i nn.; W. Góralski, *Ustawodawstwo synodalne*, s. 177 i nn.

83 L. Zygmunt, *Instytucja synodu*, s. 131-132.

84 Zob. A. Vetulani, *Średniowieczny biskupi Płock*, s. 425.

85 J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 51-52. Szczegółowo na temat kodyfikacji płockiej pisałem w innym miejscu (L. Zygmunt, *Kodyfikacja płocka*, s. 33-79), natomiast tu prezentuję jedynie streszczenie wcześniejszego tekstu.

86 B. Ulanowski, *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kra-

w trzech etapach⁸⁷. Pierwszy z nich, który nastąpił na samym początku XV wieku, zapewne jeszcze przed 1405 rokiem, gdyż już wtedy można stwierdzić istnienie w katedrze plockiej osobnej księgi ze statutami synodalnymi plockimi⁸⁸, polegał na zebraniu w jeden zwód art. 1-34 teźże kodyfikacji i uporządkowaniu ich według systematyki Dekretalów. Drugim etapem, który miał miejsce przed 1420 rokiem, było dodanie do pierwotnego zводу prawa czterech nowych statutów synodalnych (art. 35-38), mających charakter przepisów uzupełniających. Trzeci zaś etap nastąpił w 1423 roku i polegał na dodaniu pięciu nowych rozporządzeń biskupich (art. 39-43) wydanych na kapitułach generalnych w latach 1420-1423, po czym opublikowano tekst całego zbioru prawa diecezjalnego. Szczegółowa analiza tekstu kodyfikacji plockiej potwierdza słuszność twierdzeń Jakuba Sawickiego, choć nie wszyscy historycy się z tym zgadzali. Nie ulega natomiast wątpliwości, że do dziś omawiana kodyfikacja pozostaje ważnym pomnikiem polskiej kultury prawnej, który wskazuje *na samodzielne – jak pisał Adam Vetulani – głębokie wniknięcie w całokształt spraw związanych z rządem diecezją i z poziomem moralnym i intelektualnym duchowieństwa, z troską o należyte zaspokajanie wszystkich potrzeb duchowych diecezjan, w tym również z troską o liturgię*⁸⁹.

Przy analizie tekstu kodyfikacji plockiej ważna wydaje się przedmowa, w której biskup Jakub – co już kilka razy podkreślałem⁹⁰ – wykorzystując i częściowo pracując tekst przedmowy do kodyfikacji praskiej z 1349 roku⁹¹, odwołał się do swojej władzy i troski pasterskiej jako motywu wiodącego całej kodyfikacji prawa diecezjalnego. Tym samym, idąc za wskazaniem ówczesnych dekretystów, ale też autorów traktatów reformatorskich, ukazał siebie nie tylko w roli prawodawcy, ale również pasterza, zatroskanego o pomnażanie kultu Bożego w diecezji, nieskazitelnosc obyczajów i właściwy poziom duchowieństwa, godne życie chrześcijańskie wiernych oraz należyty zarząd dobrami kościelnymi. W trosce o upowszechnianie wiedzy na temat norm prawa kościelnego wśród szerokich rzesz duchowieństwa, nie zawsze biegłego w prawie – i w tym wypadku wykorzystując tekst kodyfikacji praskiej z 1349 roku⁹² – zaznaczył, że statuty są ułożone *brevi et plano stilo*, aby

ków 1887, s. 43; S. Zachorowski, *Jakób biskup plocki*, s. 4 i nn.; tenże, *Studia z historii prawa kościelnego i polskiego*, Kraków 1917, s. 128 i nn.

87 J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 51-52.

88 *Liber formularum ad ius canonicum spectantium ex actis Jacobi de Kurdwanow episcopi Plocensis maxima parte depromptarum*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 1, Kraków 1892, nr 21 (*Instrumentum extraccionis statutorum de ecclesia Plocensi*), s. 27-28.

89 A. Vetulani, *Średniowieczny biskup Płock*, s. 425.

90 L. Zygmier, *Kodyfikacja plocka*, s. 62-63; tenże, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 90-91.

91 *Pražské synody a koncily předhusitské doby*, wyd. J. V. Polc, Z. Hledíková, Praha 2002, s. 117-118 (wstęp do kodyfikacji praskiej z 1349 roku).

92 Por. J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 182: *brevi et plano stilo, ut facilius memorie commendari possint* (wstęp do kodyfikacji plockiej); *Pražské synody*, s. 118: *plano et breviori stilo, ut facilius*

łatwiej zapamiętać obowiązujące normy prawne. Zdarzało się bowiem w codziennym życiu podległej biskupowi Jakubowi diecezji, że niezajomość prawa była przyczyną jego łamania przez niektórych duchownych i usprawiedliwiania się przez różne osoby, co do których toczyło się postępowanie karne, bądź wobec których stosowano sankcje kościelne. W przedmowie do kodyfikacji płockiej sformułowana została także zasada ciągłości prawa partykularnego diecezji płockiej. Prawodawca nie tylko odniósł się do uchwał wydanych przez jego poprzedników, ale stwierdził wyraźnie, że jego wolą jest odnowienie i potwierdzenie postanowień synodu płockiego z 8 września 1398 roku⁹³, które – jak widać – stanowiły w jego zamyśle podstawowy trzon całej kolekcji, uzupełnionej i częściowo znowelizowanej w okresie późniejszym. Natomiast w przeciwieństwie do przedmowy, dość ubogo wygląda zakończenie omawianej kodyfikacji, które ogranicza się jedynie do uroczystej formuły zawierającej datę promulgacji całego zbioru, co notabene nie odbiega w jakiś specjalny sposób od podobnych zbiorów prawnych, zwłaszcza pierwowzoru, jakim była wspomniana już kodyfikacja praska⁹⁴. Być może to jeden z kolejnych argumentów za słusnością tezy, że pierwotne zakończenie zbioru statutów z 1398 roku mogło mieć nieco inną formę. A dopiero dodanie do tego zbioru kolejnych ustaw zmusiło redaktora do przepracowania wersji pierwotnej i ostatecznego nadania nowego zakończenia, które charakterystyczne jest bardziej dla uchwał kapitulnych niż dla kodyfikacji prawa diecezjalnego.

Znacznie więcej możemy powiedzieć na temat redakcji oraz charakteru poszczególnych artykułów tego zbioru. Szczegółowa analiza przeprowadzona już wcześniej przez Stanisława Zachorowskiego i Jakuba Sawickiego⁹⁵ wykazała, że jedynie dziewięć artykułów posiada niewątpliwie cechy statutów synodalnych, jedenaście nosi charakter rozporządzeń biskupich wydanych za radą i zgodą kapituły, a pięć innych jest fragmentami typowych statutów kapitulnych, niezawierających klauzuli „zgody i rady kapituły”. Natomiast o charakterze pozostałych dwiętnastu artykułów trudno przesądzać, choć zdecydowana większość z nich wykazuje pod względem formalnym logiczny układ statutów „sensu stricto”: arenga (stan faktyczny w diecezji) – dyspozycja (normalizacja stanu faktycznego) – sankcje karne za nieprzestrzeganie tego rozporządzenia (dwu lub trzystopniowa kara). Natomiast pod względem treści są to uchwały o charakterze administracyjnym bądź liturgicznym. Dwiętnaście wymienionych artykułów – poza może jednym wyjątkiem (art. 37) – wchodziło już do pierwotnego zводу prawa diecezji płockiej, wydanego zapewne na synodzie 1398 roku. Jako statuty synodalne zostały też wydane art. 35 i 36, z charakterystyczną formułą *in hac sacro sinodo,*

possent memorie commendari (wstęp do kodyfikacji praskiej).

93 J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 182.

94 *Prażské synody*, s. 64.

95 S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki*, s. 5 i nn.; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 35 i nn.

co może się odnosić do synodu z 1398 roku, ale również do któregoś z synodów z lat 1400-1411, a na pewno sprzed 1414 roku, kiedy biskup na kilka lat opuścił diecezję, udając się na sobór w Konstancji. Zapewne do tego okresu należy też odnieść włączenie do kodyfikacji plockiej art. 38, wydanego *in synodo*, a także art. 37. Natomiast art. 39-43, wyraźnie oddzielone od poprzednich inwokacją i intytulacją na początku art. 39, zawierają uchwały wydane w czasie posiedzenia kapituły w 1423 roku⁹⁶.

Pod względem redakcji na uwagę zasługują arengi analizowanych artykułów zwodu biskupa Kurdwanowskiego, co podkreślił już Stanisław Zachorowski, ukazując ich wyjątkową oryginalność na tle polskiego ustawodawstwa kościelnego epoki średniowiecza⁹⁷. Podobnej formy redakcji statutów brak we współczesnych plockiemu zbiorach ustawodawstwa diecezjalnego. Nie ma jej w zbiorze statutów biskupa krakowskiego Piotra Wysza z 1394 roku i 1396 roku czy też biskupa poznańskiego Andrzeja Łaskarza z 1420 roku, znanych przecież i cenionych wówczas polskich kanonistów, nie mówiąc już o najwyższym pomniku prawa kościelnego tego okresu, którym była kodyfikacja arcybiskupa Mikołaja Trąby z 1420 roku. Pomijając przystępność owych areng, którą słusznie wspomniany historyk krakowski łączył z adresatami statutów, w znacznej części przecież prostymi plebanami (*clerici simplices*), najważniejsze spostrzeżenie dotyczy przedstawienia w nich stanu faktycznego w diecezji, a dopiero potem rozporządzenia odnoszącego się do naprawy tegoż stanu. Praktyczny zmysł redaktora kodyfikacji powodował, że styl, w jakim pisane są poszczególne artykuły, daleki jest od jasności, precyzji i zwięzłości, charakterystycznych dla techniki ustawodawczej⁹⁸. Dbając o systematyczność i przejrzystość całego zbioru, wbrew wspomnianemu w przedmowie zwięzłemu stylowi (*stilus brevis*), redaktor lubował się w konstruowaniu zdań długich, przez co artykuły kodyfikacji plockiej w stosunku do ilości słów są nieproporcjonalnie uboższe w treść. Jak słusznie podkreślił Stanisław Zachorowski, mogło to być postępowanie celowe, aby ułatwić odbiorcom zrozumienie i zapamiętanie przepisu, wyrażonego w rozwlekłych zdaniach, ale z pominięciem rozbudowanej terminologii prawniczej⁹⁹. Pod tym względem kodyfikacja biskupa Jakuba Kurdwanowskiego przypomina statuty synodalne biskupa Piotra Wysza z 1394 roku i 1396 roku, odbiega zaś od zwięzłości i precyzyjności na przykład statutów krakowskich z 1408 roku, opracowanych przez specjalną komisję prawników wywodzących się z grona profesorów Uniwersytetu Krakowskiego. Widać więc, że zarówno Piotr Wysz, jak i Jakub Kurdwanowski, mimo posiadanego wykształcenia w dziedzinie

96 L. Zygmier, *Kodyfikacja plocka*, s. 63-64; tenże, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 91-92.

97 S. Zachorowski, *Jakób biskup plocki*, s. 42-44. Pisałem o tym już wcześniej (L. Zygmier, *Kodyfikacja plocka*, s. 64-65) i w tym miejscu powtarzam swoje wcześniejsze ustalenia.

98 L. Zygmier, *Kodyfikacja plocka*, s. 65-66.

99 S. Zachorowski, *Jakób biskup plocki*, s. 44.

prawa kościelnego, zlecając ostateczną redakcję swoich statutów, bądź redagując je osobiście, brali pod uwagę przede wszystkim ich adresatów, czyli duchownych w przeważającej większości nieobytych z zawiłą terminologią prawną i przez nadanie ich statutom takiej właśnie formy nie tylko stanowili prawo, ale również poszerzali formację podległego im duchowieństwa.

Historycy prawa podkreślają bogactwo źródeł wykorzystanych w kodyfikacji płockiej¹⁰⁰, choć w analizowanym tekście tylko sporadycznie są one wprost i dokładnie cytowane¹⁰¹. W wielu artykułach omawianej kodyfikacji odnajdujemy liczne odniesienia do powszechnego prawa kościelnego, zawartego głównie w *Corpus Iuris Canonici*, konkretnie zaś do Dekretu Gracjana, Dekretów Grzegorza IX, Księgi VI Bonifacego VIII (*Liber Sextus*) i do zbioru Klemensa V, czyli tzw. „Klementyn”, a także do dekretów soborowych i prawa papieskiego. Redaktor zbioru płockiego wykazał się sporą oryginalnością w układzie norm zbudowanych w oparciu o przepisy prawa powszechnego¹⁰². Polegała ona przede wszystkim na sumarycznym zebraniu zasad prawnych, na których opiera się dana instytucja kanoniczna, a także zajęciu wobec nich samodzielnego stanowiska, aby zwłaszcza duchowieństwu parafialnemu wyjaśnić przepisy prawa powszechnego i ułatwić ich realizację. Oryginalnej pracy twórczej wymagało ponadto uzgadnianie sprzecznych norm prawa powszechnego oraz konfrontowanie ich z lokalnymi zwyczajami i potrzebami życia religijno-moralnego¹⁰³. Poza powszechnym prawem kościelnym spotykamy w kodyfikacji płockiej powołanie się na kościelne prawo partykularne, zarówno na normy obowiązujące w metropolii gnieźnieńskiej, jak i ustawy wydane przez poprzednich biskupów płockich. Analiza poszczególnych artykułów wykazała ponadto, że redaktor zbioru płockiego nie tylko powołał się na ustawodawstwo metropolii gnieźnieńskiej, lecz sięgał również do statutów legackich i prowincjonalnych z XIII-XIV wieku¹⁰⁴. Spośród innych źródeł prawnych wykorzystanych przy redakcji kodyfikacji płockiej, zwłaszcza w jej najstarszej części powstałej w 1398 roku, miejsce wyjątkowe przypadło kodyfikacji praskiej arcybiskupa Arnošta z Pardubic (1349), opartej na wcześniejszej kodyfikacji mogunckiej z 1310 roku¹⁰⁵. Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do redaktorów kodyfikacji Mikołaja Trąby z 1420 roku, którzy także wzorowali się na

100 Tamże, s. 13 i nn.

101 Pisałem o tym szerzej w innym miejscu: L. Zygmunt, *Kodyfikacja płocka*, s. 66 i nn.

102 Por. S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki*, s. 22; W. Wójcik, *Kościelne ustawodawstwo partykularne w Polsce przedrozbiorowej na tle powszechnego prawodawstwa kościelnego*, w: *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz i inni, t. 1, Lublin 1969, s. 476, 479.

103 W. Wójcik, *Kościelne ustawodawstwo*, s. 482-483.

104 S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki*, s. 36 i nn.

105 Na temat kodyfikacji Arnošta z Pardubic oraz jej wpływu na polskie prawo kościelne XIV/XV wieku zob. W. Wójcik, *Wpływ kodyfikacji praskiej z 1349 r. na polskie ustawodawstwo synodalne*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne”, t. 8, 1976, s. 235-263.

wspomnianej kodyfikacji praskiej, w zbiorze plockim dostrzegamy pewną oryginalną redakcję. Polegała ona nie na dosłownym przejmowaniu tekstu praskiego, lecz normy kodyfikacji czeskiej w formie przerobionej i rozszerzonej umieszczano na początku albo w zakończeniu statutów plockich. Podstawę owych statutów stanowiły natomiast obszerne i szczegółowe przepisy lokalnej proveniencji z zastosowaniem ich do stosunków prawnych w Kościele plockim oraz z wyraźnym zaostreniem sankcji karnych¹⁰⁶. Dodajmy, że poza zbiorami prawa kościelnego, odnajdujemy w omawianej tu kodyfikacji odwołania do Biblii oraz prawa zwyczajowego diecezji plockiej.

Przy wykorzystaniu wszystkich omówionych źródeł redaktor zводу plockiego działający na polecenie swego ordynariusza, a być może sam biskup Jakub, wykazał się sporą oryginalnością, nie ograniczając się jedynie do biernej recepcji owych źródeł poprzez dosłowne ich zamieszczanie w omawianym zbiorze, ale przez odpowiednie przepracowanie wykorzystywanego tekstu stosownie do własnych potrzeb. Dzięki temu kodyfikację plocką uważa się od lat za jeden z najciekawszych zbiorów polskiego prawa kościelnego przełomu XIV i XV wieku, a głównego redaktora i zarazem kodyfikatora prawa diecezjalnego upatruje się w osobie Jakuba Kurdwanowskiego, wybitnego kanonisty i zarazem pasterza tamtej epoki. Gdyby nawet przyjąć, że redakcji omawianego tu zbioru dokonał w imieniu biskupa ktoś z jego bliskich współpracowników, to jednak i tak nie zmienia to faktu, że główne jej założenia, przyjęta technika redakcyjna, jak i treść poszczególnych norm prawnych musiały być zależne od woli ordynariusza, który zapewne nadał kodyfikacji ostateczny kształt, po czym uroczyście ją promulgował jako prawo obowiązujące w diecezji plockiej¹⁰⁷.

Dwór książęcy i biskupi jako ośrodki kultury prawnej

Działalność synodalna biskupów plockich oraz stanowione przez nich prawo, na czele z omówioną kodyfikacją plocką z lat 1398/1423, nie wyczerpuje problematyki kultury prawnej plockiego środowiska kościelnego XIV-XV wieku. Poza bowiem nielicznymi biskupami-prawnikami, a także członkami miejscowych kapituł, legitymizującymi się wykształceniem w dziedzinie prawa czy wspomnianymi już dekretystami o autorytecie sięgającym poza granice diecezji, ważna rola w upowszechnianiu na Mazowszu kultury prawnej przypadła również dworom miejscowych biskupów i książąt, które potrzebowały ludzi wykształconych i obytych z prawem¹⁰⁸. Dotyczyło to zwłaszcza duchownych piastujących wyższe stanowiska

106 Tamże, s. 261-262; L. Zygmier, *Kodyfikacja plocka*, s. 69.

107 L. Zygmier, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 98.

108 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 507-513; J. Grabowski, *Intelektualiści w kancelarii*, s. 211-231;

w kancelarii, od których wymagano nie tylko wiedzy w dziedzinie „ars dictandi”, ale również znajomości prawa rzymskiego i kanonicznego na poziomie uniwersyteckim (bez konieczności ukończenia studiów i zdobycia stopni naukowych), natomiast niższy personel mógł posiadać wykształcenie na poziomie szkoły katedralnej czy szkoły kolegiackiej¹⁰⁹. Dodajmy, że w tym drugim wypadku taką rolę pełniła w Płocku szkoła katedralna oraz szkoła działająca przy kolegiacie św. Michała, której absolwenci znajdowali zatrudnienie między innymi w kancelarii książęcej¹¹⁰.

O szczególnych związkach, jakie łączyły kancelarię książąt zachodniego Mazowsza z kolegiatą św. Michała w Płocku pisało już wielu historyków. Dzięki ich ustaleniom wiemy, że książęta płockcy mieli nie tylko prawo prezentacji osób do wspomnianego kolegium kanonicznego, gdyż kolegiata św. Michała już od XIII wieku uchodziła za „kolegiatę dworską”, ale również posiadali decydujący wpływ na wybór prepozytów wspomnianej kapituły, wśród których w omawianym okresie przeważali prawnicy¹¹¹. Kanceliści, poza pracą w kancelarii, brali też udział w zarządzaniu dzielnicą książęcą, a ponadto wraz z marszałkiem, kapelanami i ludźmi z otoczenia księcia, tworzyli środowisko dworskie¹¹². Z kolei duchowni-prawnicy związani z kancelarią biskupią¹¹³, a także prałaci i kanonicy zasiadający w kapitule katedralnej czy w kapitule kolegiackiej św. Michała w Płocku i NMP w Pułtusku, mający za sobą studia prawnicze, wspomagali miejscowych biskupów w zarządzie diecezją, pełniąc różne urzędy sądowno-administracyjne¹¹⁴. Ponadto uczestniczyli w organizacji synodów diecezjalnych, redagowaniu statutów synodalnych oraz innych aktów prawnych biskupa i kapituły, a w miarę potrzeb wspomagali również ordynariusza w trosce o czystość wiary, co było widoczne między innymi w okresie walki z przejawami husytyzmu na terenie diecezji płockiej w XV wieku¹¹⁵. Niektórzy z nich zrobili potem świetne kariery na dworze pa-

tenże, *Elita umysłowa*, s. 403-432.

109 J. Grabowski, *Intelektualiści w kancelarii*, s. 213.

110 E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu*, s. 143.

111 J. Grabowski, *Elita umysłowa*, s. 405. Zob. także T. Żebrowski, *Kolegiata świętego Michała*, s. 17 i nn.; E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu*, s. 143; A. Radziwiński, *Prepozyci kolegiaty*, s. 203 i nn.; A. Supruniuk, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374-1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku*, Warszawa 1998, s. 67, zwłaszcza przyp. 385; A. Salina, *Polityka książąt*, s. 108 i nn.

112 S. K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 507.

113 Na ich temat pisał m.in. w nieopublikowanej do tej pory pracy doktorskiej P. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria biskupów płockich w późnym średniowieczu (1439-1522)*, Warszawa 2004 (mps), s. 79 i nn.

114 A. Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studia nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995, s. 229-230, 234-235, 238; M. Bilska-Ciećwierz, *Powstanie i organizacja*, s. 179.

115 W tym miejscu nie rozwijam tego zagadnienia, a jedynie odsyłam do literatury przedmiotu. Na ten temat pisali m.in.: W. Graczyk, *Husytyzm w diecezji płockiej w latach 1439-1463*, „Stu-

pieskim czy królewskim, jak chociażby notariusz w kancelarii biskupa Ścibora z Gościeńczyc (od 1463 roku), Michał Prażmowski h. Belina, późniejszy doktor dekretów oraz dworzanin i kolektor papieża Aleksandra VI czy na przykład oficjał i wikariusz generalny (od 1493 roku), a następnie administrator diecezji płockiej (1497-1498), Mikołaj Bartnicki h. Dołęga, zapewne również doktor dekretów, który od 1501 roku był sekretarzem królewskim¹¹⁶.

W działalności płockich duchownych-prawników na dworach książąt mazowieckich i biskupów płockich liczyła się jednak nie tylko znajomość prawa, ale często wykorzystywane również były ich umiejętności dyplomatyczne oraz rozegnanie w sprawach politycznych. Tak było w przypadku Dobrogosta Nowodworskiego h. Nałęcz¹¹⁷, doktora dekretów Uniwersytetu Padewskiego, który jako kanclerz księcia Siemowita III posłował do kurii papieskiej w Awinionie, króla Ludwika Węgierskiego oraz na Litwę w sprawach chrystianizacji tego kraju¹¹⁸. Podobną rolę odegrał Dadźbog ze Szczawina h. Prawda, doradca i kanclerz nadworny księcia Siemowita IV, student uniwersytetu prawniczego w Pradze (1386), kanonik (przed 1385 rokiem) i kantor (1389/1391 rok) kapituły katedralnej w Płocku¹¹⁹. Razem z biskupem Jakubem Kurdwanowskim i prepozytem kapituły kolegiackiej św. Michała Ulrykiem brał udział w spotkaniu ze szlachtą ziemi dobrzyńskiej w Toruniu (1400). W latach 1400-1402 był też jednym z przedstawicieli biskupa Jakuba w sporze z księciem Januszem I, a w 1403 roku wspomniany biskup ustanowił go członkiem komisji sędziowskiej w sprawach dziesięcinnych z plebanami diecezji płockiej. Z kolei jako bliski współpracownik księcia Siemowita IV w styczniu 1401 roku przekazał w Toruniu wielkiemu mistrzowi zakonu krzyżackiego zwrot kwoty zastawnej za ziemię wiską, natomiast w grudniu 1407 roku odebrał w Malborku od władz zakonu 7000 grzywien za zastawioną powtórnie ziemię zawkrzeńską. Był też reprezentantem księcia w procesie polsko-krzyżackim z lat 1412-1414, a pięć lat później został ustanowiony przez książęcych braci

dia Płockie", t. 24, 1996, s. 167-177; J. Szweda, A. Szweda, *Z dziejów husytyzmu na Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000, s. 37-68.

116 Na ich temat zob. W. Mąkowski, *Bartnicki Mikołaj*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 318-319; T. Żebrowski, *Prażmowski Michał*, w: tamże, t. 28, Wrocław 1985, s. 381-382; P. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 88-89 (mps); E. Kobylńska, *Prałaci i kanonicy*, s. 192-193, 280 (mps). Mikołaj Bartnicki w 1503 roku pojawił się z tytułem doktora, ale bez podania dziedziny. Jego rękopisy prawnicze, które potem przekazał kantorowi płockiemu Mikołajowi z Obidzina, mogą być przesłanką ku temu, że był doktorem dekretów (zob. T. Żebrowski, *Kolegiata świętego Michała*, s. 19).

117 Na jego temat zob. S. Trojanowski, *Dobrogost*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 245-246; J. Grabowski, *Kancelaria i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341-1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999, s. 253-255.

118 J. Grabowski, *Elita umysłowa*, s. 404.

119 Na jego temat zob. A. Radzimiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 69-72; A. Supruniuk, *Otoczenie księcia*, s. 156-157; K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo*, s. 198.

– Janusza I i Siemowita IV ich pełnomocnikiem w kolejnym procesie przed Zygmuntem Luksemburskim¹²⁰. Wiesław Sieradzan słusznie upatruje w nim autora jednego z argumentów znanego z akt procesu polsko-krzyżackiego z 1413 roku, jak również całego wywodu historycznego, na temat prawa patronatu książąt mazowieckich nad Kościołem i ziemią chełmińską¹²¹. O współpracy doktora dekrétów Mikołaja z Mirzyńca z książętami mazowieckimi i jego roli w sporze sukcesyjnym z królem Kazimierzem Jagiellończykiem w latach sześćdziesiątych XV wieku była już mowa. Dodać jedynie wypada, że poza Mikołajem z Mirzyńca, interesów księcia Konrada III Rudego do spadku po zmarłych krewnych – Siemowicie VI i Władysławie II w sporze z królem Kazimierzem bronili też inni doktorzy dekrétów, a zarazem członkowie rady książęcej – kanonik płocki i sędzia dworu biskupa płockiego Pawła Giżyckiego, Paweł z Gołymina oraz kustosz warszawski Świętosław z Wojcieszyna, niezwiązany jednak z płockim kręgiem kościelnym¹²².

Stefan Krzysztof Kuczyński, pisząc o kulturze dworskiej na Mazowszu oraz pożytkach jakie dawało wykształcenie uniwersyteckie osób z otoczenia książąt i biskupów płockich, zwrócił uwagę, że trwałym efektem działalności tych osób było wprowadzenie w drugiej połowie XIV wieku (być może za rządów księcia Siemowita III) ksiąg wpisów czynności prawnych księcia lub zdziałanych przed księciem, zwane później Metryką Mazowiecką (zachowane od 1414 roku)¹²³. Badacz ten podkreślił, że oryginalny charakter tych ksiąg, różniący się zasadniczo od ksiąg polskiej kancelarii królewskiej, odmienne metody pracy i zwyczaje kancelaryjne, jak na przykład praktyka zwana „sigillacio privilegiorum”, tj. okresowe wydawanie większej liczby opieczętowanych dokumentów wieczystych, świadczą o własnym dorobku i oryginalności kultury prawnej personelu kancelaryjnego na Mazowszu¹²⁴. Ze środowiskiem dworskim należy również wiązać wydawanie mazowieckich statutów książęcych zapoczątkowane przez księcia Siemowita III oraz jego synów w 1377 roku, a następnie kontynuowane aż do momentu wcielenia Mazowsza do Korony¹²⁵. Co prawda po śmierci Siemowita III jego synowie

120 L. Zygmunt, *Biskup Jakub z Kurdwanowa*, s. 172-173.

121 W. Sieradzan, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411-1466*, Toruń 1999, s. 104-107.

122 P. Węcowski, *Mazowsze w Koronie*, s. 86; A. Salina, *Polityka książąt*, s. 120; J. Grabowski, *Elita umysłowa*, s. 427. Na temat wymienionych doktorów dekrétów zob. T. Żebrowski, *Paweł z Gołymina*, s. 383; K. Ozóg, *Świętosław z Wojcieszyna (zm. po XI 1462 r.)*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. W. Uruszczak, t. 1: 1364-1780, Kraków 2015, s. 402-403.

123 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 505. Szerzej na temat tych ksiąg pisał już przed laty Adam Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929.

124 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 505.

125 Na ten temat zob. S. Russocki, *Z badań nad statutami książąt mazowieckich z XIV i XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 8, 1956, z. 2, s. 227-252; P.E. Herod, *Rozwój prawa mazowieckiego na tle przeobrażeń polityczno-ustrojowych Mazowsza do XVI wieku*, Kraków 2016, s. 74 i nn.

kontynuowali działalność ustawodawczą, ale każdy osobno dla swojej domeny, co następnie podtrzymali ich sukcesorzy, to jednak – jak podkreśliła ostatnio Patrycja Ewa Herod – *na gruncie ustawodawstwa książęta mazowieccy współdziałali na każdym polu do tego stopnia, że co do zasady prawo było jednolite dla całej prowincji*¹²⁶. Z dworem książęcym plockim łączy się ponadto pierwsze próby spisania prawa zwyczajowego pod postacią tzw. statutu panów rady księcia Siemowita IV z 1421 roku¹²⁷. Był to zbiór o charakterze kompilacji prywatnej, składający się z 36 artykułów, których obszerność i szeroki zakres poruszanych w nich zagadnień stanowią o jego wyjątkowości na tle innych aktów prawnych wydawanych w tym okresie na Mazowszu¹²⁸. W gronie prawników zatrudnionych w kancelarii plockiej powstały zapewne także memoriały broniące racji stanu księstwa, przedłożone królowi Władysławowi Jagielle w 1426 i 1428 roku, świadczące nie tylko o poziomie kultury prawnej, ale również kultury politycznej doradców i osób z książęcego otoczenia¹²⁹.

Również na dworze biskupów plockich da się wskazać na kilka materialnych śladów kultury prawnej zachowanych po osobach z najbliższego otoczenia miejscowych ordynariuszy. Poza statutami synodalnymi biskupa Jakuba z Kurdwanowa, o których była już mowa, Stefan Krzysztof Kuczyński zwrócił uwagę na starannie prowadzoną dokumentację aktową i archiwum biskupie¹³⁰. Akta czynności biskupich, które zapewne pojawiły się w Płocku już pod koniec XIV wieku, zachowały się dopiero od 1448 roku¹³¹. Wpisy dokonywane w nich w latach sześćdziesiątych XV wieku ręką wspomnianego już notariusza kurii i kanclerza biskupiego Michała Prażmowskiego odznaczają się pięknym charakterem pisma o cechach już renesansowych¹³². Z należytą starannością prowadzono również księgę zawierającą odpisy statutów synodalnych plockich („liber synodalis”), na którą powoływano się w sprawach karnych duchownych w połowie XV wieku¹³³. Część statutów, zwłaszcza w odniesieniu do sprawowania kultu Bożego w kościele katedralnym czy też ogólnie w odniesieniu do kwestii liturgicznych i duszpasterskich, a być może cały zbiór statutów plockich sprzed 1398 roku, były wpisane do księgi katedry plockiej zwanej *Ordinarius*, czyli *Speculum Chori*¹³⁴, stanowiącej

126 P.E. Herod, *Rozwój prawa*, s. 80.

127 S. Russocki, K. Pacuski, *Ustrój polityczny i prawo*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, s. 416, 437.

128 P.E. Herod, *Rozwój prawa*, s. 80.

129 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 505.

130 Tamże, s. 506.

131 P. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 101.

132 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 505.

133 L. Zygmier, *Życie synodalne*, cz. 2, s. 43.

134 Na temat tych statutów oraz wspomnianej księgi *Ordinarius*, spisanej w latach 1360-1370, która – dodajmy – została wywieziona przez Niemców do Królewca w czasie ostatniej wojny i uchodzi za zaginioną zob. W. Abraham, *Z dziejów ustawodawstwa*, s. 1-2, przyp. 1; A. Vetulani,

przez długie lata podstawę życia liturgicznego w diecezji. Powstała ona pod wpływem słynnego dzieła Wilhelma Duranda *Rationale divinorum officiorum*, którego egzemplarz został zakupiony w 1359 roku w Awinionie przez biskupa Imisława, wcześniej prepozyta kolegiaty św. Michała i kanclerza księcia płockiego Bolesława III, związanego również z dworem królewskim¹³⁵. Natomiast w 1486 roku biskup płocki Piotr z Chodkowa nakazał sporządzić odpis statutów biskupa Jakuba z lat 1398/1423 wraz z odpisem kodyfikacji Mikołaja Trąby z 1420 roku, zaś zachowane w tym rękopisie liczne poprawki, uzupełnienia i glosy pochodzące z XV-XVI wieku świadczą o praktycznym i częstym korzystaniu z tego zbioru w tym okresie¹³⁶. Dopiero później, kiedy nastąpiła kolejna reforma prawa diecezji płockiej (w epoce trydenckiej), rękopis ten podzielił los innych średniowiecznych rękopisów prawnych i trafił do biblioteki katedralnej, o której zbiorach będzie jeszcze mowa.

Nauczanie prawa w szkole katedralnej

Szczególnie ważnym miejscem dla kultury prawnej płockiego kręgu kościelnego późnego średniowiecza była szkoła katedralna, która funkcjonowała co najmniej od XII-XIII wieku¹³⁷. Jak wynika z dokumentów z 1417 i 1488 roku znajdowała się ona w budynku obok jednej z kanonii, położonych naprzeciw zamku płockiego¹³⁸. W omawianym okresie formalnie nad kształceniem kleru w tejże szkole czuwał scholastyk płocki¹³⁹, ale w praktyce – co najmniej od przełomu XIV i XV wieku – kierowanie szkołą leżało w gestii rektora, o którym wspominają statuty płockie biskupa Jakuba z Kurdwanowa. Prowadzący w tejże szkole zajęcia bakałarze i mistrzowie, od końca XIV wieku coraz częściej posiadający za sobą studia uniwersyteckie, zaznajamiali swych uczniów między innymi z podstawowymi elementami prawa kościelnego i teologii niezbędnymi duszpasterzom. Natomiast analiza rękopisów prawnych biblioteki katedralnej skłoniła Adama Vetulaniego

Średniowieczne rękopisy, s. 420-422.

135 Na jego temat zob. A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy*, t. 2, s. 57-58.

136 Chodzi tu o rękopis z Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie nr 1559. Zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 6, s. 17-25; E. Knappek, *Rękopisy średniowieczne w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, t. 57, 2002, s. 19-20.

137 Na temat starszej metryki tej szkoły por. K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 16; T. Żebrowski, *Stolica książąt*, s. 94.

138 *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S.M. Szacherska, t. 1: 1065-1495, Warszawa 1975, nr 93 (Płock, 2 lutego 1417 roku): *ex opposito castri [...]* ibidem *in civitate Plocensi*, tamże, nr 242 (Płock, 7 lipca 1488 roku): *in civitate Plocensi inter alias domos canonicas [...] et opposito castri*. Zob. także T. Żebrowski, *Stolica książąt*, s. 94.

139 W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 82; K. Stopka, *Szkoły katedralne*, s. 58-59.

do wniosku, że w plockiej szkole katedralnej nie uczono prawa jako odrębnej dyscypliny¹⁴⁰. Dopiero z ostatniej ćwierci XV wieku pochodzą pierwsze świadectwa źródłowe na temat starań o ustanowienie przy katedrze plockiej lektorów (wykładowców) teologii i prawa kanonicznego, które trafiały na opór w miejscowym środowisku kapitulnym¹⁴¹. Z zachowanych dokumentów wiemy, że na prośbę biskupa plockiego Piotra z Chodkowa i księcia Janusza II, papież Sykstus IV bullą z 7 października 1483 roku polecił powołać i uposażyć przy plockiej katedrze magistra teologii i doktora dekretów lub po dwóch licencjatów z każdej dziedziny, którzy mieli prowadzić wykłady dla miejscowego duchowieństwa, uczniów szkoły katedralnej, a nawet mieszczan, i przekazać na ich utrzymanie dwie kanonie – „fundi Gumino” (dla teologa) i „fundi Sędzino” (dla dekretysty)¹⁴². Postanowienie to trafiło na obrady kapituły katedralnej 9 września 1484 roku¹⁴³, po czym kolejny raz potwierdził je papież Aleksander VI bullą z 26 marca 1493 roku¹⁴⁴.

Analiza zachowanych dokumentów dowodzi, że realizacja postanowienia o wykładach z teologii i prawa kanonicznego w katedrze plockiej przewlekła się z powodu trudności w uzyskaniu prebend, na co zwrócili uwagę również inni autorzy¹⁴⁵. Krzysztof Stopka słusznie zauważył, że realizacja papieskiego zarządzenia odwlekała się, przede wszystkim w odniesieniu do ustanowienia lektora teologii, z powodu sporów o prebendę w Guminie¹⁴⁶, czego dowodzą zachowane do dziś dokumenty papieża Aleksandra VI z 1493 i 1496 roku¹⁴⁷. Natomiast lektorat z prawa kanonicznego został obsadzony już w 1487 roku i objął go – na mocy bulli papieskiej – doktor dekretów Andrzej Góra z Mikołajewic, były rektor szkoły przy kościele Mariackim w Krakowie, a od 1490 roku profesor Wydziału Prawa Uniwersytetu Krakowskiego¹⁴⁸. Kto po nim przejął plocką kanonię i wykłady z prawa w szkole katedralnej, trudno powiedzieć. Kolejny bowiem doktor dekretów posiadający prebendę Sędzin to Stanisław z Trzemeśni, pochodzący z krakowskiej rodziny Vitreatorów, ustanowiony kanonikiem przez biskupa Erazma Ciołka w 1512 roku, który jeszcze w tym samym roku otrzymał zezwolenie na absencję

140 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 355.

141 T. Żebrowski, *Stolica książąt*, s. 94-95; S. K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 495; J. Grabowski, *Piotr z Chodkowa*, s. 117.

142 *Zbiór dokumentów i listów*, t. 1, nr 224 (Rzym, 7 października 1483 roku).

143 W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 111.

144 A. Salina, *Polityka książąt*, dodatek źródłowy nr 22 (Rzym, 26 marca 1493 roku).

145 Zob. T. Żebrowski, *Stolica książąt*, s. 95; S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 495.

146 K. Stopka, *Szkoły katedralne*, s. 125-126.

147 ADP, Dokument pergaminowy nr 391 (Rzym, 21 listopada 1493 roku); Dokument pergaminowy nr 397 (Rzym, 3 września 1496 roku).

148 K. Stopka, *Szkoły katedralne*, s. 130, przyp. 84; E. Kobylińska, *Pralaci i kanonicy*, s. 260 (mps). Na jego temat zob. T. Glemma, H. Barycz, *Góra Andrzej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław 1959-1960, s. 396; M. Zdanek, *Andrzej Góra z Mikołajewic (zm. 22 V 1520 r.)*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa*, t. 1, s. 7-8.

ze względu na studia¹⁴⁹. Można się więc zastanawiać, czy również w poprzednich latach ustanawiani w plockiej szkole katedralnej lektorzy prawa kanonicznego rzeczywiście prowadzili zlecone im wykłady. Dodatkowo mieli oni również na przemian z lektorem teologii pełnić obowiązki kaznodziejów katedralnych. Nie wykluczam, że mógł ich zastępować ktoś z miejscowych duchownych o prawniczym wykształceniu, z którym dzielili się swymi dochodami ze wsi Sędzin. Natomiast nad prawidłową formacją uczniów wspomnianej szkoły, nie tylko w zakresie prawa oczywiście, czuwał ówczesny scholastyk plocki, wspomniany już doktor obojga praw Dzierśław z Karnic, uważany – co warto w tym miejscu dodać – za wychowanka plockiej szkoły. Myślę, że fakt ten miał swoje znaczenie. Mimo wielu pytań i niejasności, trzeba przyznać rację Stefanowi Krzysztofowi Kuczyńskiemu, że mimo opisanych trudności szkoła katedralna plocka miała wówczas mocną pozycję, cieszyła się opieką miejscowych księży i biskupów oraz zapewniała najwyższy – i to nie tylko w mieście, ale i na całym Mazowszu – poziom nauczania, który w jakimś zakresie odnosił się również do prawa kościelnego¹⁵⁰.

Rękopisy prawnicze biblioteki katedralnej

W rozwoju kultury prawnej plockiego środowiska kościelnego oraz formacji miejscowego duchowieństwa ważną rolę pełniła biblioteka katedralna, której zasób powiększał się systematycznie od XI/XII wieku. Wiele rękopisów trafiało do niej jako darowizny biskupów i członków miejscowej kapituły katedralnej, zakupione przez nich w czasie studiów lub zagranicznych podróży, a część pochodziła z działającego zapewne już od XII wieku skryptorium katedralnego¹⁵¹. Dodajmy, że jeszcze do czasów ostatniej wojny znajdowało się w Płocku ponad 100 średniowiecznych rękopisów przechowywanych w Bibliotece Diecezjalnej, powołanej do życia w latach dwudziestych XX wieku, która była uważana za jedną z najbogatszych pod tym względem bibliotek kościelnych w Polsce¹⁵². Znaczną ich część stanowiły rękopisy prawnicze, które przed wojną przebadał i częściowo opisał cytowany już historyk krakowski Adam Vetulani¹⁵³. Pośród nich znajdowały się również te, które pochodziły z darowizn wymienionych duchownych-prawników: Andrzeja z Łuczyc,

149 E. Kobylińska, *Pralaci i kanonicy*, s. 298 (mps).

150 S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 495.

151 W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 238; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 153-154; S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 514-515; P.E. Herod, *Skryptorium katedralne plockie do XIV wieku*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 99, 2013, s. 29-42.

152 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 313 i nn.; W. Graczyk, J.M. Marszałska, *Księgi rękopiśmienne*, s. 25-26.

153 Co do daty wywiezienia plockich rękopisów ciągle pojawiają się rozbieżności. Ostatnio na ten temat pisała A. Salina, *Z Jęsy do Płocka*, s. 199-200.

Jakuba z Kurdwanowa, Mikołaja i Arnolfa z Mirzyńca oraz Dzierśława z Karnic, a także innych duchownych, między innymi wikariusza katedry plockiej Marcina z Raciąży czy Jakuba z Kwieciszewa, studenta uniwersytetów w Wiedniu, Pradze i Krakowie, który przez jakiś czas był związany ze środowiskiem plockim.

Jak wynika z dokumentu biskupa Klemensa Pierzchały z 5 kwietnia 1354 roku w darowiźnie kantora plockiego Andrzeja z Łuczyc dla biblioteki katedralnej – według identyfikacji Adama Vetulaniego – znalazły się następujące rękopisy z prawa kanonicznego: *Decretales cum apparatu Bernardi* (Dekretały Grzegorza IX opatrzone tekstem glosy zwyczajnej Bernarda z Parmy), *Decretum cum apparatu Joannis Theutonici* (Dekret Gracjana z komentarzem Jana Teutonika), *Rosarium sive lectura Joannis archidiaconi Bononiensis* (komentarz do Dekretu Gracjana autorstwa Gwidona z Baiso), *Gwilhelmi Durantis Speculum iudicorum et Repertorium* (zbiór norm postępowania sądowego oraz repertorium do Dekretu Gracjana oraz Dekretaliów Grzegorza IX i Innocentego IV autorstwa Wilhelma Duranda), *Sextus liber Decretalium cum apparatu Johannis Andree* (*Liber Sextus* Bonifacego VIII opatrzone komentarzem Jana Andrzejowego), *Distinctiones Petri de Sampsona* (w dokumencie błędnie zapisane jako *Distracciones Petri de Suisana*), czyli glosy Piotra z Sampsona do Dekretaliów Grzegorza IX, a także inne zbiory prawa kanonicznego (*et alie summe iuris canonici*), a ponadto jeden zbiór prawa rzymskiego – *Instituta Iustiniani glosata imperatoris* (Instytucje Justyniana z glosą Franciszka Accorso)¹⁵⁴.

Kolejna kolekcja, która powiększyła zasób plockiej biblioteki katedralnej to rękopisy kanonistyczne pochodzenia rzymskiego, które przywiózł ze sobą do Płocka biskup Jakub z Kurdwanowa, wykorzystywane przez niego oraz duchownych z jego najbliższego otoczenia, a następnie przekazane miejscowej bibliotece. Pierwszy z nich zawierał dwa dzieła Jana Andrzejowego *Novella in Sextum* oraz *Quaestiones mercuriales*. Drugi rękopis to *Additiones ad Speculum iudiciale Guilelmi Durantis*, czyli wspomniane już dzieło z zakresu prawa sądowego Wilhelma Duranda. W trzecim rękopisie, ważnym między innymi ze względu na zapisaną w nim datę jego skopiowania (19 marca 1396 roku)¹⁵⁵, znajdowało się dzieło Jana Caldenari *Casus summarii Decretalium* wraz z alfabetycznym *Repertorium* Jana z Lignano. Kolejny rękopis zawierał traktat Jana z Lignano *Lectura super Clementinis*¹⁵⁶. Poza wymienionymi rękopisami zlecił on przepisanie dziewięciu innych rękopisów zawierających głównie dzieła prawnicze¹⁵⁷. Natomiast na synodzie diecezjalnym w 1398 roku w statucie *De officio custodis* nakazał kustoszowi katedry plockiej – być może pod wpływem zwyczajów panujących w bibliotece

154 *Kodeks dyplomatyczny księstwa*, nr 75 (Płock, 5 kwietnia 1354). Zob. także A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 335-336; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 153.

155 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 337-338, przyp. 45; W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 241.

156 L. Zygmier, *W kręgu plockich*, s. 222.

157 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 425.

Roty Rzymskiej, jak słusznie podkreślił Adam Vetulani¹⁵⁸ – sporządzenie katalogu wszystkich rękopisów znajdujących się w bibliotece katedralnej oraz wydał zasady korzystania z nich przez członków kapituły i duchowieństwo katedralne, zezwalając na wypożyczanie ich na zewnątrz tym, którzy studiowali¹⁵⁹.

Ważną darowizną dla płockiego kręgu kościelnego były rękopisy z zakresu prawa kanonicznego i prawa rzymskiego, które przywiózł ze sobą z Italii doktor dekretów Mikołaj z Mirzyńca. Były one mu przydatne w pełnieniu różnych funkcji sędow-administracyjnych w diecezji płockiej, a następnie przekazane zostały do biblioteki katedralnej w Płocku. Wśród nich znalazły się między innymi *Libellus de ordine iudiciorum* Roffreda z Benewentu, a także *Consilia et quaestiones diversorum legum doctorum* wraz z własnoręcznie spisnymi przez Mikołaja indeksami (*tabulae*)¹⁶⁰. Z osobą płockiego doktora Adam Vetulani łączy również spisane w Rzymie w 1445 roku repertorium do *Quaestiones Mercuriales* Jana Andrzejowego¹⁶¹. Natomiast w czasie działalności Mikołaja w diecezji płockiej powstał rękopis, w którym umieszczono formularze procesowe oraz skorowidz do *Quaestiones determinatae per Rotam* (1448). Ponadto opracował on własnym kosztem przechowywane w Płocku dzieła *Speculum iudiciale* Wilhelma Duranda (1448) oraz *Instutiones* Justyniana (1449), do których zostały dołączone – spisane na składkach pergaminowych – opracowane przez niego repertoria¹⁶². Wszystko to świadczy o praktycznym wykorzystywaniu tychże rękopisów, a być może również o działalności dydaktycznej doktora Mikołaja bądź kogoś z jego bliskich współpracowników z płockiego kręgu kościelnego. Dodajmy, że również krewny doktora Mikołaja, wspomniany już rektor Uniwersytetu Krakowskiego, Arnolf z Mirzyńca, przekazał dla płockiej biblioteki katedralnej rękopis zawierający środkową część *Digestów*, tzw. *Infortiatum* oraz *Glossae anteaccursianae*¹⁶³, będący wcześniej własnością innego z krakowskich rektorów, rodem z Mazowsza, doktora dekretów Jakuba z Zaborowa¹⁶⁴.

Wśród innych ksiąg prawniczych płockiej biblioteki katedralnej przechowywane były dwa rękopisy z wykładami rzymskich profesorów, sporządzone przez Dziersława z Karnic oraz *Repetitiones* adwokatów Roty Rzymskiej spisane w la-

158 Tamże, s. 339.

159 W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 241; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 154; S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 515; G. Szumlicka-Rychlik, *Kapituła katedralna*, s. 7.

160 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 377, 394; W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 242.

161 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 401.

162 Tamże, s. 372, 396, 410-413; W. Góralski, *Kapituła katedralna*, s. 241; S.M. Szacherska, *Mikołaj z Mirzyńca*, s. 127.

163 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 341, 371; S.K. Kuczyński, *Rozwój kultury*, s. 514.

164 Na jego temat zob. Z. Budkova, *Jakub z Zaborowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-1964, s. 368-369; M. Zdanek, *Jakub Zaborowski z Zaborowa h. Kuszaba (zm. przed 21 II 1449 r.)*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa*, t. 1, s. 98-100.

tach 1468-1469, a w testamencie przekazane do płockiej biblioteki¹⁶⁵. Szczególnie cennym darem Dzierśława był zakupiony przez niego w Italii zdobiony rękopis *Digestum vetus*, który znajduje się obecnie w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN w Poznaniu¹⁶⁶. Zawiera on jedną z podstawowych części kodyfikacji justyniańskiej i jest unikatem – jak pisał Adam Vetulani – nie tylko w Polsce, ale i na świecie, ze względu na iluminacje kreślone gdzieś w Nadrenii w XIV wieku, które graficznie wyjaśniały komentowane przez glosatora poszczególne tytuły tego dzieła¹⁶⁷. Właśnie ten rękopis oraz inne darowizny, będące własnością płockiej biblioteki katedralnej, dawały możliwość miejscowym duchownym-prawnikom oraz studiującym prawo do zapoznania się z wszystkimi częściami kodyfikacji justyniańskiej (*Corpus iuris civilis*), wzbogaconej o *Libri feudorum*¹⁶⁸.

Z kolei Edward Potkowski zwrócił uwagę na rękopis jednego z wikariuszy wieczystych katedry płockiej, Marcina z Raciąża¹⁶⁹, który swego czasu miał w rękach Wojciech Kętrzyński, prowadząc kwerendę w płockiej bibliotece kapitulnej (dawnej katedralnej), a fragmenty z niego zaczerpnięte opublikował w piątym tomie *Monumenta Poloniae Historica*¹⁷⁰. Rękopis ten pochodził z XV wieku i zawierał różne dzieła z zakresu prawa kościelnego. Został on zakupiony przez wspomnianego Marcina w Krakowie od magistra Stanisława Goździkowskiego w 1452 roku, a na mocy donacji Marcina z Raciąża w 1470 roku przekazano go na własność płockiej katedry¹⁷¹. Niewiele można powiedzieć na temat zawartych w tym rękopisie dzieł, choć jedno z nich zostało określone jako *Liber Hugwicionis* (chodzi tu zapewne o *Liber derivationum* Hugona z Pizy)¹⁷². Dodajmy, że właściciel tego kodeksu to wikariusz katedry płockiej Marcin, syn Dominika z Raciąża, który w 1451 roku zapisał się na Uniwersytet Krakowski¹⁷³. Natomiast poprzednim właścicielem rękopisu był Stanisław, syn Wawrzyńca z Goździków, który rozpoczął studia w Krakowie w 1429 roku¹⁷⁴, gdzie w 1438 roku otrzymał bakalaureat

165 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 377-379. Autor wyraźnie zaznaczył, że drugi z rzymskich rękopisów Dzierśława z Karnic (o sygnaturze MS 88) nie był mu udostępniony w czasie kwerendy prowadzonej w latach trzydziestych w Bibliotece Diecezjalnej w Płocku i dlatego nie został przez niego opisany, a jedynie krakowski badacz zaznaczył, że znajdowały się w nim teksty romanistycznych *Repetitiones* (tamże, s. 341.)

166 Tamże, s. 341, 432. Zob. także W. Baran-Kozłowski, *Rękopis „Digestum vetus”*, s. 39-62.

167 A. Vetulani, *Średniowieczny biskupi Płock*, s. 427.

168 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 352; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 155-156.

169 E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 155.

170 *E codicibus Plocensibus*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 989-990.

171 Tamże, s. 990.

172 Na jego temat zob. J.F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, t. 1: *Von Gratian bis auf Papst Gregor IX.*, Graz 1956, s. 156 i nn.

173 *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, s. 234.

174 Tamże, t. 1, s. 147.

na Wydziale Sztuk, a w 1442 roku magisterium¹⁷⁵, po czym trafił jako notariusz do kancelarii kapituły katedralnej krakowskiej¹⁷⁶. Poza opisanym tu darem Marcina z Raciąży w posiadaniu wikariuszy katedralnych w XV wieku znajdował się także inny rękopis prawniczy zawierający Dekret Gracjana wraz z komentarzem Bartłomieja z Brescii, ofiarowany przez Jakuba z Kwieciszewa¹⁷⁷.

Nieco odmienną rolę w plockim kręgu kościelnym pełniły formularze oraz kopiarze, o których pisał między innymi Piotr Chojnacki¹⁷⁸. Część z nich trafiła z czasem do zbiorów biblioteki katedralnej, ale w większości uchodzą one dziś za zaginione. W XIX wieku wydany został jedynie – ale tylko w wybranych fragmentach – formularz z czasów rządów biskupa Jakuba z Kurdwanowa¹⁷⁹. Najstarsze znane kopiarze sięgały natomiast rządów biskupa Erazma Ciołka, choć odpisywane w nich dokumenty pochodziły z okresu od końca XII wieku. Trzy takie kopiarze zostały w czasie ostatniej wojny wywiezione przez Niemców. Fragmenty jednego z nich zostały odnalezione w Bibliotece Narodowej w Wilnie¹⁸⁰. Z kolei fragment innego kopiariusza zawierającego dokumenty z XIII i początku XIV wieku, który wraz z całym trzynastowiecznym kodeksem z dawnej plockiej biblioteki katedralnej został zrabowany przez Niemców w czasie ostatniej wojny, został w 2015 roku zwrócony do Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku (kilkanaście pergaminowych kart), a wcześniej znajdował się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Jenie¹⁸¹. Jest więc ciągle nadzieja, że również inne średniowieczne rękopisy plockie, które uchodzą dziś za zaginione, mogą jeszcze w przyszłości zostać odnalezione. Dla dziejów średniowiecznego Płocka i całego Mazowsza, a także dla badań nad kulturą prawną wieków średnich byłoby to wręcz nieocenione znalezisko. Przetawione tu wiadomości na temat plockich rękopisów i ich właścicieli pozwalają podtrzymać wyrażoną już wcześniej tezę, że Płock był ważnym ośrodkiem kultury prawnej okresu średniowiecza, który co prawda szerokością i intensywnością życia naukowego nie dorównywał Krakowowi, ale nie pozostawał w tyle za innymi stolicami diecezji ówczesnej metropolii gnieźnieńskiej¹⁸². I pod tym względem zasługuje niewątpliwie na dalsze badania.

175 *Księga promocji*, s. 211, 213.

176 *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 2: 1416-1450, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973, nr 496 (Kraków, 24 lutego 1447 roku).

177 A. Vetulani, *Z badań nad pierwotnym tekstem Dekretu Gracjana*, „Collectanea Theologica”, t. 17, 1936, fasc. 1-2, s. 81; tenże, *Średniowieczne rękopisy*, s. 380-381. Zob. także E. Potkowski, *Księżka rękopiśmienna*, s. 157.

178 P. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 105 i nn. (mps).

179 *Liber formularum ad ius canonicum*, s. 1-36.

180 P. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 106 (mps).

181 A. Salina, *Z Jęny do Płocka*, s. 206.

182 A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy*, s. 342; E. Potkowski, *Księżka rękopiśmienna*, s. 155.

Zasoby Archiwum Diecezjalnego w Płocku w kontekście badań nad dziedzictwem Mazowsza¹

W zakresie materialnego dziedzictwa współcześnie, ale też odtworzenia jego stanu z przeszłości archiwa odgrywają rolę niezwykle istotną. Zasoby Archiwum Diecezjalnego w Płocku stanowią ciągle nie w pełni eksplorowane i niezbyt dobrze badawczo rozpoznane istne kopalnie źródeł. Wynika to po części z braku pełnego inwentarza, choć znaczne w tym zakresie postępy zostały dokonane dzięki pracy ks. dr. Dariusza Majewskiego². Tymczasem przechowywane w Płocku zbiory archiwalne stanowią nieocenione zasoby źródłowe, nie tylko do uprawiania mniej ostatnio popularnej (w rzetelnym aspekcie badawczym) historii Kościoła katolickiego, lecz również do dziejów społecznych, gospodarczych, kultury materialnej i religijnej Mazowsza, zwłaszcza w czasach staropolskich. Niemal każde wnikliwsze, sprawne warsztatowo opracowania z ostatnich lat oparte na kwerendach w ADP dowodzą, jak wiele luk, nawet na poziomie elementarnej faktografii, zostaje szybko wypełnionych. Mamy tu na myśli opracowania takich badaczy jak: Dariusz Głowka³, ks. Wojciech Góralski⁴,

1 Niniejszy tekst stanowi zmienioną na potrzeby tematu konferencji wersję artykułu przygotowanego do publikacji w czasopiśmie naukowym „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”.

2 D. Majewski, *Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum diecezjalnego w Płocku*, Płock 2011; tenże, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006 i Płock 2014.

3 D. Głowka, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991.

4 W. Góralski, *Andrzej Chryzostom Załuski: biskup płocki 1692-1698. Wkład w dzieło reformy trydenckiej*, Warszawa 1987; tenże, *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, t. 42, 2014, s. 147-178; tenże, *Recepcja Tridentinum w diecezji płockiej*, w: *Reformacja, kontrreformacja, reforma katolicka na Mazowszu. Studia*, red. R. Lolo, Warszawa 2019, s. 89-116.

ks. Waldemar Graczyk⁵, ks. Michał M. Grzybowski⁶, Wiktor Łyjak⁷, Maria Przytocka⁸, Andrzej Radzyński⁹, Michał Wardzyński¹⁰, Krzysztof Wiśniewski¹¹, Leszek Zygmier¹² i ks. Tadeusz Żebrowski¹³.

Za to na drugim biegunie sytuować możemy cały, niestety jeszcze obszerniejszy od powyższego, szereg historyków-regionalistów, często amatorów bez warsztatu historycznego, którzy na przykład we współpracy z lokalnymi samorządami podejmują się całościowego opracowania kilkusetletnich dziejów swych miejscowości. Powstałe w ten sposób prace nie tylko nie sięgają do najważniejszych, a często

- 5 W. Graczyk, *Paweł Giżycki, biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999; tenże, *Diecezja płocka w relacjach do Rzymu biskupa Stanisława Łubieńskiego (1627-1640)*, „Studia Płockie”, t. 30, 2002, s. 267-276; tenże, *Stanisław Łubieński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków 2005; tenże, *Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku*, „Nasza Przyszłość”, t. 107, 2007, s. 265-276; tenże, *Stosunki wyznaniowe na Mazowszu nowożytnym. Duchowieństwo mazowieckie w działalności Kościoła polskiego*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015 (dalej: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794).
- 6 M.M. Grzybowski, *Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego, biskupa płockiego 1773-1785*, Warszawa 1983; tenże, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764-1830)*, Płock 1987.
- 7 W.Z. Łyjak, *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XVI wieku do 1818 roku*, Płock 2005.
- 8 *Ecclesia Ploniaviensis. Dzieje parafii i kościołów w Płoniawach i Podosiu*, red. M. Przytocką, Pułtusk 2009; *Dzieje Parafii i kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Myszyniu*, red. M. Przytocką, Myszyniec 2009; *Ecclesia Ostrolencensis. Dzieje parafii i kościoła pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny*, red. M. Przytocką, Ostrołęka 2013.
- 9 A. Radzyński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV w.: Kanonicy*, Toruń 1991; tenże, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV w.: Prałaci*, Toruń 1991.
- 10 M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794, s. 629-772; *Poza Warszawą*, t. 1: *Artydziela plastyki dawnej XII-XVIII wieku na Mazowszu*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2018; tenże, *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020; tenże, *Spód Wrocławia i Gdańska do Płocka, Strzegocina i okolic; czyli o Czechach na północnym Mazowszu*, w: *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo XI-XVIII wieku na Mazowszu*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020, s. 274-250.
- 11 „Konstytucja” miasta Pułtuska z 1729 roku. Publikacja wydana w roku obchodów jubileuszu 750-lecia nadania praw miejskich, oprac. K. Wiśniewski, Warszawa 2007; tenże, *Przegląd najważniejszych źródeł z XVI-XVIII wieku*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794, zwłaszcza s. 21-25, tenże, *Ustrój miasta w XVI-XVIII wieku*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: do roku 1795, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 147-264.
- 12 Grzybowski M.M., Zygmier L., *Episkopat płocki w latach 1075-2015*, Płock 2015; L. Zygmier, *Mława miasto pogranicza*, Ciechanów 2002; tenże, *Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku (Gniezno-Kraków-Płock-Poznań-Włocławek)*, Warszawa 2006; tenże, *Biskup Jakub z Kurdwanowa herbu Syrokomla (ok. 1350-1425)*, Toruń 2020.
- 13 [Święcicki A.], *Życie Andrzeja Noskowskiego Biskupa Płockiego przez Andrzeja Święcickiego notariusza ziemi nurskiej, potomka po jego siostrze...*, oprac. T. Żebrowski, w: *Renesans na Mazowszu. Andrzej Noskowski – biskup płocki*, red. A. Koseski, K. Ostrowski, L. Sobieraj, Pułtusk 2011, T. Żebrowski, *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s.161-196; tenże, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, s. 447-488.

niemal jedynych dostępnych źródeł kościelnych, ale wykazują brak elementarnej znajomości realiów historycznych z czasów staropolskich (na przykład kiedyś poproszono mnie o informacje o staroście biskupim do pracy nad historią jednego z obecnie istniejących starostw). Efektem tego jest budowanie tożsamości opartej na niepełnym rozumieniu wartości dziedzictwa kulturowego Mazowsza, zwłaszcza odległych często korzeni współczesności, o które tak pięknie upominali się kiedyś Fernand Braudel¹⁴ i Marc Bloch. I może właśnie w tym miejscu, w tym konkretnym kontekście omawiania jednego z drobnych aspektów wartości spuścizny pisanej, warto przytoczyć słowa Blocha: *Przekazywanie myśli pokoleniom bardzo nieraz od siebie odległym dokonuje się jednak głównie za pośrednictwem pisma; w ten sposób wytwarza się ciągłość kultury*¹⁵.

Celem niniejszego tekstu jest przynajmniej fragmentaryczne przybliżenie najważniejszych informacji na temat jednego tylko wycinka zasobu ADP, to jest wczesnonowożytnych inwentarzy dóbr biskupich i możliwości wykorzystania ich potencjału badawczego w wielu dyscyplinach. Może ono być przydatne zwłaszcza historykom-regionalistom, którzy coraz częściej kuszą się o szerokie opracowania monograficzne obejmujące także czasy staropolskie, a nie zawsze wykorzystują potencjał badawczy ADP¹⁶.

Akta dóbr biskupich (*bona episcopatus, bona episcopalia*) stanowią niezwykle cenne i bogate źródła. Można je podzielić na dwie podstawowe grupy. Pierwsze, to inwentarze (lustracje dóbr biskupich) dokonywane co jakiś czas z udziałem kapituły katedralnej. Drugą grupę tworzą prowadzone na bieżąco akta poszczególnych dóbr czy kluczy. W niniejszym tekście zajmować się będziemy jednym z takich właśnie mniej znanych inwentarzy. Przydatne są one głównie nie tyle do badań nad historią wewnętrzną Kościoła katolickiego, co nad historią gospodarczą i społeczną czasów staropolskich. Stanowią bowiem istną kopalnię wiedzy na temat stosunków własnościowych, ich struktury, uwarunkowań ekonomicznych, społecznych, danych demograficznych, a nawet historii kultury materialnej czy religijnej. Najstarsze zachowane w polskich archiwach kościelnych inwentarze dóbr biskupich pochodzą z XV i początków XVI wieku¹⁷.

Dla epoki wczesnonowożytnej inwentarze w archiwach i bibliotekach kościelnych zachowały się liczniej¹⁸. Jednak tylko niewiele z nich doczekało się krytyczne-

14 F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1999.

15 M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Kęty 2009, s. 61.

16 Przykładowo: M. Kalinowski, *Gmina Zatory: z historii, tradycji i kultury kurpiowskiej*, Zatory 2006; D. Kisiel, *Parafia św. Apostołów Piotra i Pawła (Pniewo)*, Pułtusk 2014.

17 S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 6, 1963, s. 83.

18 Por.: *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator*, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, [bez daty i miejsca wydania] – edycja elektroniczna, s. 117: *Księgi beneficjów – Libri beneficiorum (1510-1622)*, sygn. CP 15 – 20 (6 j.a.), s. 119-120: *Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772)*, sygn.

go wydania drukiem¹⁹. Duże znaczenia odegrała w dziele edycji tego typu źródeł seria „Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Większość ze wspomnianych prac dotyczyła jednak głównie biskupstw: kujawskiego i chełmińskiego²⁰, poznańskiego²¹ oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego²². W drugiej połowie XX wieku i pierwszych dekadach wieku obecnego zainteresowanie edycją inwentarzy dóbr biskupich wyraźnie osłabło.

Na tym ogólnie przecież tylko zarysowanym tle, znajomość przez badaczy, wykorzystanie, a już szczególnie zakres edycji inwentarzy dóbr biskupich diecezji płockiej w XVI-XVIII wieku, jawi się wyjątkowo skromnie. Biskupstwo płockie należało zaś w czasach staropolskich do grupy najlepiej uposażonych. Jak wynika z badań ks. Teofila Długosza²³ i Krzysztofa Chłapowskiego²⁴ plasowało się ono pod względem wysokości uposażenia na czwartym miejscu po arcybiskupstwie gnieźnieńskim, biskupstwach krakowskim i kujawskim. Materiał zawarty w inwentarzach dóbr biskupstwa płockiego dotyczy znacznych obszarów i sporej części ludności Mazowsza, stanu nie tylko duchownego, ale też chłopskiego i miesz-

26-27, 111-119, 379-385 (18 j.a.); *Libri revisionum et inwentaria (1562-1796)*, sygn. CP 120-159 (39 j.a.); oraz inwentarze poszczególnych kluczy dóbr biskupstwa poznańskiego z lat 1408-1796 sygn. CP 160-195. W Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej: sygn. Inv.B.1: *Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645*; sygn. Inv.B.2, *Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668*; sygn. Inv.B.28, *Inwentarz Generalny Kluczy Kieleckiego y Samsonowskiego [...] spisany 1746*; Archiwum Główne Akt Dawnych: Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. Dz. LVI, nr 271, *Inwentarz Klucza Kieleckiego [...] 1788*.

- 19 Tylko tytułem przykładu: *Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis (ex an.1526-1527)* wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927; *Revisio bonorum episcopatus wladislaviensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.
- 20 W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 68, 1997, s. 29-31, ostatnio zaś na temat nieznanego inwentarza: W. Rozynkowski, *Nieznany inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661 roku*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza”, t. 68, 2003, z. 2-3, s. 161-165.
- 21 *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, wyd. E. Długopolski, Kraków 1938.
- 22 S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 28, 1974, s. 41-44.
- 23 T. Długosz, *Biskupi polscy XVII-XVIII w., obsada, dyspensy taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5, 1958, z. 2, s. 92-93.
- 24 K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 152-153.

czańskiego, a za sprawą arend także i szlacheckiego. Jest to więc dla skromnych dokonań historiografii w zakresie badań społecznych i gospodarczych Mazowsza w XVI-XVIII wieku źródło niezwykle istotne.

Z epoki wczesnonowożytnej zachowało się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku kilka inwentarzy dóbr biskupich. W trakcie próby porządkowania zasobu archiwalnego, podjętej jeszcze w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia przez ks. Tadeusza Żebrowskiego, inwentarze dóbr biskupich próbowano zgrupować jako jeden dział, nadając im sygnatury zaczynające się od B 1, B 2 itd. Z czasem jednak ten pomysł zarzucono, zmieniając numerację na trzycyfrową, co spowodowało znaczny zamęt przy cytowaniu, a przy braku informatora o zasobie Archiwum Diecezjalnego, także utrudnienia w dostępie. Także i wprowadzone wówczas opisy akt nie zawierały precyzyjnych tytułów, a czasem nawet dat krańcowych. Obecnie inwentarze dóbr biskupstwa płockiego nie stanowią jednego zespołu archiwalnego i mają podwójne lub tylko dawne sygnatury. Przechowywane są zaś razem z niesygnowanymi aktami dóbr biskupów płockich²⁵ i aktami dotyczącymi pałaców biskupich w Płocku²⁶ i w Pułtusku²⁷. Część z tych dokumentów została zmikrofilmowana i dostępna jest w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie²⁸.

Najstarszy z zachowanych jest *Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego* z 1595 roku²⁹. Dotyczy on jednak tylko dóbr przednarwiańskich³⁰. Zachował się w postaci kopii z 1730 roku. Liczy 108 kart. Nie był on zmikrofilmowany przez ABMK i dlatego pozostaje niemal całkowicie nieznany³¹.

25 Przykładowo: Archiwum Diecezjalne w Płocku (ADP), bez sygn.: 1635-1775 Akta dóbr biskupstwa płockiego; bez sygn.: 1692-1693 Akta dóbr biskupów płockich; Mf ABMK 1536: Akta dóbr biskupów płockich 1695-1701; sygn. 124, Mf ABMK 1518: 1785 Akta dóbr biskupów płockich zanarwiańskie; sygn. B 343: 1776-1777 Rachunki dóbr biskupstwa płockiego. Zespoły te są praktycznie nierozpoznane i nieeksplorowane badawczo przez historyków.

26 ADP, sygn. B 21, Mf ABMK 1534, 1819-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 1; 1853-1856 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 2; 1811-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 3; sygn. B 23, Mf ABMK 1534: 1855-1862 Akta dot. pałacu biskupiego w Płocku [finansów, dzierżawy, pogorzeli].

27 ADP, bez sygn., 1852-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusku; 1811-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusku; 1863-1875 Akta dot. pałaców biskupich w Płocku i Pułtusku.

28 *Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, cz. 3, oprac. ks. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 24, 1972, s. 243-247. Inwentarze na mikrofilmach Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w tekście oznaczono jako Mf ABMK, wraz z numerem mikrofilmu.

29 ADP (dawna sygn. B nr 4): 1595: *Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego* (dopisek późniejszy: *górzyńskiego, brokowskiego*).

30 Faktycznie zawiera opis dóbr biskupich 8 kluczy: górzyńskiego, mąkolińskiego, płockiego, raciańskiego, czerwńskiego, jonieckiego, gródeckiego, brokowskiego, tamże, k. 1.

31 Krótki fragment opisujący Brok został przywołany jako Aneks nr 1 przez M. Pleskaczyńską, *Źródła historyczne do dziejów Broku i Puszczy Białej w: Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środo-*

Drugi pod względem chronologii inwentarz, pochodzący z 1650 roku, stanowi główny przedmiot naszych rozważań i szerzej zostanie omówiony poniżej. Trzeci inwentarz pochodzi z roku 1692/3³². Sporządzono go na podstawie lustracji przeprowadzonej po przejściu Stanisława Dąbskiego na biskupstwo kujawskie (od listopada 1692), a u progu objęcia diecezji płockiej przez Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, z inicjatywy kapituły katedralnej płockiej, a zakończono w lipcu 1693 roku³³. Kwestionariusz do przeprowadzenia lustracji, jak też i udzielane odpowiedzi mają tu często charakter ogólnikowy³⁴, zdecydowanie mniej bogaty w treści niż w przypadku inwentarza z 1650 roku. Mimo to, dane tam zawarte stanowią istotne źródło choćby dla ustalenia skali zniszczeń wojennych na Mazowszu w II połowie XVII wieku³⁵. Ponadto, choć opis jest zwięzły, to inwentarz obejmuje dobra na terenie całego rozległego biskupstwa i liczy 1061 paginowanych stron.

Fragmentaryczny, ale godny odnotowania, jest też *Opis klucza górzeńskiego 1747*, zawierający dodatkowo akta do dziejów Górzna z lat 1859-1860³⁶.

Kolejna lustracja dóbr biskupich została przeprowadzona w roku 1753 przez biskupa Józefa Eustachego Szembeka. Jej efektem jest nieoprawiona księga *Revisiones bonorum Episcopatus Plocensis 1753*. Dane zawarte w tej lustracji są już dużo bardziej szczegółowe³⁷.

Następną lustrację, obejmującą tym razem dobra przednarwiańskie biskupstwa płockiego, sporządził w okresie od sierpnia do października 1773 roku kanonik kapituły katedralnej płockiej Jan Łempicki. Działał on na zalecenie swej kapituły w okresie sede vacante biskupstwa, po śmierci Hieronima Antoniego Szeptyckiego (9 sierpnia 1773 roku), a przed objęciem rządów w diecezji przez Michała Jerzego Poniatowskiego³⁸.

wisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 575.

32 ADP, sygn. 119 (B nr 5) Mf ABMK 1492: *Inwentarz biskupstwa płockiego W. XVII, Inwentarz biskupstwa płockiego Ex Commissione Jaśnie Wielmożnego J.M.X. Andrzeja Chryzostoma na Załuskach i Błędowie Załuskiego Biskupa Płockiego, opata wąchockiego i Przewielebniejszej Kapituły Płockiej Jaśnie Wielmożnych Ich Mciów XX Prałatów i Kanoników przez Ich Mciów niżej podpisanych JMX i JMX od pomienionej Przewielebnej Kapituły deputowanych po rezygnacji J.W.J.M.X. Stanisława na Lubrańcu Dąbskiego przeszłego Płockiego a terazniejszego Kujawskiego Biskupa a die 26 Novembris Anni 1692 w pierwszym roku, ad diem 24 Junij Anno 1693 spisany.*

33 W. Góralski, *Andrzej Chryzostom Załuski, biskup płocki 1692-1698*, s. 16-17.

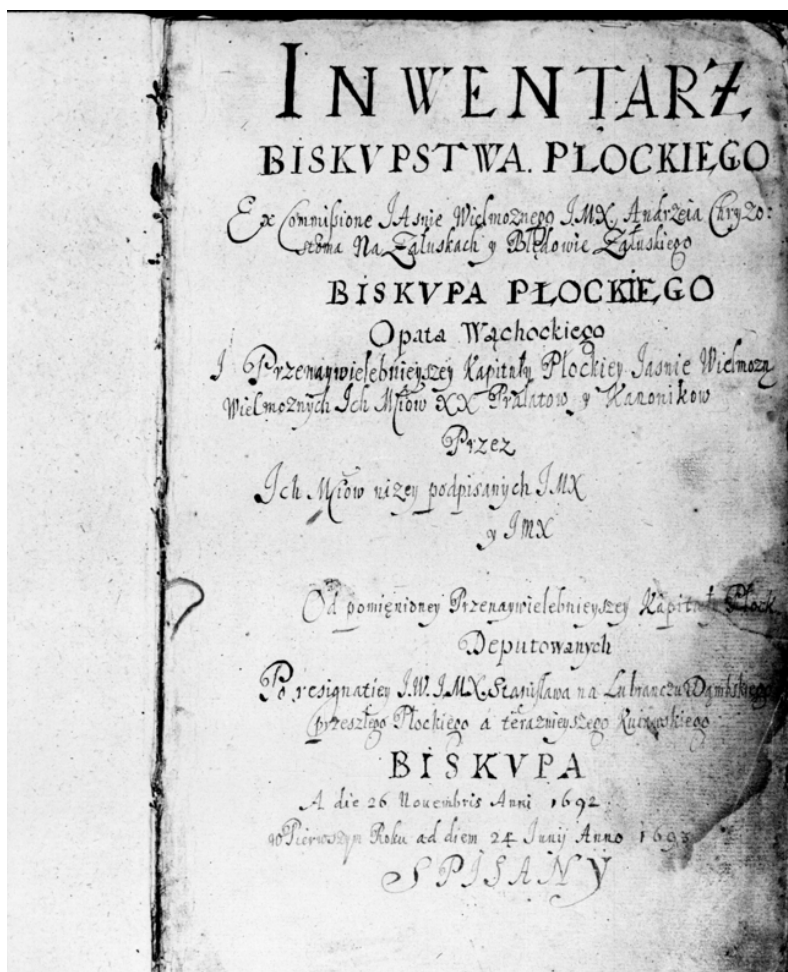
34 R. Lolo, *Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku w świetle inwentarzy dóbr biskupich*, „Rocznik Mazowiecki”, 19/2007, s. 247- 250.

35 Żaden z tekstów nie jest znany autorowi ostatniej pracy na ten temat: Ł. Przybyłek, *Mazowsze (straty i zniszczenia wojenne)*, w: M. Nagielski, K. Kossarzowski, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015, s. 285-324.

36 ADP, sygn. 127, Mf ABMK 127 *Opis klucza górzeńskiego z 1747*.

37 M.M. Grzybowski, *Wstęp*, w: *Lustracje zamku pułtuskiego*, Ciechanów 1977, s. 6.

38 ADP, sygn. 121, Mf ABMK 1493: *Invetorium partis bonorum episcopatus Plocensis vide licet ante*

ADP Karta tytułowa inwentarza z 1692/3 (fot. Radosław Lolo)

Wreszcie z roku 1785 pochodzi ostatnia z czasów I Rzeczypospolitej, za to obszerna lustracja dóbr przednarwiańskich z czasu przed objęciem biskupstwa płockiego przez Krzysztofa Hilarego Szembeka, która ma już swoje omówienie w literaturze³⁹.

fluvium Narev tantum sito rum per me infrascriptam vacante sede post fata Hieronimi Szeptycki eppi Plocensi die 9-na Augusti anno praesenti 1773 subsecuta in capitulo electionali administratoris electum aconomum conscribe inchoatum ac tandem brevi spatio temporis circa captam possessionem ejusdem episcopates a Celesissimi principe Michaelae Poniatowski episcopo Plocensi duce Pultoviae ad natum ejusdem Celesissimi principis in generali capitulo por festo Navitatis B.V.M. anno current celebrato confirmatum delegatumque Revisorem scilicet Joannem Łempicki canonici cathedral Plocensi diebus mensium Augusti, Septembri, Octobri 1773 anno cotinnetum.

39 W. Graczyk, *Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku*, „Nasza Przyszłość”, t. 107, 2007, s. 265-276.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu inwentarz z 1650 roku był bardzo rzadko cytowany. Wynika to z dwóch podstawowych faktów. Po pierwsze Archiwum Diecezjalne w Płocku nie posiada informatora o zasobie⁴⁰, a drukiem wydano jedynie fragmentaryczne spisy akt, głównie metrykalnych⁴¹. Po drugie, stanowiący główny przedmiot naszych rozważań inwentarz z 1650 roku nie posiada aktualnej sygnatury⁴². Nie był on też mikrofilmowany w ramach akcji podjętej przez Ośrodek ABMK w Lublinie. Dotarcie do niego jest więc w zasadzie niemożliwe, o ile nie posiada się bardziej szczegółowej, pośrednio pozyskanej od wcześniejszych użytkowników, wiedzy na temat jego istnienia, czasu powstania, tytułu, opisu i miejsca przechowywania w magazynie archiwalnym.

Dotychczas był on więc eksploatowany badawczo tylko przez niewielkie grono historyków. Natomiast przez jego znaczną obszerność nigdy nie został wykorzystany w całości⁴³. W drobnym fragmencie, omawiającym stan zamku biskupów płockich w Pułtusk, opublikował go ks. Michał M. Grzybowski⁴⁴. Opracowanie tego fragmentu nie nosi znamion krytycznej edycji tekstu źródłowego. Także w ograniczonym kontekście dziejów Pułtusa fragment inwentarza przywoływał w artykule⁴⁵ i w rozdziałach monografii⁴⁶ Radosław Lolo. Nieco szerzej, ale również w aspekcie pułtuskim zawartość inwentarza badali i komentowali Zbigniew Morawski⁴⁷, Dariusz Milewski⁴⁸ oraz Krzysztof Wiśniewski⁴⁹. W kontekście całej diecezji, ogólnie i bez szczegółowej analizy, inwentarz z 1650 roku przytaczał

40 <https://archiwumplock.pl/opis-zasobow-archiwum/> [dostęp 23.10.2020].

41 D. Majewski, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006 i Płock 2014; D. Majewski, *Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2011.

42 Na księdze widnieje tylko dawna, nieaktualna już sygn.: B-346.

43 R. Lolo, *dz. cyt.*, s. 242-251.

44 *Lustracje zamku pułtuskiego*, oprac. M.M. Grzybowski, Ciechanów 1977, s. 13-14.

45 R. Lolo, *dz. cyt.*, s. 242-251.

46 Tenże, *Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji?*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice*, red. J. Dziegielewska, Warszawa 2010, s. 161-186; tenże, *Kościół w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje Pułtusa. Tom I: do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 265-334; tenże, *Oświata i kultura w Pułtusk w epoce staropolskiej*, w: tamże, s. 335-360.

47 Z. Morawski, *Gospodarka Pułtusa w okresie nowożytnym*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 43-54.

48 D. Milewski, *Stan gospodarczy klucza pułtuskiego w świetle inwentarza dóbr biskupów płockich z 1650 roku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, s. 55-68.

49 K. Wiśniewski, *Emigracja z Mazowsza i miast mazowieckich w XVI-XVII wieku w świetle rejestrów przyjęć do prawa miejskiego*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych*, s. 187-232; tenże, *Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój – gospodarka – ludzie*, w: *Dzieje Pułtusa. Tom I: do 1795 roku*, s. 147-265.

ks. Waldemar Graczyk⁵⁰. Efemerycznie (i chyba też czasem wtórnie) źródło przywoływali również badacze historii bartnictwa Krzysztof Braun⁵¹, Jan Witord⁵², Józef Burszta⁵³ i Bernard Kielak⁵⁴. Zatem, jak na tak obszerne i ważne dla wczesnonowożytnej historii Mazowsza źródło, stan taki trudno uznać za zadowalający. Podkreślić zaś trzeba, że większość przywołanych opracowań dotyczy w zasadzie tylko węższych i wybranych wątków tematycznych lub lokalnych. Na skalę zawartości inwentarza pod względem obszaru i treści jest to zaś tylko niewielka część możliwości, jakie daje to niedoceniane i mało znane źródło.

Inwentarz to kodeks papierowy, oprawiony w brązową skórę o wymiarach 29,5 x 14,9 cm. Dodatkowo kodeks obłożony jest w papier. Ogólny stan zachowania jest dobry. Drobne uszkodzenia widoczne są jedynie na rogach stron. Papier posiada filigran przedstawiający na kartuszu podtrzymywanym przez anioła bramę z otwartymi wrotami. Nie został on dotychczas zidentyfikowany⁵⁵. Kodeks liczy 258 kart paginowanych i 6 nieliczbowanych in folio. Od karty 8 paginacja została powtórzona inną ręką, numerację umieszczono nieco niżej, także w prawym górnym roku. Wynikać to mogło z faktu, że pierwotne numery na rogach stron stawały się nieczytelne, po drugie w pierwotnej paginacji popełniono błąd i po karcie 39, zamiast 40, następuje ponownie 30. Przy większych liczbach paginy numeracja wtórna i pierwotna nie jest więc już taka sama⁵⁶. W niniejszym tekście posługujemy się paginacją wtórną.

Tekst pisany jest kilkoma różnymi rękami w języku polskim i łacińskim. Dominującym językiem jest polski. Pełny tytuł inwentarza brzmi: *Anno Domini 1650 Revisio episcopatus Plocensis ex commissione Serenissimi Poloniae et Sueciae Principis et R[ever]endissimi Domini D[omi]ni. Caroli Ferdinandi episcopi Plocensis et Vratislaviensis Ducis Opolensis et Ratiborensis Abbatis Clarae Tumbae et per Illustros et R[ever]endos Dominos Joannem Cieliecki archidiaconum Dobrzyńensis, Poznańensis, Plocensis canonicum, Albertum Brzeski canonicum Plocensem, praepositum Scarisseviensis, Joannem Zadorski canonicum Plocensem, praepositum*

50 W. Graczyk, *Stanisław Łubieński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków 2005, passim.

51 K. Braun, *Bartnictwo w Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała...*, s. 374.

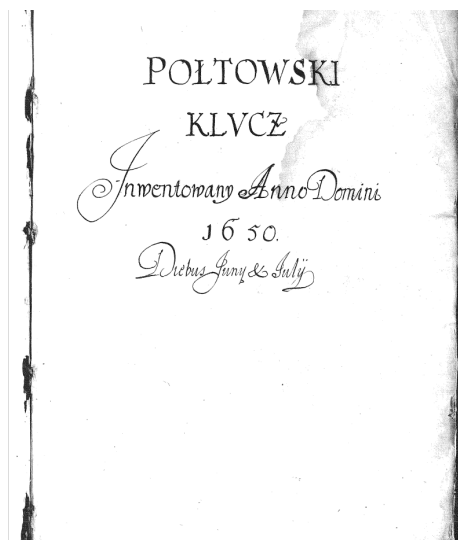
52 J. Witord, Ciosna bartników wyszkowskich, mps Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, sygn. 73.

53 J. Burszta, *Znamiona bartne w Puszczy Wyszowskiej*, „Lud”, t. 41, 1954, s. 530-537.

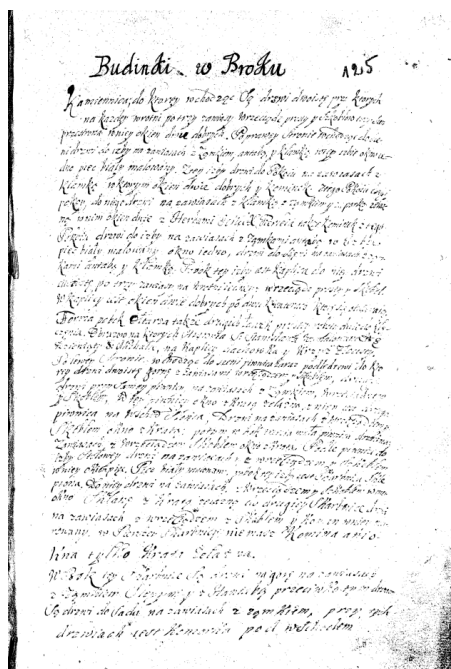
54 B. Kielak, *Historia bartnictwa na Mazowszu*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 18, 2004, s. 14-25.

55 J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierne położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław 1969, passim.

56 I tak: brak jest w nowej paginacji karty o numerze 29, w starej paginacji po karcie 39, następuje karta 30, dalej więc: mamy starą paginację: 31, nową 41, następnie przy karcie starej paginacji 48 popełniono błąd, pomijając jedną liczbę, i zamiast 49 napisano od razu 50. Powoduje to stałą już potem różnicę między starą a nową paginacją o 11 numerów (np. stare 78, nowe 90).

ADP Karta tytułowa inwentarza z 1650 r. i karta z opisem zabudowań biskupich w Broku (fot. Radosław Lolo)

Osiecensem, Jakobum Belza, canonicum Plocensem, Pultoviensem a venerabili capitulo generali Plocensi deputatos. Przed kartą tytułową umieszczony jest jednostronicowy zapis *Copia jałmużny z Zamku Pułtowskiego za Królewicza Jego M[ilość] ci wydawanej*⁵⁷. Dotyczy on wysokości wydawanej z zamku pułtuskiego, a naznaczonej przez biskupa Karola Ferdynanda Wazę, dorocznej jałmużny dla szpitala przy kolegiacie pułtuskiej. Jest datowany w Pułtusk, dnia 6 stycznia 1646 roku i podpisany przez kanonika pułtuskiego ks. Jakuba Belzę.

Skład komisji do przeprowadzenia lustracji ostatecznie wyłoniony został zatem przez kapitułę pod wyraźne dyktando biskupa. Przedstawiał się następująco: ks. Jan Cielecki – kanonik płocki i poznański, archidiakon dobrzyński, ks. Albert Brzeski – kanonik płocki, prepozyt skaryszewski, ks. Jan Zadorski – kanonik płocki, prepozyt osiecki oraz ks. Jakub Belza – kanonik płocki i pułtuski. Terytorialnie reprezentowali oni więc wszystkie trzy archidiakonaty diecezji: płocki, dobrzyński i pułtuski. Co do ich kompetencji merytorycznych, to przywoływana już korespondencja Karola Ferdynanda Wazy jednoznacznie je podkreśla, także w aspekcie pilności i skrupulatności, nie mówiąc już o zaufaniu biskupa.

Formularz do lustracji i instrukcje w tej sprawie opracował niewątpliwie Karol Ferdynand lub jego współpracownicy. Napomina on w liście ks. Belzę: *abyś to nieodwłocznie cale się do Inrstutiej Naszej stosując, mature sciat*⁵⁸. Wizytacja miała

57 ADP, sygn. dawna: B 346, Inwentarz z 1650 roku, k. 2 (dalej: ADP, Inwentarz z 1650 r.).

58 Tamże, k. 304.

zostać przeprowadzona według podziału na poszczególne klucze biskupich dóbr. Łącznie było ich wówczas 11: pułtuski, jabłonowski, wyszkowski, brokowski, gródecki, szumliński, czerwński, raciąski, mąkoliński, górzyński i wreszcie płocki. Lustrację przeprowadzono w roku 1650, w różnych miesiącach. Jako pierwszy, w maju lustrowano klucz raciąski⁵⁹. Następnie, w czerwcu i lipcu⁶⁰, „inwentowany” był klucz pułtuski, szumliński lustrowano w czerwcu⁶¹, folwark i wieś Jabłonna⁶² oraz klucz czerwński⁶³ w sierpniu, klucz wyszkowski w październiku⁶⁴, gródecki w październiku i listopadzie⁶⁵, brokowski w listopadzie⁶⁶. Nie podano dokładniejszej daty odbycia dla lustracji kluczów mąkolińskiego, górzyńskiego oraz płockiego, zaznaczając jedynie: *A[nno] 1650*⁶⁷.

Przejdźmy teraz do opisu zawartości inwentarza. Każda wieś i każdy folwark opisywane były według szczegółowego formularza, niemal identycznie stosowanego w trakcie deskrypcji wszystkich kluczy. Najliczniejszą zaś grupę opisową stanowią wsie. Dla każdej z nich w opisie najpierw podawano ogólną powierzchnię użytków w łanach, z rozbiorem na łany z których odrabiano pańszczyznę (robotne), łany najemne, łany puste oraz te, należące do innego uposażenia (np. wójtowskie, zakonne, na uposażenie szpitala itp.). Następnie dla każdego rodzaju użytkowania gruntów określono wymiar świadczeń z jednego łanu bądź jego połowy (półwłóczka). Podawano najpierw daniny w pieniądzu (złotych i groszach), płodach rolnych (zboże w korcach, drób, jajka, gatunki ryb w sztukach, rzadziej: przędzę lnianą w łokciach, mięso wołowe w łopatkach i mostkach, łój w kamieniach, miód w rączkach). Następnie specyfikowano powinności poddanych w danej wsi. Przede wszystkim opisywano wymiar pańszczyzny w dniach roboczych (z rozróżnieniem pieszej lub sprzężajnej oraz omłotów), liczonej w stosunku rocznym. O ile mieszkańców obowiązywały inne powinności, także wymieniano je w tym miejscu. Na przykład dla mieszkańców wsi Łubienica z klucza pułtuskiego (obecnie pow. pułtuski, gm. Pokrzywnica) zapisano: *straż*⁶⁸ *za dzień odprawując*

59 ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 200.

60 Tamże, k. 3.

61 Tamże, k. 180.

62 Tamże, k. 64.

63 Tamże, k. 191.

64 Tamże, k. 75.

65 Tamże, k. 166.

66 Tamże, k. 124.

67 Tamże, k. 223.

68 Stróża to świadczenie polegające na pełnieniu przez poddanych straży nad miejscami należącymi do pana feudalnego. Czasami w epoce nowożytnej było ono zamieniane na inną powinność lub świadczenie w pieniądzu. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, t. 486, 1979, z. 60, s. 189.

*kolejno na Górki*⁶⁹. Z kolei dla chłopów ze wsi Kacice w tym samym kluczu (obecnie pow. pułtusk, gm. Pułtusk) zaznaczono, że: *miast stróży, wożą wodę na Górki*⁷⁰ *koleją za dzień*⁷¹. Czasami nie wyszczególniano świadczeń, ale w granicach jednego klucza pisano jedynie, że są one identyczne jak w pozostałych wsiach. I tak dla chłopów z Płocochowa zarejestrowano jedynie: *Inne podatki i powinność jako w Kacyzkach strzegą koleją za dzień*⁷². Dalej szczegółowo wyliczano inne powinności. W zestawieniu tym mieściły się informacje dotyczące dziesięciny: komu przynależy i czy jest płacona w pieniądzu (*decima pecuniaris*) czy też wybierana jest jako snopowa lub wytyczna (*decima manipularis*)⁷³. Drugim świadczeniem było *contributio agrario*, zwane inaczej łanowym, czyli czynszem płaconym z gruntu od łanu⁷⁴, choć akurat w omawianym źródle czasem wspomina się o opłatach od domu (gospodarstwa). Podawano je w pieniądzu. Wymienia się też często *contributio fumalem*, czyli podatek podymny. Także naliczany w pieniądzu, płacony od domu⁷⁵. Tę część opisu wieńczy wreszcie informacja o innych posiadaczach części gruntów we wsi, wójtostwie lub libertacjach z ich podstawą prawną, o ile takie zostały nadane.

Dla każdej wsi sporządzano następnie szczegółowe zestawienie tabelaryczne, zawierające: imiona i nazwiska mieszkańców (*nomina colonorum*), liczbę włók z pańszczyzną (*robota*), liczbę włók najemnych (*najem*), liczbę użytkowanych włók pustych (*puste*), liczbę koni w gospodarstwie i wreszcie stan zabudowań w gospodarstwie (*budynki*). Tylko wyjątkowo, z różnych, nie zawsze jasnych powodów, nie podano omawianego zestawienia, jak w wypadku wsi Dzierżanowo z klucza pułtuskiego⁷⁶ (obecnie: pow. makowski, gm. Szelków). Gdy idzie o owe *nomina colonorum*, to najczęściej podawane są imię i nazwisko kmiecia⁷⁷. Nie zawsze wymienia się w sposób pełny ogrodników czy zagrodników, czasem tylko podając ich liczbę. Dotoczy to głównie klucza pułtuskiego i jabłonowskiego, bowiem w kluczach wyszkowskim i gródeckim lustratorzy w wykazach wymienili osobno wszystkich ogrodników zamieszkujących poszczególne wsie. Najemców

69 ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 20.

70 Górki – nazwa folwarku biskupiego, dziś na obszarze miasta Pułtusza. Nazwa ta nie funkcjonuje już niemal w potocznym obiegu.

71 Tamże, k. 19.

72 Tamże, k. 21.

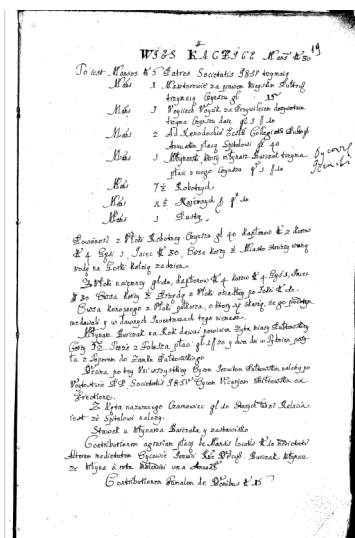
73 Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II, Warszawa 1901, s. 104-105.

74 A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty-ustawy-realizacja*, Warszawa 2006, s. 47-53.

75 Tamże, s. 53-58.

76 ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 50-50v.

77 Czasami, jeśli spokrewnieni chłopci nosili to samo imię i nazwisko, dodawano też przydomek. Na przykład we wsi Porządzie w kluczu wyszkowskim znajdujemy Jana Kowalika z przydomkiem Mały i Jana Kowalika z przydomkiem Stary, tamże, k. 112v.

ADP: Inwentarz z 1650 roku,
karty z opisem wsi Kacice (Gmina
Pułtusk) (fot. Radosław Lolo)

[illegible]

podaje się czasem dwójkami, jeśli wynajmują łąny wspólnie. Odrębnie specyfikuje się chłopów gospodarujących na wójtostwach. Czasami, na ogół w przypadku kobiet, zapisywano samo tylko nazwisko⁷⁸. Najczęściej praktyka taka dotyczyła wdów. Inaczej niż w innych diecezjach, inwentarz nie podaje stanu cywilnego mieszkańców ani liczby dzieci w rodzinach⁷⁹. Za to czasami w kolumnie tej, sporządzający inwentarz podawali w pewnym momencie porządek, według którego wymieniano mieszkańców. Zabieg taki przynosi przy okazji ciekawe informacje na temat układu przestrzennego danej wioski. Dla przykładu przy wsi Pęchratki z klucza brokowskiego (obecnie pow. zambrowski, gm. Szumowo) zapisano w połowie wykazu: *z drugą stronę dwora*⁸⁰.

W sumie w dobrach biskupstwa płockiego w 11 kluczach w roku 1650 dokonano lustracji następujących liczb wsi: w kluczu pułtuskim 43 wsi, w jabłonowskim

78 ADP, Inwentarz z 1650 r.; np.: w Szwelicach: *Pomaska*, k. 43v; w Porządziu: *Jembrozikowska*, k. 112v, w Udrzynie: *Dzielcowska* oraz *Podchulka, wdowa z synami*, k. 98, w Regiszewie: *wdowa Pęcyna rolej kąt*, k. 70, w Nagoszewie: *Zędlowa wdowa*, k.110, w Porządziu: *Stankowa Ceglina wdowa*, k.112v., ale też w Kalinowie: *Czyżewski*, k. 146.

79 Por.: AGAD, zespół nr 190 Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 4993, Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834, k.41-42.

80 ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 149.

4, w wyszkowskim 21, brokowskim 25, gródeckim 5, szumlińskim 6, czerwińskim 4, raciąskim 6, mąkolińskim 9, górzeńskim 12, zaś w płockim 4. Łącznie inwentarz dóbr biskupstwa płockiego zawiera więc szczegółowe dane dotyczące 139 wsi, położonych na dzisiejszym obszarze trzech województw: mazowieckiego, podlaskiego i kujawsko-pomorskiego. Zawartość inwentarzy dóbr biskupich przechowywanych w zbiorach ADP ma w kontekście niniejszej konferencji wartość dwojaką. Ze względu na wiek powstania same w sobie stanowią część materialnego dziedzictwa kulturowego Mazowsza. Zawarte w nich informacje źródłowe stanowią istną kopalnię wiedzy do badań w zakresie kultury materialnej Mazowsza w okresie staropolskim. Pozwalają nie tylko na dokonanie ustaleń w zakresie „wielkiej architektury”, ale także i tych trudniej dostępnych na temat zabudowy wiejskiej. Można badać popularność imion wśród chłopów, co jest wykładnią ówczesnych kultów świętych. Można studiować poziom kultury agrarnej, wysokość świadczeń feudalnych, co w dobie aktualnych trendów w tym zakresie wydaje się być wyjątkowo potrzebne.

Pontyfikał Płocki – historia odzyskiwania

1. Co to jest *Pontyfikał Płocki*

Pontyfikał jest to księga liturgiczna, biskupia z modlitwami i formułami liturgicznymi oraz przepisami obrzędowymi. Od pierwszych wieków istnienia Kościoła zbierano i spisywano obrzędy liturgiczne, potem pojawiły się sakramentarze łacińskie, które były jednocześnie mszałami i pontyfikałami. W okresie średniowiecza powstają liczne księgi z obrzędami biskupimi, które możemy nazwać pontyfikałami¹. Były to biskupie księgi liturgiczne, które pojawiają się w VIII wieku, ale do ich kodyfikacji dochodzi w wieku X, za czasów cesarza Ottona II, kiedy to powstał tzw. *Pontyfikał Rzymsko-Germański*. Jedną z odmian tego pontyfikału jest pochodzący z XII lub XIII wieku *Pontyfikał Płocki*, który był używany w katedrze płockiej, aż do XVI wieku, kiedy to zastąpił go *Pontyfikał Biskupa Erazma Ciołka*. W tym miejscu nie chcę wchodzić w dyskusję, kiedy i gdzie dokładnie powstała ta księga liturgiczna, zainteresowanych odsyłam do szczegółowej literatury². Ja chciałbym się skupić nad rabunkiem i powrotem tej księgi do Płocka³.

2. Rabunek

Latem 1939 roku przybyli z Królewca do Płocka dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej dr Karl Diesch i jego zastępca dr Götz von Selle w celu zapoznania się z miejscowymi zabytkami kultury. A były to zasoby imponujące, na które składał się skarbiec katedralny i ogromny księgozbiór zebrany w Bibliotece Seminarium Duchownego i Archiwum Diecezjalnym. W jego skład wchodziło np. ponad sto

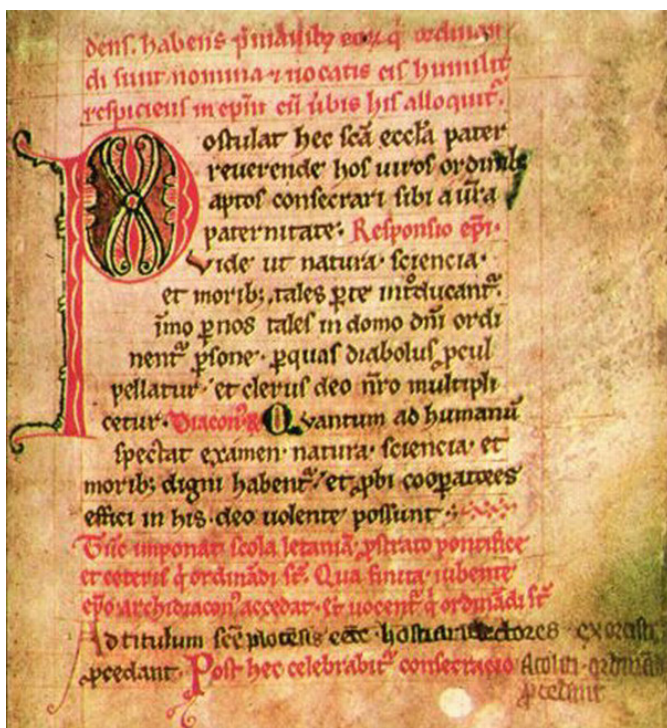
1 A.J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t.3, Płock 1905, s. 136.

2 *Studia nad Pontificale Plocense I*, red. ks. H. Seweryniak i W. Liszewska, Pelplin 2020.

3 Tamże, s. 12.

kodeksów rękopiśmiennych z XII i XIII wieku, w tym również *Pontyfikał Płocki*.

W dniu 3 września 1939 roku Niemcy, wkraczając do Płocka, zajmują Seminarium Duchowne. Latem 1940 roku rozpoczyna się grabież księgozbioru seminaryjnego liczącego 50 tys. tomów w tym 100 rękopisów i 300 inkunabułów. Zostaje on przewieziony do Królewca, w ramach akcji nazwanej *Porządkowaniem Bibliotek w Północnych Prusach*. Płock nazwano *miejszem odkrycia starych dokumentów kultury niemieckiej*⁴. Zbiory te pozostały w Królewcu do stycznia 1945 roku, kiedy to w obawie przed nadchodzącym frontem i bombardowaniami sowieckimi, część księgozbioru i archiwaliów przewieziono w różne miejsca Prus Wschodnich. Były to najczęściej dwory, leśniczówki i klasztory. Taki los spotkał również interesującą nas księgę, aczkolwiek zapewne z powodu swej wartości, została później wywieziona, prawdopodobnie w bagażu podręcznym, do sowieckiej strefy okupacyjnej i trafiła od Lipska.

Fragment strony Pontyfikału Płockiego

4 Ks. D. Majewski, *Straty biblioteki WSD i Archiwum Diecezjalnego*, w: *Zabytki Kościoła Płockiego 1939-2019*, Płock, 2019, s. 8.

Dnia 28 maja 1973 roku tamtejszy Centralny Antykwariat, kontrolowany przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Stasi), wystawił go na aukcji antykwarycznej w Monachium jako *Rytuał z Pontyfikałem pochodzenia niemieckiego z XIV w. w języku łacińskim na pergaminie*⁵. Kodeks ten został nabyty przez Bawarską Bibliotekę Państwową za 6200 marek i jako *Rytuał katedry gnieźnieńskiej z początku XIV w.* wprowadzony do zbiorów bibliotecznych pod numerem katalogowym CLM 28938⁶.

W 1977 roku zajmujący się badaniami średniowiecznego dramatu liturgicznego prof. Julian Lewański otrzymał wiadomość, że w bibliotece monachijskiej znajduje się średniowieczny rękopis liturgiczny pochodzący z terenu Polski. Mając do dyspozycji fragmenty tego rękopisu, doszedł do wniosku, że jest to zaginiony w czasie ostatniej wojny *Pontyfikał Płocki*, o czym powiadomił Seminarium Duchowne w Płocku.

3. Restytucja

Dokładne badania odnalezionego kodeksu przeprowadził na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku ks. Antoni Podleś, który *Pontyfikał Płocki* uczynił przedmiotem swej rozprawy doktorskiej z zakresu teologii liturgii⁷. We wrześniu 1977 roku otrzymał on od strony niemieckiej mikrofilmy kodeksu, które pozwoliły mu na dokładne zbadanie tego dzieła. Po stwierdzeniu obecności *Pontyfikału* w Monachium, ówczesny biskup płocki Bogdan Sikorski podjął starania o zwrot tej bezcennej księgi do Biblioteki Seminaryjnej. Niestety, i ta, i kolejne prośby były rozpatrywane negatywnie. Podobnie negatywnie odpowiedziano na prośby o zwrot kodeksu kolejnemu pasterzowi Kościoła płockiego, biskupowi Zygmuntowi Kamińskiemu, argumentując to legalnym nabyciem obiektu w dobrej wierze na aukcji antykwarycznej⁸. Kolejne rozmowy na temat odzyskania *Pontyfikału Płockiego* rozpoczęły się w 2010 roku. Prowadził je ówczesny prodziekan Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i zarazem dyrektor Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku, ks. prof. dr hab. Waldemar Graczyk z prof. Wojciechem Kowalskim, pełnomocnikiem ministra spraw zagranicznych ds. restytucji dóbr kultury. Rozmowy na tym etapie, prowadzone w Warszawie w siedzibie UKSW przy ul. Wóycickiego 1/3 bud. 23, zakończyły się deklaracją obu stron co do ko-

5 W. Kowalski, *Podstawy prawne odzyskania Pontyfikału Płockiego*, w: *Pontyfikał. Odzyskana perła płockiego średniowiecza*, red. ks. D. Majewski, Płock 2016, s. 17.

6 A. Podleś, *Pontyfikał płocki z XII wieku*, Płock 1986, s. 18.

7 A. Podleś, *dz. cyt.*

8 *Pontyfikał. Odzyskana perła płockiego średniowiecza*, s. 6-7.

nieczności podjęcia starań rządowych zmierzających do odzyskania zabytku. Ks. prof. Waldemar Graczyk skontaktował prof. Wojciecha Kowalskiego z biskupem płockim Piotrem Liberą, zainteresował go wagą i znaczeniem odzyskania zabytku dla dziedzictwa kultury środowiska kościelnego płockiego.

Dopiero zmiana klimatu w Niemczech, co do zwrotu zagrabionych dzieł sztuki, jaka powstała po tak zwanej „aferze Gurlitta” z 2013 roku, umożliwiła powrót *Pontyfikału Płockiego* do prawowitego właściciela. Dzięki staraniom Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a w szczególności prof. Wojciecha Kowalskiego oraz Justyny Lewańskiej, konsula RP w Monachium, prośba biskupa płockiego Piotra Libery wyrażona w lutym 2015 roku spotkała się z pozytywną odpowiedzią strony niemieckiej.

Dnia 15 kwietnia 2015 roku w siedzibie Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie, Minister Edukacji i Wyznań, Kultury i Sztuki Bawarii Ludwig Spaenle, w obecności Ministra Spraw Zagranicznych RP Grzegorza Schetyny oraz dyrektora Bawarskiej Biblioteki Narodowej w Monachium Klausa Ceynowy, a także ambasadora RFN Rolfa Nikela, przekazał biskupowi płockiemu średniowieczny kodeks *Pontyfikału Płockiego*. Po 75 latach tułaczki ten cenny skarb Kościoła płockiego powrócił na swoje miejsce⁹. Pierwsza publiczna prezentacja kodeksu odbyła się 28 maja 2015 roku w siedzibie Muzeum Diecezjalnego w opactwie pobenedyktynskim w Płocku w ramach „Dni Historii Płocka”.

Dnia 13 października 2015 roku w ramach „Dni Kultury Chrześcijańskiej” została zorganizowana przez Bibliotekę Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku pierwsza konferencja naukowa poświęcona odzyskanemu pontyfikałowi pod tytułem „Pontyfikał. Odzyskana perła płockiego średniowiecza”.

W 2020 roku ukazało się trzypięciotomowe wydanie *Pontyfikału* zawierające jego faksymile, tekst łaciński i polskie tłumaczenie oraz wyniki badań nad tym dziełem¹⁰.

9 Tamże, s. 7.

10 *Pontificale Plocense I*, t. 1-2, wyd. L. Misiarczyk, Pelplin 2020; t. 3: *Studia nad Pontificale Plocense I XII-XIII w.*, red. H. Seweryniak, W. Liszewska, Pelplin 2020.

Materialne i niematerialne dziedzictwo benedyktynów na Mazowszu

Benedyktyni pojawili się na Mazowszu już w początkach państwa polskiego. Być może pierwszym z nich był św. Wojciech w 997 roku, ale jego pobyt w tej dzielnicy nie jest pewny. Natomiast historycy są zgodni, że przebywał tu św. Brunon z Querfurtu przed swą misją chrystianizacyjną do Prusów i Jadźwingów (zakończoną męczeńską śmiercią w 1009 roku). Wedle legendy w Łomży zbudował pierwszy kościół na wzgórzu św. Wawrzyńca¹.

Prawdopodobnie to benedyktyni z klasztoru w Mogilnie rozpoczęli systematyczną akcję misyjną na Mazowszu jeszcze przed powstaniem biskupstwa płockiego w 1075 roku². I tu, na początku naszych rozważań, od razu dochodzimy do najważniejszego chyba osiągnięcia czarnych mnichów, które do dziś przemożnie oddziałuje na nasze życie. Im przypada w udziale zasługa rozpoczęcia procesu chrystianizacji Mazowsza, procesu, który trwał jeszcze kilka stuleci, ale gruntownie przebudował religijność, kulturę i obyczaje mieszkającej tu ludności. Materialnymi śladami przyjęcia chrześcijaństwa są między innymi kościoły i, charakterystyczne dla mazowieckiego krajobrazu, przydrożne kapliczki i krzyże.

Działalność benedyktynów z Mogilna w XI wieku zaowocowała także powsta-

1 J. Maroszek, *O miejscu śmierci św. Brunona na granicy rusko-litewskiej* w: *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009, s. 200. O misji św. Brunona zob. też J. Tyszkiewicz, *Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach ościennych w tysiąclecie śmierci*, Pułtusk 2009; G. Białuński, *Misja prusko-litewska biskupa Brunona z Querfurtu*, Olsztyn 2019.

2 M. Derwich, *Mogilno i Płock. Z dziejów budowy organizacji Kościoła Polskiego*, w: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko, Wrocław 2002, s. 463-464. Obszerną literaturę dotyczącą benedyktynów na Mazowszu w XI i XII wieku omawia K. Wiśniewski, *Fundacja benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha w Płocku*, w: *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk, J. Marszałska, W. Fałkowski, L. Zygmier, Warszawa-Ciechanów 2016, s. 255-258.

niem niezwykle cennego dla polskiej kultury i historii dokumentu, jakim jest tzw. falsyfikat mogileński datowany na 1065 rok³. Dokument został niewątpliwie sfałszowany w kolejnych wiekach, jednak wśród historyków panuje zgoda, że zasadniczy jego zrąb oddaje treść autentycznego przywileju z połowy XI wieku⁴. Przywilej nadawał mnichom dziewięćcinę pobierane w różnych grodach Mazowsza (m.in. w Serocku, Zakroczymiu, Nasielsku, Ciechanowie), dochody z przewozów przez Narew w Wiźnie, przez Orzyc w Makowie i przez Wkrę w bliżej nieokreślonym miejscu. Są to pierwsze w naszych dziejach wzmianki o mazowieckich grodach. W dokumencie benedyktynom nadano także ludność służebną tzw. przypisańców – część z nich to pierwsi znani z imion mieszkańcy Mazowsza, należący do ludności chłopskiej.

Po utworzeniu biskupstwa płockiego rola benedyktynów z Mogilna stopniowo malała. Ostatecznie ok. 1166 roku doszło do powstania nowego opactwa pw. św. Wojciecha w Płocku, które powołano w celu chrystianizacji plemion pruskich i to dziedzictwo po tej instytucji będzie przedmiotem dalszych rozważań⁵. Wpierw jednak kilka słów o dziejach opactwa⁶. W średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym przeżywało ono lepsze i gorsze chwile, nawet tych gorszych było więcej. Pierwsze dekady XVI wieku to okres zupełnego rozluźnienia dyscypliny klasztornej, przykład dawał sam opat, który wśród hulanki marnotrawił majątek opactwa, aż został obłożony przez biskupa płockiego klątwą i zmuszony do ustąpienia z zajmowanego stanowiska. Rozwydrzeni mnisi nie chcieli się podporządkować jego następcy i nadal uczestniczyli w hulankach w płockich karczmach, które kończyły się późną nocą w klasztorze wspólnymi zabawami w kobiecym towarzystwie. Na początku kwietnia 1533 roku doszło do bójki, w wyniku której jeden z mnichów

3 Publikowany w: *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919, nr 22.

4 Zob. m.in. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 2006, nr 8; B. Kürbisówna, *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 13, 1968, s. 36-38; J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969, s. 78-102; G. Labuda, *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie*, z. 1, red. K. Nowiński, Warszawa 1978, s. 29-37; H. Łowmiański, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. 4, cz. 1, Warszawa 1985, s. 307-320.

5 K. Wiśniewski, *Fundacja benedyktyńskiego opactwa*, s. 266.

6 Streszczam je na podstawie: W. Mąkowski, *Benedyktyńskie opactwo św. Wojciecha na zamku płockim*, w: J.A. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 539-554; K. Wiśniewski, *Instytucja komendy w konwencie płockim benedyktynów w XVI-XVIII wieku*, w: *Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu (z uwzględnieniem Kurpiowszczyzny)*, Ostrołęka 2008, s. 114-128; tenże, *Z dziejów konwentu benedyktynów w Pułtusk w latach 1781-1864 w: Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. VI, red. J. Szczepański, Pułtusk 2005, s. 111-138; tenże, *Szkolnictwo benedyktyńskie w Pułtusk w latach 1781-1833*, „*Nasza Przyszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*”, t. 117, Kraków 2012, s. 205-214.

został utopiony, a inny ciężko ranny. Na szczęście udało się przywrócić dyscyplinę w zgromadzeniu. W kolejnym stuleciu największym problemem była mała liczba zakonników, kilkakrotnie zgromadzeniu groziło wymarcie, na przykład w 1655 roku po zarazie i zamordowaniu wielu mnichów przez Szwedów pozostało ich tylko trzech, tak że zarząd majątkiem zakonnym biskup płocki oddał w ręce jezuitów. Braki kadrowe udało się z czasem uzupełnić.

Podstawą ekonomicznego bytu opactwa były dobra ziemskie. W XVI wieku posiadłości benedyktynów rozciągały się na terenie niemal całego Mazowsza: nie licząc gruntów w samym Płocku, należały do nich położone w ziemi czerskiej nad Pilicą miasteczka Przybyszewo (z wioską Przybyszewice) i Wyśmierzyce, klucz Borowe składający się z 4 wiosek (Borowe, Dziarnowo, Osuchowo, Dębna Wola) oraz klucz Jeziorka (Jeziorka, Grabie, Wólka), w powiecie gąbińskim wieś Mni-chowice (sprzedana w 1652 roku), w ziemi łomżyńskiej najbogatszy klucz Szczepankowo (Szczepankowo, Wszerzec, Uśnik, Wólka, Dębowo – w XVIII wieku benedyktyni założyli tu również wioski Kraska, Młynik, Zaborze i Szymoniec), w ziemi dobrzyńskiej wieś Mokówko, w ziemi wyszogrodzkiej dobra Drwały i Łętowo, w powiecie płockim wioski Rydzyno, Cierszewo i Opatówiec (ta ostatnia sprzedana w 1685 roku), w ziemi różańskiej wsie Boby i Chmielewo oraz Zambski w ziemi nurskiej. Dla tej ostatniej miejscowości, leżącej nad Narwią między Różanem a Pułtuskim, udało się benedyktynom w 1428 roku uzyskać prawa miejskie, jednak lokacja okazała się być nieudaną, zapewne z powodu zbyt silnej konkurencji gospodarczej ze strony obu wymienionych wyżej nadnarwiańskich ośrodków miejskich, a szczególnie biskupiego Pułtusa. Ponadto opactwo posiadało prepozytury w Łętowie, Szczepankowie, Wyśmierzycach, Przybyszewie, Jeziorkach, Zambskach oraz probostwo szpitalne Św. Ducha w Rawie (uposażone w grunta w samym mieście, wieś Byszewice i część na Komorowie). Ogółem w rękach benedyktynów w XVI wieku znajdowały się 2 miasta i ponad 20 wiosek.

Złoty okres w dziejach opactwa św. Wojciecha nastąpił dopiero w drugiej połowie XVIII stulecia, zwłaszcza po przeniesieniu się do Pułtusa w 1781 roku i objęciu tutejszej szkoły podporządkowanej KEN. Po przeprowadzce do Pułtusa benedyktyni przyjęli nazwę *Zgromadzenie Płocko-Pułtuskie Zakonu Św. Benedykta*, którą oficjalnie zachowali aż do końca swego istnienia. Już w drugim roku po objęciu szkoły liczba uczniów wzrosła o 30%, a generalna tendencja zwyżkowa utrzymała się aż do końca I Rzeczypospolitej. Pod względem liczby uczniów szkoła w Pułtusk na 30 szkół podlegających KEN zajmowała trzecie miejsce, nieznacznie ustępując szkołom w Żytomierzu i Krakowie⁷. W okresie Księstwa Warszawskiego szkoła benedyktynów miała status sześcioklasowej szkoły depar-

7 I. Klarner, *Dzieło Komisji Edukacji Narodowej w Pułtusk* w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. B. Gierlach, A. Gieysztor, S. Kotarski, Warszawa 1975, s. 134-136.

tamentowej, a w latach 1815-1830 funkcjonowała jako Szkoła Wojewódzka, osiągając niezwykle wysoki poziom nauczania⁸.

Prowadzeniem szkoły benedyktyni zajmowali się do 1833 roku, kiedy została im odebrana. Bezpośrednią tego przyczyną była postawa uczniów i absolwentów, którzy masowo wzięli udział w powstaniu listopadowym. Po odliczeniu dzieci i niedorostków z najniższych dwóch klas, którzy stanowili ok. połowę uczniów, okazuje się, że w walkach powstańczych wzięło udział prawdopodobnie aż 50-60% chłopców zdolnych do noszenia broni. Równie licznie do wojska zgłaszali się absolwenci⁹. Co najmniej 25 wychowanków szkoły zostało odznaczonych w 1831 roku srebrnym lub złotym Krzyżem Orderu Virtuti Militari, ponad 30 musiało udać się na emigrację¹⁰.

Skłania to do zastanowienia się nad wpływem benedyktynów na kształcenie i formowanie charakterów młodych ludzi, a także na ich postawy religijne. Pełna odpowiedź na te pytania, wobec braku badań nad tym zagadnieniem, jest obecnie niemożliwa, jednak można domniemywać, że wpływ ten był dosyć istotny. Pruscy wizytatorzy szkoły zwracali uwagę, że absolwenci szkoły (*tysiące obywateli*) *okazują duże przywiązanie do zakonu, któremu zawdzięczają kulturę ducha...*¹¹. W ciągu nieco ponad pół wieku prowadzenia szkoły benedyktyni ukształtowali „kulturę ducha” kilku tysięcy chłopców (w tym wielu stanowiących późniejsze elity), którzy z kolei wpojone im wartości i zasady realizowali w życiu codziennym. Spośród wielu wychowanków szkoły ograniczyć się do przywołania postaci Aleksandra Napoleona Dybowskiego – wybitnego działacza emigracyjnego, Teofila Antoniego Kwiatkowskiego – znanego malarza zaprzyjaźnionego z Chopinem czy wreszcie Bogdana Jańskiego, założyciela zmartwychwstańców, przez rok pełniącego również funkcję nauczyciela w pułtuskiej szkole¹². Wydaje się zatem, że benedyktyni wywarli poprzez szkolnictwo dość znaczący wpływ na postawy społeczeństwa Mazowsza u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku. Czy coś z tej benedyktyńskiej „kultury ducha” dotrwało do naszych czasów? Należy wątpić, tym niemniej zakonnicy z Pułtusza odcisnęli oni swoje piętno na historii Mazowsza i Polski.

Kres istnienia opactwa św. Wojciecha nastąpił wraz z upadkiem powstania styczniowego. W 1864 roku Rosjanie zarzucili benedyktynom aktywny udział w powstaniu styczniowym. Prawdopodobnie organizatorem ruchu powstańcze-

8 J. Szczepański, *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, Ciechanów-Pułtusk 1991, s. 79.

9 R. Gerber, *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, s. 180.

10 Tamże; J. Szczepański, *Szkoła Wojewódzka*, s. 98-99.

11 Cyt. za J. Szczepański, *Pod panowaniem pruskim i w czasach Księstwa Warszawskiego*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum*, s. 75.

12 W 2008 roku zakończył się diecezjalny etap procesu beatyfikacyjnego Bogdana Jańskiego.

go był Ambroży Rostkowski, który zginął w bitwie pod Nagoszewem 3 czerwca 1863 roku, prowadząc do ataku kosynierów. Ogółem na 18 zakonników (14 księży i czterech kleryków) aż dziewięciu mnichów-kapłanów (a może nawet dziesięciu) uczestniczyło w powstaniu. W nocy z 27 na 28 listopada 1864 roku wojsko otoczyło klasztor, mnichom odczytano dekret kasacyjny, po czym odwieziono ich do klasztoru kamedułów na warszawskich Bielanych¹³. Po niemal siedmiu wiekach istnienia, opactwo przestało istnieć.

Co po nim przetrwało? Szczęśliwie z ogromnego pożaru, który wraz z niemal całym Pułtuskim strawił w 1875 roku także kościół i klasztor benedyktynów, ocalało archiwum zakonne. Obecnie jest ono podzielone między Oddział w Pułtuskach Archiwum Państwowego w Warszawie (ok. 60%) a Archiwum Diecezjalne Płockie (ok. 40%). Jego losy i zawartość zostały już gruntownie przedstawione¹⁴, w tym miejscu ograniczę się do konstatacji, że materiały z archiwum benedyktynów posiadają duże znaczenie nie tylko dla badaczy dziejów Kościoła katolickiego, szczególnie zaś jego nurtu monastycznego, lecz również dla historyków zajmujących się dziejami Mazowsza w XVIII wieku, historyków prawa, a także dla genealogów¹⁵.

Mniej szczęścia miała biblioteka benedyktynów. Obejmując kolegium pojezuickie w Pułtuskach, benedyktyni przejęli również jego księgozbiór, który liczył kilka tysięcy tomów. Wizytatorzy z Komisji Edukacji Narodowej, którzy w 1774 roku spenetrowali bibliotekę pojezuicką, uznali, że jest w niej „dość dzieł”, ale tylko niewiele może się przydać w nauczaniu według nowego programu¹⁶. Dlatego też w latach 1781-1798 benedyktyni głównie zakupywali podręczniki i książki użyteczne w realizacji programu nauczania KEN. Z tego okresu znamy tylko jeden tytuł książki zakupionej przez benedyktynów (w 1796 roku): *Kucharz doskonały*¹⁷, czyli zapewne pierwsze (1783) lub drugie (1786) wydanie popularnej książki kucharskiej autorstwa Wojciecha Wielądka. Można zresztą bezpiecznie założyć, że trafiła ona raczej do klasztornej kuchni niż do biblioteki.

Znaczna część tego księgozbioru spłonęła podczas pożaru klasztoru w dniu 9 lutego 1799 roku. Zakonnicy ratowali przede wszystkim książki, jednak nie udało się ocalić wszystkich, *bo dzieła, u profesorów będące, całkiem spalonymi, a z biblioteki w czasie pożaru wynoszone i wyrzucane w śnieg oknami zdefektowa-*

13 K. Wiśniewski, *Z dziejów konwentu benedyktynów*, s. 136-137.

14 Tenże, *Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów*, w: *Pułtuskie osobliwości*, red. A. Henrykowska, R. Lolo, Pułtusk 2007, s. 150-165; tenże, *Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów*, w: *Ochrona zasobu archiwów kościelnych*, pod red. A. Laszuk, Przemyśl 2012, s. 78-84.

15 Skany z zespołu 79/1/0 *Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów* przechowywanego w Oddziale w Pułtuskach Archiwum Państwowego w Warszawie są dostępne on-line w serwisie: szukajwarchiwach.gov.pl wraz z inwentarzem elektronicznym tego zespołu.

16 J. Szczepański, *Tradycje bibliotekarstwa w Pułtuskach*, Pułtusk 1987, s. 5.

17 K. Wiśniewski, *Z dziejów konwentu*, s. 124.

*nemi w znacznej części zostały*¹⁸. Przeor Arnulf Żółtowski informował, że *splonęły księgi klasyków, zwłaszcza historyczne, spaliły się lub zniszczone zostały przyrządy matematyczne i fizyczne oraz mapy geograficzne*¹⁹. Nie wszystkie jednak cenne zbiory splonęły. Gdy w czasach Księstwa Warszawskiego rozpoczęto w Warszawie tworzenie biblioteki narodowej, benedyktyni z Pułtusa podarowali jej *Apulejus rzymski z 1470 r. płacony tysiącami franków*²⁰.

W roku 1824 biblioteka Szkoły Wojewódzkiej Benedyktynów liczyła 843 tomy, w 1826 r. – 1731 tomów, w 1830 r. – 2430 tomów i wielkością dorównała innym bibliotekom szkół wojewódzkich²¹. W 1828 roku Szkoła Wojewódzka Benedyktynów w Pułtuskach przekazała 380 tomów ze swoich zbiorów do organizowanej w tym czasie Biblioteki Publicznej w Warszawie²².

Być może jakaś część zbiorów biblioteki szkolnej (może nawet całość) trafiła, po odebraniu benedyktynom prowadzenia szkoły w 1833 roku, do biblioteki klasztornej. Data „1833” na ocalałych woluminach, przechowywanych w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku²³, wskazuje na prowadzoną wówczas akcję katalogowania zbiorów – zapewne związaną właśnie z włączaniem książek z biblioteki szkolnej. Prawdopodobnie dopiero wówczas po raz pierwszy osteplowano książki z biblioteki klasztornej: okrągłą pieczęcią z napisem otokowym *Bibl. Pult. Ord. S. Ben.*

W momencie kasaty biblioteka benedyktynów liczyła 9292 woluminy. Według sumarycznego spisu sporządzonego 28 stycznia 1865 roku księgozbiór obejmował: 114 tomów oprawnych gazet z różnych lat, 200 rubrycel, 487 dzieł teologicznych, 268 ksiąg określonych jako *fragmenta* (zapewne księgi uszkodzone podczas pożaru w 1799 roku), 512 oprawnych manuskryptów, 1142 *siscissis*, 734 tomów kazań, 476 tomów homilii i kazań, 1327 woluminów dzieł humanistycznych i innych (wszystkie te książki przechowywano *w sali, idąc z kruchty do dzwonów*), *w sali nad zakrystyją* znajdowało się 588 dzieł historycznych, 491 dzieł autorów łacińskich, 482 dzieła filozoficzne, 770 dzieł literatury, 151 dzieł gramatyki, 93 dzieła geograficzne, jedna tabela geograficzna z 1670 roku, 35 różnych map. Ponadto *w sali nad skarbcem*: *Varii libri* – 383, *opera ss. Patrum* – 264, *Constitutiones* – 259, *SS. Canones* – 416, *Biblia S.* – 99.

W 1870 roku do biblioteki pobenedyktyńskiej dołączono również zbiory bi-

18 *Popis Publiczny Uczniów Szkoły Wojewódzkiej XX Benedyktynów w Pułtuskach*, Pułtusk, bd. [1826], s. 18.

19 Cyt. za J.A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 550.

20 J. Szczepański, *Tradycje bibliotekarstwa*, s. 6.

21 R. Gerber, *Szkoła Wojewódzka*, s. 160-161, *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1830, s. 213.

22 J. Szczepański, *Szkoła Wojewódzka*, s. 89.

23 W. Graczyk, J.M. Marszałska, *Księgi rękopiśmienne*, Kraków 2010, s. 231-232.

biłoteki seminarium duchownego w Pułtusk²⁴. Zdecydowana większość tych ksiąg spłonęła w 1875 roku, ocalała jedynie część zbiorów umieszczona w *sali nad skarbcem*. Książki te po ustaniu ognia w większej połowie zostały przez lud rozebrane pod pozorem, że biorą „na pamiątkę”, i dotąd nie można takowych poodbierać²⁵. Ocalałe księgi przeniesiono do skarbcza kolegiaty, skąd w 1929 roku trafiły do biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku²⁶. Julian Antoni Nowowiejski wymienia następujące pozycje znajdujące się tam w latach trzydziestych XX wieku, pochodzące z dawnej biblioteki benedyktynów:

1. J. Mabillon, *Annales O.S.B. z 1740 r. w 6 t. in folio*, 2. A. Calmet, *Histoire universelle z r. 1735 w 8 tomach in f.*, 3. L. Holsten, *Codex regularum z 1759 r. w 6 t. in f.*, 4. L. d'Achery et J. Mabillon, *Acta sanctorum O.S.B. z 1733 r. w 9 tomach in f.*, 5. M. Ziegelbauer, *Historia rei litterariae O.S.B. z 1754 r. w 4 t. in f.*, 6. Al. Natalis, *Historia ecclesiastica z 1771 r. w 18 tomach*, 7. D. Schram, *Analysis operum ss. Patrum w 18 tomach*, 8. *Volumina legum, nie licząc dzieł pomniejszych z zakresu filozofii, teologii, historii, przeważnie w ładnych oprawach skórkowych w guście XVIII w.*²⁷

Jan Wilk, który na początku lat dwudziestych XX wieku, jeszcze przed przewiezieniem ksiąg do Płocka, oglądał w Pułtusk ocalałe resztki z biblioteki benedyktynów dodaje do tego inne pozycje: są w niej jednak dzieła godne biblioteki uniwersyteckiej, jak niektóre z XVI wieku zbiory prawnicze, a dla filologii klasycznej *Montfaucon: L'antiquite z r. 1719 w 14 tomach bogato ilustrowane*²⁸.

Książki tych nie znał, piszący kilka lat później, J.A. Nowowiejski, być może znajdowały się one nie w kolegiacie, a w bibliotece Liceum im. Piotra Skargi i wraz z większością jej księgozbioru zostały zniszczone podczas II wojny światowej. Współcześni badacze zbiorów płockiej biblioteki seminaryjnej na podstawie zapisów własnościowych stwierdzili, że obecnie są tam przechowane, pochodzące z dawnej biblioteki benedyktynów: dwa druki z XVI wieku, trzy z XVII wieku oraz czternaście druków osiemnastowiecznych²⁹. Są to: wydane w 1529 roku dzieło Hipolita Marsilięgo, *Practica causarum criminalium* (wcześniej należące do kolegium jezuitów w Pułtusk), *Biblia Sacra*, Lyon 1536 (oba z okrągłą pieczęcią z napisem *Bibl. Pult. Ord. S. Ben* i datą 1833). Z wieku XVII pochodzą m.in.: *Constitutiones synodorum metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis Provincialium...* wydane w 1630 roku w Krakowie (z zapisem własnościowym opata Krzysztofa Gorazdowskiego z 1645 roku), zaś na dziele *Princeps Christianus adversus Nico-*

24 J. A. Nowowiejski, *Płock*, s. 550.

25 ADP Akta zakonne-benedyktyni, Akta kościoła pobenedyktyńskiego 1865-1881, bez paginacji. Konsystorz pułtowski do konsystorza płockiego, 17 IX 1875 r.

26 J. A. Nowowiejski, *Płock*, s. 489.

27 Tamże, s. 549-550.

28 J. Wilk, *Materiały do dziejów miasta Pułtusk*, Pułtusk, bd [1922], s. 14.

29 W. Graczyk, J.M. Marszalska, *Księgi rękopiśmienne*, s. 54-57.

laum Machiavellum..., wydanym w Moguncji w 1604 roku, widnieją zapisy własnościowe Stanisława Boglewskiego, opata z końca XVII wieku. Z druków osiemnastowiecznych ks. W. Graczyk i J.M. Marszalska wymieniają: dzieło Jana Pontasa *Dictionarium casuum conscentiae* (Luxemburg 1732), należące do mnicha płockiego Antoniego Żórawskiego, a po jego śmierci włączone do biblioteki klasztoru płockiego (z napisem własnościowym: *Bibliotheca monasterii Plocensis Ord. S. Benedicti* oraz późniejszą pieczęcią z Pułtusa z 1833 roku)³⁰.

Na wielu księgach zapisy własnościowe zostały wycięte, zamazane lub uległy zatarciu³¹, co pozwala na przypuszczenie, że w zbiorach biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku znajduje się jeszcze więcej książek z dawnej ksiąźnicy benedyktynów. Także w innych bibliotekach (a może głównie nawet w antykwariatach) można spotkać księgi o proveniencji pułtusko-benedyktynskiej, mając w pamięci fakt, że w 1875 roku wielu mieszkańców Pułtusa wzięło je sobie „na pamiątkę”. Być może tą drogą trafiły w ręce Władysława Branickiego dzieła Grzegorza Czaradzkiego: *Paratitla Statuti Herburtani* i *Fordica novella seu constitutiones et statuta* (oba wydane 1620 roku), które obecnie znajdują się w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy³². Przechowywano je jeszcze w klasztorze w Płocku. Obecność na nich stempla z 1833 roku sugeruje, że książka trafiła do Branickiego po tej dacie, może dopiero po pożarze z 1875 roku. Podobne były koleje losu dzieła S. Starowolskiego pt. *Institutorum rei militaris libri VIII*, wydanego w 1640 roku, które zostało zakupione przez benedyktynów prawdopodobnie już po przeprowadzce do Pułtusa³³.

Najokazalszymi pozostałościami po benedyktynach są zabytki architektury, szczególnie w siedzibach opactwa w Płocku i Pułtusku oraz dawnych prepozyturach w Szczepankowie i Łętowie. Opactwo i kościół św. Wojciecha w Płocku zostały zbudowane na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XVII wieku. Po przeniesieniu się benedyktynów do Pułtusa, biskup płocki Michał Jerzy Poniatowski podarował w 1782 roku klasztor i kościół misjonarzom św. Wincentego á Paulo z zadaniem prowadzenia tu seminarium duchownego. W 1856 roku w celu poszerzenia seminarium duchownego kościół św. Wojciecha podzielono na trzy kondygnacje, na których urządzono mieszkania dla seminarzystów. Po kasacie misjonarzy budynki przejęło państwo. Zorganizowano tu gimnazjum żeńskie, funkcjonujące do I wojny światowej. W okresie II Rzeczypospolitej mieściła się tu szkoła dla organistów

30 Tamże, s. 231-232, 241-242, 254-255.

31 Tamże, s. 228.

32 *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, (Prace Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, 2), cz. 2: *Polonica XVI wieku*, Warszawa 1957, s. 68 i 77.

33 *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, oprac. J. Rudnicka, przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, (Prace Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, 10), cz. 3: *Polonica XVII wieku*, Warszawa 1976, s. 199.

i prywatne mieszkania. Po II wojnie światowej swoje miejsce znalazło w budynku Muzeum Mazowieckie, a po powrocie gmachu na własność kościoła i gruntownym remoncie przeprowadzonym w latach 2006-2008 obecnie dawne opactwo jest siedzibą Muzeum Diecezjalnego i Kurii Diecezjalnej.

Z kościoła św. Wojciecha ocalały jednak dwa, wysokiej klasy, elementy. Gdy w 1856 r. likwidowano ostatecznie tę świątynię, decyzją administratora diecezji Tomasza Franciszka Myślińskiego, ołtarz główny przeniesiono do kościoła św. Bartłomieja w Płocku (fary)³⁴. Ocalał także portal wejściowy do kościoła, wykonany z marmuru chełmińskiego. W tym samym czasie co ołtarz, księża misjonarze przenieśli go do obsługiwanej przez siebie parafii w Bądkowie Kościelnym – do kościoła św. Wincentego á Paulo, gdzie znajduje się do dzisiaj.

W Pułtusk benedyktyni odziedziczyli po jezuitach kościół św. Piotra i Pawła oraz zrujnowane kolegium. Na jego miejsce w latach 1803-1819 zbudowano nowy klasztor i szkołę. Dawny klasztor rozebrano i nie ma po nim obecnie żadnego śladu. Nowy klasztor wraz ze szkołą był budynkiem dwukondygnacyjnym (parter i pierwsze piętro), połączonym z kościołem korytarzem. Przed I wojną światową budynek podwyższono o drugie piętro. Obecnie mieści się tu Liceum Ogólnokształcące im. Piotra Skargi.

W latach 1827-1828 benedyktyni przeprowadzili gruntowny remont kościoła św. Piotra i Pawła pod kierunkiem architekta Józefa Boretiego przy udziale Wacława Ritschla. Uważany był wówczas za jeden z najpiękniejszych kościołów Mazowsza. Zwiedzający go po remoncie Wincenty Hipolit Gawarecki pisał pełen zachwytu: *prawdziwą jest ozdobą Pułtuska, a jeżeli troskliwość późniejsze zgromadzenie, podobna obecnej, w przestrzeganiu całości Kościoła swego ożywiać nie przestanie, długo on będzie jeszcze miejscem oddawania czci przynależnej Najwyższemu; wnuki wnuków istniejącego pokolenia cieszyć się widokiem jego i miłosierdzia Pana Zastępów dla siebie pod ołtarzami jego wzywać będą*³⁵.

Niestety nie sprawdziły się przewidywania zasłużonego historyka. Po kasacie konwentu benedyktynów w 1864 r. mnichów wywieziono do klasztoru kamedułów na warszawskich Bielanach. Przy kościele pozostał jedynie o. Leonard Wiśniewski (1808-1880) jako wikariusz odpowiedzialny za stan świątyni. Kościół stał się własnością parafii św. Mateusza (kolegiackiej). W 1875 roku ogromny pożar Pułtuska niemal całkowicie zniszczył świątynię: spłonęły wszystkie ołtarze, dach i prawie całe wyposażenie, ocalały nieliczne obrazy i paramenta liturgiczne³⁶.

34 D. Staszewski, *Dawne kościoły płockie*, Płock 1912, s. 34-35.

35 W.H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna o benedyktynach Zgromadzenia Płocko-Pułtuskiego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. VII, 1844, s. 10.

36 K. Wiśniewski, *Kościół św. św. Piotra i Pawła Apostołów oraz inne zabudowania jezuickie i benedyktyńskie w Pułtusk (inwentarze z lat 1781-1882 oraz dokumentacja fotograficzna)*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 5, 2014, s. 107-161.

Jeśli chodzi o świątynie w dawnych prepozyturach opactwa, to wysokiej klasy zabytkiem gotyckiej architektury jest kościół w Szczepankowie, zbudowany w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI wieku, do dziś zachowany w niezmienionym kształcie zewnętrznym³⁷. Z kolei drewnianą architekturę sakralną reprezentuje kościół w Łętowie z lat 1777-1779. Wiąże się z nim ciekawa historia. Otóż benedyktyni zatrudnili do jego wznoszenia żydowskiego cieślę z Makowa – Szmula Janowicza. Cieśla okazał się niezbyt uzdolniony, w trakcie budowy doszło do katastrofy i zawalenia się części kościoła. W wypadku ranny został Szmul Janowicz i kościół wykańczali zatrudnieni ad hoc stolarze. W efekcie, ze względu na wady konstrukcyjne, świątynia nie mogła być nawet konsekrowana.

W 1803 roku tak opisywano łętowską budowlę: *Kościół drewniany, wystawiony w roku 1779, lecz dla nieznającego się dobrze na budowaniu cieśli (jako podobno Żyda), do upadku w częściach nachylony, a lubo wkoło cegłą i kamieniami podmurowany, pierwsza jednak część jego od wielkiego ołtarza nieco w ziemię zapadła, a stąd prawie wszystkie wzruszone węgły i bale w ścianie jedne w kościół, drugie na cmentarz powykręcane, skąd, gdy jakowa fala na powietrzu powstanie, do całego kościoła przez ściany bije woda, dla tego niektóre okna, a najbardziej jedno z ramą swoją czyli osadzeniem, po niemałej części ze ściany wykręczone; cały zaś bok tegoż kościoła od południa na kilka cali uszedł. Dach tego kościoła gontami pobity, wiązanie pod dachem bardzo słabo dawane i nieco podobne jak po stodołach. Szczyty zaś jak robotą bardzo niekształtną, tak też bez żadnego umocowania*³⁸.

Mogłoby więc wydawać się, że była to inwestycja zupełnie nieudana, gdyby nie jeden fakt: zbudowany przez żydowskiego majstra kościół, co prawda po znacznych remontach, do dziś stoi w Łętowie i nadal służy wiernym tej parafii³⁹.

Świątynie w pozostałych prepozyturach, a także dwory opackie nie przetrwały dziejowych zawirowań. Wyjątkiem jest tu kościół przyszpitalny pw. św. Ducha w Rawie Mazowieckiej, który jednak w latach dwudziestych XIX wieku został całkowicie przebudowany w stylu neogotyckim. Odbudowany po zniszczeniach II wojny światowej obecnie pełni funkcję kościoła parafialnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Rawie⁴⁰. Do prowadzonego przez benedyktynów od XIV wieku szpitala św. Ducha nawiązuje nazwą obecny Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Rawie Mazowieckiej.

37 R. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 73-78.

38 APW OP, Archiwum konwentu plocko-pułtuskiego benedyktynów, sygn. 144: *Opis kościoła, probostwa [...] 1803*, k. 1v.

39 K. Wiśniewski, *Nieudana inwestycja? Budowa przez benedyktynów plockich nowego kościoła w Łętowie w latach 1777-1779*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XIX, 2007, s. 252-261.

40 R. Kunkiel, dz. cyt., s. 312-313.

We wspomnianych wyżej kościołach, a także w skarbcu kolegiaty pułtuskiej, Muzeum Diecezjalnym w Płocku oraz w mniejszym stopniu w pozostałych dawnych prepozyturach przechowywane są różnego rodzaju mobilia pobenedyktyńskie. Rezygnuję jednak w tym miejscu z ich opisu, nie chcąc, by ten artykuł przerodził się w spis inwentaryzacyjny. Owe ruchomości w większości zostały omówione w kolejnych tomach *Katalogu zabytków w Polsce*.

Nie można wykluczyć, że część z nich, a także cenne dokumenty i starodruki, znajdują się poza granicami Polski. We wrześniu 1944 roku Niemcy wysiedlili ludność cywilną z Pułtusa, a w gmachu Liceum urządzili magazyn żywności i środków opatrunkowych. Jeden z oficerów niemieckich penetrujący zakamarki budynku natrafił na archiwum benedyktyńskie, z którego zabrał cztery dokumenty pergaminowe, dwa starodruki z XVI wieku oraz mitrę opacką. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wraz z synem przyjechał do Pułtusa i przekazał wszystko proboszczowi parafii św. Mateusza ks. prałatowi Józefowi Mikołajewskiemu, a ten z kolei oddał je do Archiwum Diecezjalnego w Płocku. Inny z żołnierzy niemieckich (sanitariusz, zmobilizowany kleryk seminarium duchownego) w podobnych okolicznościach stał się posiadaczem czterech dokumentów pergaminowych, w tym piętnastowiecznych bulli papieskich. Zostały one zwrócone w 2006 roku i zasiły zbiory Muzeum Diecezjalnego w Płocku⁴¹. Ile łupów wojennych pozostało w Niemczech? Nie wiadomo.

Benedyktyni pozostawili po sobie również inne ślady na Mazowszu. Co najmniej kilka miejscowości zawdzięcza im powstanie i swe obecne nazwy. Wymienić tu można np. Pomiechowo i Pomiechówek (czyli miejsca „po mnichach”). Tu prawdopodobnie założyli przeprawę przez Wkrę wymienioną w dokumencie rzekomo z 1065 roku. Podobną genezę ma nazwa wioski Mnichowice w powiecie gąbińskim oraz Opatowiec w parafii Woźniki, gminie Staroźreby, w powiecie płockim. Również nazwa warszawskiego Wilanowa (wcześniej Milanowo) zapewne pochodzi od wymienionego w tzw. falsyfikacie mogileńskim Milona, który był jednym z przypisańców podarowanych benedyktynom, a ci użyli go do zasiedlania terenów nad Wisłą⁴².

W Pułtusku benedyktyni zasłużyli na wdzięczność mieszkańców miasta, przenosząc most nad Narewką (odnogą Narwi) na linię obecnej ul. Benedyktyńskiej, prowadzącej do rynku⁴³. Do 1819 roku most stał kilkadziesiąt metrów w dół rzeki, łącząc klasztor jezuitów (a potem benedyktynów) z ich folwarkiem i był zupełnie nieużyteczny dla mieszkańców Pułtusa. Co prawda obecny most został zbud-

41 T. Żebrowski, *Zasób Archiwum Diecezjalnego w Płocku i jego przydatność do badań nad zakonami męskimi od schyłku średniowiecza po XIX wiek*, w: *Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu*, s. 16-17.

42 K. Wiśniewski, *Fundacja benedyktyńskiego opactwa*, s. 262.

43 Tenże, *Z dziejów konwentu*, s. 128.

wany po II wojnie światowej, jednak swe usytuowanie zawdzięcza benedyktynom i do dziś nosi ich miano.

Na koniec słów kilka o wkładzie benedyktynów w kulturę agrarną. Oni to właśnie wprowadzili w swoich posiadłościach nad Pilicą (w Przybyszewie, Wyśmierzycach i okolicznych wioskach) uprawę różnego rodzaju warzyw, szczególnie ogórków, marchwi, cebuli, pietruszki i buraków ćwikłowych. Słynne były ogórki przybyszewskie, które kiszono w beczkach dębowych ustawionych na błoniach zalanych wodami Pilicy. Pod koniec XIX wieku uprawy warzyw zaczęły rozprzestrzeniać się na dalsze obszary, by w okresie międzywojennym rozpowszechnić się na cały powiat grójecki⁴⁴. Do dziś tereny te słyną z warzywnictwa i sadownictwa, odgrywając znaczącą rolę w produkcji warzyw i owoców w skali całego kraju.

Stanisław Rosłonec, pisząc monografię Przybyszewa na początku lat trzydziestych XX wieku, a więc 130 lat po utracie tych dóbr przez benedyktynów, nadal dostrzegał pozytywne skutki działalności zakonników i ich wpływ na miejscową ludność. To mnisi *nauczyli ją budować domy, uprawiać rolę, hodować zwierzęta domowe itd. Oni wreszcie wprowadzili do swych posiadłości nad Pilicą uprawę ogórków, cebuli i warzyw, która wzmocniła gospodarstwa tamtejsze i zwiększyła ich wydajność. Pracy tedy benedyktynów zawdzięczają Przybyszew i Wyśmierzyce oraz wsie Osuchów, Dębnowola, Borowe i Dziarnów dużą zamożność i dużą ogładę, któremi wyróżniają się nad Pilicą do lat ostatnich*⁴⁵. Powstaje pytanie, na ile dziś jeszcze widoczne są te różnice w „zamożności i ogładzie” na terenach nadpilickich, a także, czy dostrzec można je było – a może nadal można – w innych byłych dobrach benedyktynów. Ten postulat badawczy kieruję w stronę etnografów.

Jak widzimy z tego skrótowo przedstawionego przeglądu, wieloaspektowa działalność benedyktynów pozostawiła liczne ślady w kulturze i historii Mazowsza. Tym niemniej o kilkusetletniej obecności na Mazowszu benedyktynów dziś już niemal nikt nie pamięta. Mam nadzieję, że niniejszy tekst w pewnym stopniu ożywi pamięć o czarnych mnichach i ich dziedzictwie, z którego każdy z nas w jakimś stopniu korzysta.

44 S. Rosłonec, *Przybyszew. Osada w pow. grójeckim*, Warszawa 1933, s. 149-151.

45 Tamże, s. 226.

Płock. Wzgórze Tumskie, ryc. A. Kozarski i J. Styfi, „Tygodnik Ilustrowany”, 1863, nr 179, s. 81.

Opactwo św. Wojciecha w Płocku, wygląd obecny (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Portal z dawnego kościoła św. Wojciecha. Obecnie kościół parafialny w Bądkowie Kościelnym (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Ołtarz z dawnego kościoła
św. Wojciecha. Obecnie
w kościele pw. św Bartłomieja
(farze) w Płocku
(fot. Krzysztof Wiśniewski)

Kościół św. Piotra i Pawła w Pułtusku jeszcze z jednopiętrowym klasztorem i szkołą – pocztówka z pocz. XX w.

Kościół w Szczepankowie (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Wnętrze kościoła w Szczepankowie (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Kościół w Łętowie (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Wnętrze kościoła w Łętowie (fot. Krzysztof Wiśniewski)

Dariusz Milewski

Instytut Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Pruskie źródła do dziejów Mazowsza XVI-XVII wieku

Mówiąc o pruskich źródłach do dziejów Mazowsza w XVI-XVII wieku, mam na myśli przede wszystkim oryginalną korespondencję wytworzoną przez Mazurów – w tym dygnitarzy, urzędników ziemskich i zwykłych mieszkańców – jak też dotyczącą Mazowsza a przechowywaną w zasobach berlińskiego Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Pomijam w tym miejscu materiały wytworzone przez samych Prusaków, zwłaszcza po drugim i trzecim rozbiórze Polski, kiedy to znaczna część Mazowsza znalazła się we władaniu królów pruskich jako Prusy Nowowschodnie (Neuostpreußen).

Interesująca nas korespondencja kierowana była do władz Prus Książęcych – a więc książąt Albrechta i Albrechta Fryderyka oraz sprawujących od 1578 roku kuratelę nad tym drugim z margrabiów Ansbachu (Jerzego Fryderyka i jego następców), a później margrabiów brandenburskich, którzy po śmierci Albrechta Fryderyka w 1618 roku przejęli księstwo pruskie. Listy kierowano także do, rezydującego na stałe w Królewcu, czteroosobowego organu kolejalnego, zastępującego często nieobecnych margrabiów lub książąt, czyli kolegium nadradców (inaczej regentów pruskich)¹. W jego skład wchodził: ochmistrz (Hofmeister), naczelny marszałek (Obermarschall), nadburgrabia (Oberburgraf) i kanclerz (Kanzler)².

Zasób archiwum pruskiego, obejmujący przede wszystkim akta zgromadzone w Królewcu i przewiezione do Berlina, jest bardzo bogaty i obejmuje ponad 30

1 Na znaczenie tego typu dokumentacji dla badań historycznych w kontekście stosunków z Habsburgami zwróciła uwagę E. Dubas-Urwanowicz, *Korespondencja oficjalna i prywatna w kontaktach między Rzeczpospolitą a Cesarstwem. Polonica w Haus-, Hof- und Staatsarchiv w Wiedniu z lat 1562-1578*, „Przegląd Historyczny”, t. 83, 1992, z. 3, s. 497-498.

2 J. Małłek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967, s. 163-166.

tys. metrów bieżących akt. Dzieli się on na dwie części – tzw. stary zasób (akta od końca XV wieku do 1808 roku) i nowy zasób (akta z lat 1808-1945). Nas oczywiście interesować będą akta starego zasobu.

W ramach tzw. starego zasobu (Hauptabteilung I) materiały dotyczące Mazowsza znajdziemy w zespołach:

- Reposituren 7 Preußen (sygn. GStA PK, I. HA, Rep. 7) z lat 1558-1813 o objętości 171 mb; zawiera materiały Tajnej Rady (Geheimer Rat) dotyczące zarządu Księstwem Pruskim; zespół 7A dotyczy Prus Nowowschodnich (Neustpreußen) z lat 1795-1807; 7B – Prus Zachodnich (Westpreußen) z lat 1772-1855 (Prusy Królewskie i Warmia); 7C – Prus Południowych (Südpreußen) z lat 1793-1853 (z Mazowszem zachodnim do 1807 r.);
- Reposituren 9. Beziehungen zu Polen (sygn. GStA PK, I. HA, Rep. 9) z lat 1454-1843.

Bardzo dużo listów polskich znajdziemy też w pochodzących z archiwum królewieckiego zespołach Herzogliches Briefarchiv i Ostpreußische Folianten (XX Hauptabteilung – Staatsarchiv Königsberg). Pierwszy z nich zawiera korespondencję książąt pruskich poczynając od 1525 roku i dzieli się na kilka działów. Wśród nich dział B jest poświęcony Polsce, przy czym B1 obejmuje korespondencję z królami i członkami rodzin królewskich, zaś B2 zawiera listy wymieniane z dygnitarzami. W ramach działów listy przechowywane są w osobnych kasetach (Kasten), w nie zawsze sygnowanych obwolutach³.

Z kolei w zespole Ostpreußische Folianten przechowywana jest m.in. korespondencja władz pruskich z królami polskimi, dygnitarzami oraz zwykłymi mieszkańcami Rzeczypospolitej, załatwiającyymi swoje interesy w Prusach Książęcych⁴. Znajdziemy tam zarówno kopie listów z HBA, jak i inne listy, w tym wysyłane do Polaków przez Prusaków.

Korespondencja z Polską jest bardzo bogata i spotkała się już z zainteresowaniem badaczy, owocując powstaniem artykułów problemowych i źródłoznawczych⁵, a także będąc przedmiotem edycji naukowych. Przykładowo Hubert

3 Geheimes Staatsarchiv Preußischen Kulturbesitz (dalej: GStA PK), XX Hauptabteilung – Staatsarchiv Königsberg (dalej: XX HA), Rep. Herzogliches Briefarchiv (dalej: HBA). S. Hartmann, *Das Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin und Archiv der Herzöge in Preußen (Das Herzogliche Briefarchiv und seine Regestierung)*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne”, t. 6-7, 2004/2005, s. 350-352.

4 GStA PK, XX HA, Ostpreußische Folianten (dalej: OsF). Wykaz korespondencji prusko-warmińskiej z obu zespołów dla okresu bliskiego niniejszej pracy zestawil S. Hartmann, *Die Herzöge Albrecht Friedrich und Georg Friedrich von Preußen und das Bistum Ermland (1568-1618). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußen Folianten mit ergänzenden Schriftstücken bis 1699*, Köln 1994.

5 Tu m.in. T. Grygier, *Sumariusz akt naczelnej władzy Prus Książęcych „Etats-Ministerium”*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” nr 1, 1965, s. 137-160; K. Kwiatkowski, *Dokument dotyczący Bezlawa z 1409 roku*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” nr 1 (307), s. 147-153; D. Milew-

Beczek wydał listy królewskie w sprawie drugiego małżeństwa Zygmunta III⁶. Z kolei Dariusz Milewski opracował oryginalne listy senatorów polskich do władz pruskich z okresu trzeciego bezkrólewia, przechowywane w Herzogliches Briefarchiv B2, Kasten 407⁷. Wydany tam materiał źródłowy obejmuje siedem listów napisanych w okresie od 17 grudnia 1586 roku do 1 stycznia 1588 roku przez pięciu senatorów indywidualnie i jeden list sygnowany przez sześciu senatorów. Wśród autorów znajdował się jeden senator mazowiecki Grzegorz Zieliński⁸, wojewoda płocki (list do nadradców pruskich, pisany w Wiśniewie 13 kwietnia 1587 roku).

Samych spraw mazowieckich – podobnie jak dotyczących Prus Królewskich – nie da się omówić w jednym artykule. Ewentualna edycja i opracowanie naukowe tylko korespondencji mazowieckiej z archiwum berlińskiego są, moim zdaniem, doskonałym tematem do długoletniego grantu badawczego. W tym miejscu zasignalizuję zatem niektóre tylko sprawy, aby dać ogłęd materiału, który możemy znaleźć w poszczególnych zespołach.

I tak, w aktach starego zasobu (Hauptabteilung I) z okresu wojen szwedzkich z lat dwudziestych XVII wieku znajdziemy m.in. listy wojewody mazowieckiego Adama Kossobudzkiego i biskupa płockiego Hieronima Cieleckiego⁹, kopię listu Sebastiana Wolnickiego starosty rawskiego z 1627 roku¹⁰, a nawet list mieszczan łomżyńskich Szymona Czerwińskiego i Marcina Jabłońskiego do elektora

ski, *Military Contacts of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Duchy of Prussia in the First Years of the Livonian War (1600-1602)*, „Codrul Cosminului” vol. XXIV, no. 2, December 2018, s. 323-340; tenże, *Między prośbą a groźbą – korespondencja oficerów polskich z władzami Prus Książęcych w I. połowie XVII w.*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8: *Literatura, historia, język*, red. P. Borek, M. Olma, M. Piątek, Kraków 2019, s. 299-312; tenże, *Materiały do dziejów wojskowości polskiej lat 1600-1609 w zasobach Ostpreußische Folianten*, w: *Wojna – wojsko – historia wojskowości. Problemy i kierunki badań historyczno-wojskowych. Księga Jubileuszowa na 50-lecie Zakładu Historii Wojskowości Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu*, red. M. Franz, Z. Pilarczyk, Poznań 2019, s. 45-51.

- 6 H. Beczek, *Listy Zygmunta III Wazy do księcia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna i nadradców pruskich odnośnie ślubu rzeczzonego monarchy z Konstancją Habsburg*, „Saeculum Christianum”, t. 26, 2019, nr 2, s. 187-189.
- 7 D. Milewski, *Listy senatorów koronnych do margrabiego Jerzego Fryderyka i nadradców pruskich w okresie trzeciego bezkrólewia (1586-1587)*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. 58, 2020, s. 253-268; tenże, *List Fryderyka Wilhelma do Janusza Radziwiłła w sprawie małżeństwa z gospodarówną mołdawską*, „Saeculum Christianum”, t. 26, 2019, nr 2, s. 184-186.
- 8 Grzegorz Zieliński, zwolennik Stefana Batorego, nagrodzony już w 1576 roku kasztelaną płocką i starostwami zakroczymskim i mławskim, w 1582 roku awansowany na wojewodę płockiego; w 1587 roku zwolennik kandydatury Zygmunta Wazy. Zob. R. Zieliński, *Wojewoda płocki Grzegorz Zieliński († 1599)*, „Notatki Płockie”, t. 2, 1957, nr 6, s. 2-8.
- 9 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr 5, h, Bd 1, Preussische Kriegswesen (1626-1627), November 1626. Hieronim Cielecki (zm. 1627), biskup płocki od 1624 roku.
- 10 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr 5, k, Fasz. 2, Schwedisch-polnische kriegssachen in Preußen. Kriegssachen. Sendung Abraham von Dohna, Sept. August-Dezember 1627.

z listopada 1628 roku¹¹. Z okresu potopu zachował się niedatowany list szlachty województwa płockiego, pisany z Raciąża do Fryderyka Wilhelma (z 1655 bądź 1656 roku)¹². Wśród materiałów dotyczących poselstwa Władysława Kurtzbacha-Zawadzkiego do Polski w latach 1655–1661 jest list Wawrzyńca Zamoyskiego, podkomorzego łomżyńskiego do elektora z listopada-grudnia 1655 roku¹³. Mamy też kopie aktów poddańczych szlachty województw mazowieckich z 1655 roku umieszczone pośród konceptów i projektów traktatów opracowanych podczas rokowań przedstawicieli Brandenburgii i Szwecji w zamku Holland w Prusach 26 stycznia-11 marca 1657 roku¹⁴.

Z okresu nieco późniejszego warto przytoczyć sygnaturę I HA Geheimer Rat, Repositoryn 9, Nr 9. E 6, „Correspondenz des Kurfürsten Friedrich Wilhelm mit polnischen Magnaten 1670-1688”. Znajdziemy tam m.in. listy Wojciecha Krasieńskiego, wojewody mazowieckiego i starosty płockiego, Płock, 12 kwietnia 1679 roku.; Stefana Gembickiego, kasztelana płockiego, 6/16 maja 1679 roku; 26 kwietnia/6 maja 1679 roku; Poznań, 30 maja 1683 roku; ekstrakt z listu Jana Franciszka Bielińskiego, miecznika koronnego do Stefana Gembickiego, kasztelana płockiego, Lublin, 24 kwietnia 1679 roku; list Tomasza Narzymskiego do Stefana Gembickiego, kasztelana płockiego, Ratowce, 19 kwietnia 1679 roku; brudnopis listów elektorskich (?) do Stefana Gembickiego, kasztelana płockiego, Poczdam, 27 kwietnia/5 maja 1679 roku.

Kopalnią materiałów mazowieckich są też zasoby zespołu XX Hauptabteilung – Staatsarchiv Königsberg, Rep. Herzogliches Briefarchiv (HBA). W tym miejscu ograniczę się tylko do omówienia listów powstałych od utworzenia Księstwa Pruskiego w 1525 roku do śmierci Zygmunta Starego w 1548 roku oraz z początkowych lat rządów Zygmunta III.

W dziale B1 (korespondencja z królem polskim) mamy więc pisma króla z lat 1527 i 1532 dotyczące ceł na granicy mazowiecko-pruskiej¹⁵, a także opis szkód na Mazowszu, sporządzony w 1548 roku¹⁶. Z 1589 roku mamy list króla do margrabiego Jerzego Fryderyka w sprawie skargi Stanisława Narzymskiego, utyskującego, że margrabia zabrania mu trzymać księży katolickich w jego dobrach dziedzicz-

11 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr. 5, n, Fasz. 5, [Tytuł na aktach: „Den Schwedisch-Polnischen Krieg. Friedensverhandlungen. Einquartierung und Verpflegung der schwedischen Soldaten in Preussen. 1628 November”].

12 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr 5, ee, 2, Polnische Kriegshändel u. was deswegen zwischen dem Könige und Senatorem passiret. 1655 – 1656.

13 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr 5, ee, 7b.

14 GStA PK, I HA/ Rep. 9/ Nr 5, gg, 2e (Beilagen zu dem Protokoll über die Konferenzen in Pr. Holland u. Marienburg. 1657).

15 GStA PK, XX HA, HBA, B1, Kasten 295 [Tytuł: 1527-1531] i B1, Kasten 296 [Tytuł: 1532-1535].

16 GStA PK, XX HA, HBA, B1, Kasten 305 [Tytuł: „1548 April-Dezember”].

nych Białuty, leżących przy granicy z Mazowszem¹⁷. W tym samym roku Anna Jagiellonka informowała nadradców pruskich o swej interwencji u wojewodów mazowieckiego i płockiego w sprawie tumultu w Działdowie wywołanego przez szlachtę mazowiecką¹⁸. Pięć lat później królowa żądała uwolnienia swego łowczego, złapanego w lasach piskich, o czym wiadomości miała od starosty łomżyńskiego¹⁹. Dwa tygodnie później królowa zawiadamiała księcia Albrechta Fryderyka, że nie mogąc przybyć na wesele jego córki, wysłała w swym imieniu Andrzeja Modliszewskiego, starostę łomżyńskiego i kolneńskiego²⁰.

W „dygnitarskim” dziale B2 znajdziemy korespondencję autorstwa samych Mazurów, w tym tak wysokiej rangi, jak ostatni Piastowie – książę Janusz III i jego siostra Anna. Przykładowo, mamy zachowany list księcia Janusza do księcia Albrechta, pisany z Warszawy 25 lipca 1525 roku, w którym książę mazowiecki zawiadamia o wysłaniu do Prus swego sekretarza, kanonika Jana Bielińskiego²¹. Z grudnia tego roku mamy też inny list księcia Janusza, pisany z Różana²².

Listy książniczki Anny (od 1536 roku żony Stanisława Odrowąża ze Sprowy²³, wojewody bełskiego i podolskiego, a następnie ruskiego) do księcia Albrechta pochodzą m.in. z lat 1529, 1545, 1546 i 1548²⁴. Można odnotować tu również pruską korespondencję samego Stanisława Odrowąża z księciem Albrechtem – mamy sporo listów wojewody z lat 1536 i 1539-1543²⁵, a także dokument królewski z 1543 roku w sprawie długu między wojewodą a księciem w Prusach²⁶.

W wybranym przeze mnie zygmunto wskim okresie korespondencji mazowieckiej nie brakuje również listów hierarchów kościelnych i dygnitarzy świeckich. W pierwszym rzędzie należy wspomnieć o kierowanych do księcia Albrechta li-

17 Tamże, Kasten 335, Zygmunt III do Jerzego Fryderyka, Warszawa, 25 kwietnia 1589 roku.

18 Tamże, Kasten 335, Anna Jagiellonka do nadradców pruskich, Warszawa, 1 sierpnia 1589 roku.

19 Tamże, Kasten 337, Anna Jagiellonka do nadradców pruskich, bm., 30 września 1594 roku.

20 Tamże, Kasten 337, Anna Jagiellonka do Albrechta Fryderyka, 14 października 1594 roku. Chodziło o ślub Anny (1576-1625) z późniejszym margrabią brandenburskim Janem Zygmuntem Hohenzollernem (1572-1619). Ślub zawarto 30 października 1594 roku w Królewcu. Potomkiem tej pary był m.in. margrabia brandenburski i książę w Prusach Jerzy Wilhelm (1595-1640).

21 GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 348, Janusz ks. mazowiecki do Albrechta, Warszawa, 25 lipca 1525 roku.

22 Tamże, Kasten 348, Janusz ks. mazowiecki do Albrechta, Różan, 15 grudnia 1525 roku.

23 Stanisław Odrowąż ze Sprowy (1509-1545), wojewoda bełski i podolski (1535), od roku 1543 wojewoda ruski, od 1536 roku mąż Anny książniczki mazowieckiej (ok. 1498-1557).

24 Tamże, Kasten 352 (rok 1529); Kasten 370 (rok 1545); Kasten 372 (rok 1546) i Kasten 375 (rok 1548).

25 Tamże, Kasten 360 (rok 1536), Kasten 363 (rok 1539), Kasten 364 (rok 1540), Kasten 365 (rok 1541), Kasten 366 (rok 1542), Kasten 367 i 368 (rok 1543) i Kasten 369 (rok 1544).

26 GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 367.

stach biskupów płockich: Jana Chojeńskiego²⁷, Piotra Gamrata²⁸, Andrzeja Krzyckiego²⁹, Samuela Maciejowskiego (zarazem podkanclerzego i od 1541 roku kanclerza wielkiego koronnego)³⁰ i Andrzeja Noskowskiego³¹. Spośród duchownych niższej rangi zachowały się listy Jana Wojsławskiego kanonika warszawskiego i pisarza łomżyńskiego do księcia Albrechta oraz do dowódcy pruskiego Dietricha Sływieńskiego³² i Jana Lewickiego, opata czerwińskiego (byłego sekretarza królowej Bony)³³.

Wśród korespondencji kierowanej do księcia Albrechta przez senatorów i urzędników mazowieckich – a więc wojewodów, kasztelanów, podkomorzych i sędziów ziemskich – zachowały się listy autorstwa: Jana Bartnickiego, kasztelana płockiego³⁴, Feliksa Brzeskiego, wicesgerenta i wojewody mazowieckiego³⁵, Pawła Brzeskiego, podkomorzego ciechanowskiego i starosty łomżyńskiego³⁶, Jana Dzierzgowskiego, kasztelana czerskiego i starosty warszawskiego, później wojewody mazowieckiego³⁷, Adriana Gołyńskiego, kasztelana i starosty ciechanowskiego³⁸, Piotra Goryńskiego, wojewody mazowieckiego³⁹, Piotra Kopytowskiego, kasztelana warszawskiego⁴⁰ oraz wdowy po nim Małgorzaty Kopytowskiej z Zaborowa, kasztelanowej warszawskiej i starościny wyszogrodzkiej⁴¹, Stanisława Kucińskiego (z Kutna), wojewody rawskiego⁴², Piotra Okunia z Grodziska, pod-

27 Tamże, Kasten 360 (rok 1536). Jan Chojeński (zm. 1538), biskup płocki w latach 1535-1537.

28 Tamże, Kasten 361 (rok 1537), Kasten 362 (rok 1538). Piotr Gamrat (zm. 1545), biskup płocki w latach 1537-1538.

29 Tamże, Kasten 352 (rok 1529), Kasten 357 (rok 1533), Kasten 358 (rok 1534), Kasten 359 (rok 1535). Andrzej Krzycki (zm. 1537), biskup płocki w latach 1527-1535.

30 Tamże, Kasten 365 (rok 1541), Kasten 366 (rok 1542), Kasten 367 i 368 (rok 1543), Kasten 369 (rok 1544), Kasten 370 (rok 1545), Kasten 371 (rok 1546 – jeszcze jako biskup płocki, a zarazem już biskup nominat krakowski). Samuel Maciejowski (zm. 1550), biskup płocki w latach 1541-1546.

31 Tamże, Kasten 375 (rok 1548). Andrzej Noskowski (zm. 1567), od 1546 r. biskup płocki.

32 Tamże, Kasten 352 (rok 1529 – do D. Sływieńskiego), Kasten 365 (rok 1541 – do ks. Albrechta).

33 Tamże, Kasten 366 (rok 1542), Kasten 367 (rok 1543), Kasten 372 (rok 1546), Kasten 373 (rok 1547). Jan Lewicki był opatem w Czerwińsku w latach 1538-1557. Zob. ks. H. Folwarski, *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „Nasza Przyszłość”, t. 6, 1957, s. 23-24.

34 Tamże, Kasten 361 (rok 1537).

35 Tamże, Kasten 350 (rok 1527), Kasten 351 (rok 1528).

36 Tamże, Kasten 350 (rok 1527).

37 Tamże, Kasten 369 (rok 1544), Kasten 374 (rok 1547 – już jako wojewoda mazowiecki).

38 Tamże, Kasten 352 (rok 1529), Kasten 357 (rok 1533).

39 Tamże, Kasten 363 (rok 1539).

40 Tamże, Kasten 357 (rok 1533).

41 Tamże, Kasten 369 (rok 1544).

42 Tamże, Kasten 358 (rok 1534).

komorzego rawskiego⁴³, Feliksa Szreńskiego, wojewody płockiego⁴⁴, Jana Wieczfińskiego, kasztelana płockiego i starosty bratiańskiego⁴⁵.

Do księcia Albrechta pisywali też starostowie i urzędnicy ziemscy niższej rangi, jak Jakub Bagiński, chorąży i podstarości wiski⁴⁶, Aleksander Iłowski, cześnik wiski i starosta latowicki⁴⁷, Krystyn Kuberski, miecznik wiski⁴⁸, Stanisław Ławski, chorąży warszawski⁴⁹, Jakub Rościszewski, podsędek płocki⁵⁰, Mikołaj Wolski, starosta sochaczewski⁵¹.

W sumie tylko za okres 1525-1548 wśród autorów listów, przechowywanych w berlińskim zespole Herzogliches Briefarchiv B2 mamy: 1) dwoje książąt mazowieckich (Janusz III i jego siostra Anna, a także jej mąż Stanisław Odrowąż), 2) pięciu biskupów płockich i dwóch innych duchownych, 3) jedenastu dygnitarzy mazowieckich (i wdowę po jednym z nich), a w tym trzech wojewodów mazowieckich, jednego płockiego i jednego rawskiego oraz 4) sześciu urzędników ziemskich niższej rangi. Łącznie jest do dwadzieścioro ośmioro korespondentów związanych z Mazowszem.

Podobne liczby uzyskamy dla lat późniejszych i jakkolwiek pełne zestawienie wymagałoby dłuższego wywodu, jedynie dla przykładu podam sumaryczne wyniki dla interesującego mnie okresu trzeciego bezkrólewia i pierwszych lat rządów Zygmunta III.

43 Tamże, Kasten 368 (rok 1543), Kasten 369 (rok 1544).

44 Tamże, Kasten 357 (rok 1533), Kasten 359 (rok 1535), Kasten 363 (rok 1539), Kasten 364 (rok 1540), Kasten 366 (rok 1542), Kasten 370 (rok 1545), Kasten 374 (rok 1547).

45 Tamże, Kasten 348 (rok 1525). Jeden z listów został wydany drukiem.

46 Tamże, Kasten 362 (rok 1538), Kasten 373 (rok 1547).

47 Tamże, Kasten 362 (rok 1538; w tymże roku z A. Iłowskim korespondował też starosta rastenburski Wolfgang von Haydeck; inne formy nazwiska: Heydeck, Heideck), Kasten 363 (rok 1539).

48 Tamże, Kasten 352 (rok 1529).

49 Tamże, Kasten 369 (rok 1544).

50 Tamże, Kasten 366 (rok 1542).

51 Tamże, Kasten 352 (rok 1529).

Tabela nr 1. Wykaz listów z okresu trzeciego bezkrólewia i pierwszych lat rządów Zygmunta III w zbiorach GStA

L.p.	Sygnatura	Okres	Liczba korespondentów	Liczba korespondentów mazowieckich
1	GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 407	1586-1588 ⁵²	22 ⁵³	3 ⁵⁴
2	GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 408	1589-1591	28 ⁵⁵	6 ⁵⁶
3	GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 409	1592-1595	29	6 ⁵⁷
4	GStA PK, XX HA, HBA, B2, Kasten 410	1596-1599	24 ⁵⁸	4 ⁵⁹

Jak widać z powyższego, korespondenci mazowieccy stanowią zwykle szóstą część wszystkich autorów listów, przechowywanych w tym zespole. W skali całego zasobu berlińskiego archiwum liczba listów i innych materiałów proveniencji mazowieckiej będzie oczywiście większa (sporo znajdzie się m.in. w zespołach

52 Obejmuje ostatni rok panowania Stefana Batorego.

53 W tym jeden zbiorowy – senatorzy polscy, zawiadamiający margrabiego Jerzego Fryderyka o obiorze Zygmunta III, Warszawa, 22 sierpnia 1587 roku. Edycja zob. D. Milewski, *Listy senatorów koronnych...*, nr 6, s. 264-265.

54 Mikołaj Firlej kasztelan rawski (2 listy), Krzysztof Niszczycki starosta ciechanowski (3 listy), Grzegorz Zieliński wojewoda płocki (1 list).

55 W tym dwaj zbiorowi – senatorzy polscy do margrabiego Jerzego Fryderyka, Łęczycza, 22 września 1589 roku i komisarze królewscy, 27 sierpnia 1591 roku.

56 Wojciech Baranowski, biskup nominat płocki (1 list), Piotr Kęczewski, podstoli płocki (5 listów), Stanisław Kryski, wojewoda mazowiecki (1 list), Krzysztof Niszczycki, starosta ciechanowski (1 list), Wacław Szemiot, kasztelan płocki (1 list), Grzegorz Zieliński, wojewoda płocki (2 listy),

57 Wojciech Baranowski, biskup płocki (1 list), Piotr Kęczewski, podstoli płocki (7 listów), Adam Kosmaczewski, sędzia ziemski zawkrzeński (1 list, przy którym załącznik: wypis z akt janowskich z 1594 roku, zawierający zeznanie szlachty, w tym Pawła Szczepkowskiego, komornika ziemi zawkrzeńskiej w sprawie pobicia Balcera Markrawicza z Wrocławia), Stanisław Kryski, wojewoda mazowiecki i starosta płocki (2 listy), Marcin Podgórski, starosta ostrołęcki (1 list), Piotr Uzdowski, podstarości janowski (1 list).

58 W tym jeden zbiorowy – senatorzy litewscy do nadradców pruskich, Słonim, 20 lutego 1598 roku.

59 Wojciech Baranowski, biskup płocki (1 list), Piotr Kęczewski, podstoli płocki (2 listy), Szczęśny Męczyński (inna forma: Męciniński), stolnik ciechanowski (1 list), Andrzej Dunin Modliszewski, starosta łomżyński (1 list).

Ostpreußische Folianten, Etats Ministerium⁶⁰ czy w korespondencji szlacheckiej z Adelsarchiv⁶¹). Zważywszy na to, możemy bez wątpienia uznać zasoby Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie za skarbnicę materiałów i źródeł do dziejów mazowieckich epoki nowożytnej.

60 Przykładowo korespondencja margrabiego Jana Zygmunta z Aleksandrem Kossobudzkim, kasztelanem wyszogrodzkim z lat 1616-1617: GStA PK, XX HA, EM, 19c IV 4 czy akta z sądu grodzkiego ciechanowskiego z lat 1621-1623 związane z rozbojami Adama Garlińskiego w powiecie działdowskim (GStA PK, XX HA, EM 111c, nr 29).

61 Tu dla przykładu listy Milewskich z lat 1621-1647: GStA PK, XX HA, Adelsarchiv 778.

Janusz Szczepański

Instytut Historii Akademii Finansów i Biznesu Vistula

Świadectwa pamięci o epoce walk o niepodległość (1794-1918) na Mazowszu północnym i ich kultywowanie

W zagadnienie materialnego i niematerialnego dziedzictwa mazowieckiego regionu wpisują się tradycje walk o niepodległość. Jego północna część, zwana często Mazowszem północnym, będąca niejako w cieniu stolicy kraju – Warszawy, była bezpośrednim zapleczem każdego ze zrywów narodowowyzwoleńczych, poczynając od insurekcji kościuszkowskiej, wojen epoki napoleońskiej, powstań: listopadowego i styczniowego, aż po wydarzenia lat 1905-1907 oraz I wojny światowej.

Obszar Mazowsza północnego, obejmował ziemie leżące na wschód od Wisły, w ogólnym zarysie ograniczony był od południa linią dolnego Bugu i środkowej Wisły, od północy – granicą z Prusami Wschodnimi, od wschodu obejmował tereny zanarwiańskie powiatu pułtuskiego i ostrołęckiego. Największym miastem północnego Mazowsza był Płock – w XIX wieku siedziba władz departamentowych, wojewódzkich i gubernialnych. Poza Płockiem do większych miast opisywanego regionu należało zaliczyć: Ciechanów, Maków, Mławę, Ostrołękę, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk i Sierpc¹.

Dla procesu kultywowania pamięci o epoce walk o niepodległość na Mazowszu Północnym ważny jest zarówno przebieg działań militarnych i powstańczych w latach 1794-1918, jak i odtworzenie zaangażowania społeczeństwa regionu w walkę z zaborcami: z Rosją carską podczas powstań listopadowego i styczniowego.

¹ J. Szczepański, *Mazowsze w podziałach administracyjnych XIX i pierwszej połowy XX wieku (do 1939 r.)*, „Studia Mazowieckie”, t. 3, 2009, s. 39-49.

wego, rewolucji 1905-1907 roku oraz zmagañ z niemieckim okupantem podczas I wojny światowej.

Konieczność zgłębiania problematyki walk o niepodległość zawsze inspirowała historyków i regionalistów do poszukiwań źródłowych, bez względu na to czy był to okres międzywojenny, Polski Ludowej czy III Rzeczypospolitej. Chcąc poszerzyć historyczną narrację o nowe wątki, kolejni badacze sięgali do źródeł archiwalnych, do nowych, publikowanych pamiętników i wspomnień uczestników walk o odzyskanie niepodległości.

Warto się odwołać do refleksji znawczyni problematyki tradycji patriotycznych w procesie kształtowaniu zbiorowej świadomości historycznej polskiego społeczeństwa: *W żadnym czasie i w żadnych realiach nie da się funkcjonować bez pamięci przeszłości. Pozbawienie pamięci historycznej może spowodować zaburzenia w postrzeganiu i ocenie otaczającej rzeczywistości, a tym samym uniemożliwić kreowanie przyszłości. W tym miejscu trzeba podkreślić, że pamięć to nie tylko znajomość historii, jest to przede wszystkim doświadczenie społeczne, suma jednostkowych przeżyć oraz zbiorowych doświadczeń. Historia pozwala na przypomnianie przeszłości, umożliwia wyciąganie wniosków na przyszłość i wzbogacanie teraźniejszości².*

Impulsem do rozważań nad rolą tradycji walk o niepodległość w materialnym i niematerialnym dziedzictwie mazowieckiego regionu są dzieje kolejnych zrywów narodowowyzwoleńczych z dużym udziałem społeczeństwa Mazowsza północnego.

Powstanie Kościuszkowskie

Rozpoczynające epokę walk narodowowyzwoleńczych – Powstanie Kościuszkowskie, mimo klęski i tragicznych następstw w postaci III rozbioru Polski, pozostało w świadomości społecznej jako bohaterski patriotyczny zryw i protest przeciwko utracie niepodległości.

Hasło do wybuchu insurekcji kościuszkowskiej wyszło z Mazowsza północnego. Impuls do ogłoszenia powstania przeciwko Rosji stanowiła wiadomość o brawurowym marszu oddziałów brygadiera Antoniego Madalińskiego. Odmówił on wykonania rozkazu redukcji wojska polskiego, postanowionej przez Radę Nieustającą, na żądanie ambasadora carowej Katarzyny II – gen. Osipa Igelströma. W połowie marca 1794 roku oddziały kawalerii narodowej Madalińskiego opuściły Pułtusk i Ostrołękę. Ścigane przez Rosjan, śmiałym rajdem przez Mazowsze północne, podążyły w kierunku Krakowa³.

2 J. Załączny, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, s. 16.

3 W. Tokarz, *Marsz Madalińskiego w: tegoż, Rozprawy i szkice*, t. 2, Warszawa 1959, s. 136-151.

Na wieść o zbliżaniu się brygady Madalińskiego, do Krakowa przybył Tadeusz Kościuszko. Jego przysięga na krakowskim rynku była aktem rozpoczęcia powstania zbrojnego przeciwko carskiej Rosji, ale jak się okazało, także przeciwko Prusom, które tradycyjnie uczestniczyły w likwidacji polskich dążeń niepodległościowych.

Wojska pruskie zajęły całe Mazowsze północne do linii Narwi strzeżonej przez oddziały powstańcze. Na całym odcinku od Zegrza aż po Łomżę toczyły się zacięte walki z Prusakami, dążącymi do sforsowania Narwi i zajęcia Mazowsza wschodniego, skąd systematycznie szły transporty żywności do Warszawy obleganej przez wojska rosyjskie i pruskie. Przykładowo w Pułtusk, przez powstańców dowodzonych przez Walentego Kwaśniewskiego zza Narwi, wielokrotnie był ostrzeliwany dawny pałac biskupów płockich, w którym stacjonowało wojsko pruskie⁴.

Ostatnia bitwa insurekcji kościuszkowskiej na Mazowszu północnym została stoczona 25 października 1794 roku pod Magnuszewem nad rzeką Orzyc. W walce z trzykrotnie liczniejszymi wojskami pruskimi zginęło pół tysiąca polskich żołnierzy, zaś jeden z trzech uczestniczących w bitwie polskich generałów Stanisław Woyczyński, ciężko ranny, dostał się do pruskiej niewoli⁵.

Jedną z pierwszych okazji do oddania hołdu przywódcy insurekcji 1794 roku – Tadeusza Kościuszki była jego śmierć w 1817 roku w szwajcarskiej Solurze. Wiadomość o niej pogrążyła Królestwo Polskie. W większych miastach Mazowsza odprawiono nabożeństwa żałobne⁶. Już wówczas rodziła się legenda Kościuszki – bohaterstwa wodza, który uosabiał wielką miłość do Ojczyzny, poświęcenie w walce z silniejszym wrogiem. Pamięć o nim przekazywano z pokolenia na pokolenie.

Przypadająca w roku 1917 setna rocznica śmierci Tadeusza Kościuszki stała się okazją do organizowania uroczystości patriotycznych na Mazowszu. Był to dla jego mieszkańców czas szczególny, trwała jeszcze niemiecka okupacja, miasta i wsie były zniszczone w następstwie toczących się w latach 1914-1915 działań militarnych i grabieżczej polityki niemieckiego zaborcy. Wojna wkraczała w decydującą fazę, rosły nadzieje na odzyskanie niepodległości.

Dla zorganizowania obchodów rocznicowych w dużych i małych miastach Mazowsza powołano komitety kościuszkowskie. W ich skład weszli przedstawiciele inteligencji, duchowieństwa, ziemiaństwa, środowisk kobiecych. Powszechnie zabiegano o nadanie obchodom ogólnonarodowego charakteru⁷.

4 J. Szczepański, *Przebieg Insurekcji Kościuszkowskiej na północnym Mazowszu*, w: *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, red. H. Szwankowska, Warszawa 1996, s. 43-69. W jednej z komnat pułtuskiego pałacu zginął trafiony kulą pruski oficer, obserwujący przez lunetę pozycje insurgentów za Narwią, W.H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna miasta Pułtusa*, Warszawa 1826, s. 25-26.

5 J. Szczepański, *Przebieg Insurekcji Kościuszkowskiej na północnym Mazowszu*, s. 66-67.

6 J. Niklewska, *Insurekcja Kościuszkowska w pamięci narodowej*, w: *Powstanie 1794 roku*, Warszawa 1996, s. 225-226.

7 J. Załączny, *Obchody kościuszkowskie w 1917 roku elementem kształtowania tożsamości naro-*

Płocczanin Adam Grabowski we wstępie w opublikowanej w połowie 1917 roku broszurze poświęconej pamięci Tadeusza Kościuszki wzywał Polaków, by w dniu 15 października uczcili Kościuszkę *w każdej gminie, w każdej parafii, w każdej wiosce*. W obchody włączyło się duchowieństwo diecezji płockiej, biskup płocki Antoni Julian Nowowiejski nakazał odprawienie 15 października nabożeństw za duszę Kościuszki⁸.

Szczególnie podniosły charakter miały obchody kościuszkowskie w Płocku. Już 14 października 1917 roku w płockim teatrze odbył się spektakl „Kościuszkę pod Raławicami”. W Towarzystwie Naukowym Płockim otwarto Wystawę Kościuszkowską. Następnego dnia, podczas uroczystego posiedzenia, Rada Miejska Płocka podjęła uchwałę, by jednej z ulic w mieście nadać imię Kościuszki i posadzić drzewo ku czci naczelnika insurekcji. W płockich kościołach wszystkich wyznań odprawiono uroczyste nabożeństwa za duszę Kościuszki. W szkołach, za zgodą władz niemieckich, odbyły się liczne akademie i wieczory ku czci Naczelnika insurekcji 1794 roku⁹.

W 1917 roku na Mazowszu północnym starano się uczcić pamięć o Kościuszcze na wiele sposobów. Poza odprawionymi nabożeństwami, odsłonięto wiele tablic i pomników, sypano Kopce Kościuszki. W Mławie, w kościele św. Trójcy odsłonięto okolicznościową tablicę, a w Mławie Wólce – z inicjatywy ks. Ignacego Krajewskiego usypano Kopiec Kościuszki¹⁰.

We wsiach powiatu pułtuskiego, w Przewodowie i Grominie, miejscowe Koła Młodzieży Ludowej przyjęły imię Tadeusza Kościuszki. W Mazewie i Winnicy ustawiono krzyże i głązy na pamiątkę 100. rocznicy śmierci Kościuszki. Odśpiewano uroczyste „Rotę”. W Domosławiu wygłoszony został okolicznościowy odczyt poświęcony Naczelnikowi Kościuszcze. Dnia 2 lutego 1918 roku, z okazji 100. rocznicy śmierci Jana Kilińskiego, Pułtuskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne zorganizowało uroczystą akademię o wyraźnie patriotycznym wydźwięku¹¹.

dowej Polaków (na podstawie pamiątek ze zbiorów Muzeum Niepodległości), „Niepodległość i Pamięć”, t. 22, 2015, s. 50.

8 A. Grabowski, *Tadeusz Kościuszkę, wielki obrońca narodu, wielki człowiek*, Płock 1917, s. 6; J. Załęczny, *Tradycje obchodów niepodległościowych na Mazowszu*, w: *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2018, s. 242.

9 „Kurier Płocki” 1917, nr 234, s. 1; M. Chudzyński, *Płock i ziemia płocka w Insurekcji Kościuszkowskiej*, w: *Powstanie 1794 roku*, s. 41-42; A.M. Stogowska, *TNP 1820-2020. Kalendarium wybranych wydarzeń naukowych, popularnonaukowych i organizacyjnych*, w: *Jubileusz 200-lecia Towarzystwa Naukowego Płockiego 1820-2020*, red. G. Gołębiowski, Z.P. Kruszewski, Płock 2021, s. 99.

10 R. Juszkievicz, *Mława – jej dzieje – lata 1914-1939*, t. 3 (część pierwsza), Mława 2004, s. 70.

11 „Wyzwolenie”, 1917, nr 44, s. 425, nr 43, s. 418; M. Micińska, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894 i 1917*, Warszawa 1997, s. 104; J. Załęczny, *Obchody kościuszkowskie w 1917 roku*, s. 50; J. Szczepański, *Działalność społeczno-kulturalna w czasie I wojny światowej i w latach II Rzeczypospolitej*, w: J. Szczepański, M. Owsiewski, *Pułtuskie inicjatywy*.

W okresie III Rzeczypospolitej pamięć o insurekcji kościuszkowskiej przywoływano przede wszystkim w dwusetną rocznicę jej wybuchu. Dnia 6 marca 1994 roku członkowie Towarzystwa Przyjaciół Ostrołęki zorganizowali kwestę uliczną w celu zebrania funduszy na wykonanie tablicy upamiętniającej wymarsz z Ostrołęki I Wielkopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej pod dowództwem gen. A. Madalińskiego. Została ona odsłonięta na placu gen. Józefa Bema, gdzie stał budynek, w którym mieścił się sztab Brygady. Warto też zaznaczyć, że wówczas władze województwa ostrołęckiego podjęły również decyzję o budowie podwieszonego mostu drogowego im. gen. Antoniego Madalińskiego przez rzekę Narew w Ostrołęce.

W dniach 11-14 marca 1994 roku w Ostrołęce odbyła się uroczysta sesja Rady Miejskiej z udziałem parlamentarzystów, przedstawicieli Kancelarii Prezydenta RP, Urzędu Rady Ministrów, władz Krakowa i woj. ostrołęckiego. W programie obchodów była też sesja popularno-naukowa pt. *Powstanie kościuszkowskie na ziemiach województwa ostrołęckiego*¹².

Należy zaznaczyć, że 14 marca 1994 roku w Puławach, w gmachu miejscowego archiwum państwowego Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, zorganizował wspólnie z Wojskowym Instytutem Historycznym sesję naukową „*Powstanie Kościuszkowskie na Mazowszu Północnym*”. Wśród referentów byli profesorowie: Jerzy Skowronek – ówczesny Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych oraz Wiesław Majewski i Andrzej Rzepniewski. Konferencji towarzyszyła wystawa materiałów archiwalnych udostępnionych przez Archiwum Główne Akt Dawnych¹³.

Spośród czasowych wystaw zasługiwała na uwagę zorganizowana przez Muzeum Mazowieckie w Płocku wystawa *Patrz Kościuszek na nas z nieba... Pokaz pamiątek w 200. rocznicę Insurekcji 1794 roku*¹⁴.

Działalność społeczno-kulturalna w latach 1880-1985, Pułtusk 1988, s. 30.

12 J. Kijowski, *Dzieje Ostrołęki 1944-2000*, Ostrołęka 2002, s. 655-656. Wydane zostały dwie publikacje książkowe: *Powstanie kościuszkowskie na ziemiach województwa ostrołęckiego*, red. T. Rawski, Ostrołęka 1994 oraz J. Kijowski, *Z dziejów Powstania Kościuszkowskiego w Ostrołęce i okolicy*, Ostrołęka 1994.

13 S. Gądomski, *Inicjatywy naukowe puławskich regionalistów w latach 1985-1995*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, tom 3, red. A. Gieysztor, Warszawa-Pułtusk 1997, s. 360.

14 Relacja pisemna Barbary Rydzewskiej – kierownik Działu Historii Muzeum Mazowieckiego w Płocku – w zbiorze autora.

Epoka napoleońska

Ważny rozdział w epoce walk o niepodległość na Mazowszu stanowią wojny napoleońskie. Dnia 26 grudnia 1806 roku zostały tu stoczone bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem, zaś 16 lutego 1807 roku – bitwa pod Ostrołęką, poprzedzające wyparcie wojsk rosyjskich i utworzenie Księstwa Warszawskiego. Dowodzący osobiście w bitwie pod Gołyminem, cesarz Napoleon I, 29 grudnia 1806 roku przyjechał do Pułtuszka i zatrzymał się tu na cztery dni. Druga, mniej znana bitwa pod Pułtuskim, miała miejsce na Popławach w dniu 16 maja 1807 roku. Dowodzący tu książę Ludwik Bawarski wyprawił uroczysty pogrzeb dwu poległym bawarskim oficerom w II bitwie pułtuskiej. Ufundował im nagrobek w kolegiacie w Pułtusku¹⁵. Kulturowanie na Mazowszu pamięci o wojnach napoleońskich odbywało się już u progu Królestwa Kongresowego. Na wieść o tragicznej śmierci księcia Józefa Poniatowskiego w bitwie pod Lipskiem, który zginął w nurtach rzeki Elstery, w wielu parafiach diecezji płockiej odprawiono nabożeństwa żałobne¹⁶.

Warto też wspomnieć o licznych udziałach mieszkańców Pułtuszka w pogrzebie gen. Józefa Hornowskiego, bohatera insurekcji kościuszkowskiej i wojen napoleońskich. W 1809 roku dowodził on między innymi obroną prawobrzeżnej części Warszawy – Pragi, atakowanej przez wojska austriackie. Od 1816 roku był on dowódcą 2. Brygady 1. Dywizji Piechoty, której sztab stacjonował w Pułtusku. Gen. Józef Hornowski zmarł w dniu 18 maja 1817 roku i został pochowany w podziemiach kościoła pw. św. Krzyża w Pułtusku. Jego pogrzeb stał się wielką lekcją patriotyzmu, zwłaszcza dla uczniów miejscowej Szkoły Wojewódzkiej Księży Benedyktynów¹⁷.

U progu II Rzeczypospolitej zorganizowano obchody dla uczczenia setnej rocznicy śmierci cesarza Napoleona I. Miały one podkreślić znaczenie sojuszu polsko-francuskiego, dającego znać o sobie podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku.¹⁸

15 A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 74-89; A. Nieuważny, *Bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806-1807*, Pułtusk 2007, s. 24-74.

16 M. Żbikowska, *Nabożeństwa żałobne po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego. Rytuał a mit*, w: *Francja – Polska XVIII-XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Mączak, S. Meller, J. Skowronek i M. Wawrykowa, Warszawa 1983, s. 173.

17 B. Leśnodorski, *Hornowski Józef (1773-1817)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX, Wrocław – Warszawa – Kraków 1960-1961, s. 629-631.

18 A. Nieuważny, *Napoleon, Polska, Francja*, w: *Napoleon i Polacy*, red. J. Macyszyn, Warszawa 2005, s. 45. O obchodach 100. Rocznicy śmierci cesarza Napoleona szeroko J. Załęczny, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, s. 242-246.

Godny uwagi był fakt zorganizowania w 1921 roku przez Towarzystwo Naukowe Płockie wystawy poświęconej cesarzowi Napoleonowi Bonaparte¹⁹.

W 1923 roku do Warszawy na uroczystości 3 Maja i odsłonięcia pomnika księcia Józefa Poniatowskiego przybył marszałek Francji – Ferdynand Foch. Do stolicy udała się delegacja władz miasta Pułtuska z listem gratulacyjnym, nawiązującym do pobytu w Pułtusku pod koniec grudnia 1806 roku cesarza Napoleona. Dnia 20 listopada 1927 roku w Pułtusku gościł marszałek Francji Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey (1856-1942). Zwiedził on wówczas miejsce krwawej bitwy, stoczonej tu 26 grudnia 1806 roku i zwizytował stacjonujący w Pułtusku 13 pułk piechoty²⁰.

Do kultywowania tradycji napoleońskich w Płocku powrócono dopiero u progu III RP za sprawą Muzeum Mazowieckiego. W 1991 roku zorganizowało ono wystawę czasową *Legenda napoleońska – pokaz pamiątek*²¹.

Znaczenie epoki napoleońskiej dla prób wybicia się Polaków na niepodległość podkreślano podczas sesji naukowej „Zasługi Józefa Wybickiego dla Płocka w 200-lecie utworzenia Departamentu Płockiego” zorganizowanej 5 czerwca 2007 roku przez Towarzystwo Naukowe Płockie²².

W okresie III RP, dzieła kultywowania pamięci o czasach napoleońskich podjął się utworzony w 2000 roku przy Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora – Ośrodek Studiów Epoki Napoleońskiej. Prowadził on badania naukowe, których efektem były liczne publikacje książkowe, organizował rekonstrukcje i konkursy²³.

Ośrodek Studiów Epoki Napoleońskiej w ramach popularyzacji czasów napoleońskich organizował widowiska historyczne, między innymi: „Bitwa pod Pułtuskim”, „Przyjazd Napoleona do Pułtuska”, „Powrót szwoleżerów” (Opinogóra,

19 A.M. Stogowska, *TNP 1820-2020. Kalendarium wybranych wydarzeń naukowych, popularno-naukowych i organizacyjnych*, w: *Jubileusz 200-lecia Towarzystwa Naukowego Płockiego 1820-2020*, red. G. Gołębiowski, Z. P. Kruszewski, Płock 2021, s. 104

20 J. Załęczny, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, s. 78-80; J. Szczepański, *Ziemia Pułtuska w walce o niepodległość*, Pułtusk 1993, s. 42.

21 Relacja pisemna Barbary Rydzewskiej – kierownik Działu Historii Muzeum Mazowieckiego w Płocku, w zbiorze autora.

22 A.M. Stogowska, *dz. cyt.*, s. 151.

23 *Pułtusk et l'époque napoléonienne: inauguration du Centre d'Époque Napoléonienne de la Haute École des Sciences Humaines de Pułtusk, 23 septembre 2000 dans le cadre de la campagne du Conseil de l'Europe "Europe – un patrimoine commun"*, red. R. Forycki, T. Iskra, Pułtusk 2000; I. Baliński, *Księga pamiątkowa Obchodu Napoleońskiego w Polsce*, Pułtusk 2001; H. Dohna, *Napoleon Au printemps de 1807*, Pułtusk 2001; A. Nieuważny, *Napoleon na Mazowszu: bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806-1807*, Pułtusk 2007; A. Nieuważny, K. Ostrowski, T. Stępień, *200 dni Napoleona*, Warszawa – Pułtusk 2008; *Listy Wincentego Krasińskiego z Hiszpanii (1808-1809)*, oprac. K. Ajewski, Pułtusk – Warszawa 2012.

Ciechanów). Podjęto też badania archeologiczne na polu bitwy pod Pułtuskim z 26 grudnia 1806 roku. Duże zainteresowanie, zwłaszcza płci pięknej z terenu Mazowsza, budziły coroczne konkursy na odtworzenie postaci pani Walewskiej – „polskiej żony” Napoleona I. Przewodniczącą jury konkursów była polska aktorka Beata Tyszkiewicz, znana m.in. z filmu „*Marysia i Napoleon*” (1966, reż. L. Buczkowski)²⁴.

Udział w utrwalaniu pamięci o epoce napoleońskiej ma także Muzeum Regionalne w Pułtusk. Jedną z jego ekspozycji stałych pt. „*Napoleon w Pułtusk*”, poświęcona jest kampanii roku 1806/1807 i składa się w części z zabytków pozyskanych w toku wspomnianych wcześniej badań.

Należy wspomnieć, iż w 2007 roku z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Ziemi Przasnyskiej, na budynku tamtejszego ratusza staromiejskiego odsłonięto tablicę upamiętniającą pobyt w Przasnyszu w dniu 30 stycznia 1807 roku Napoleona Bonaparte²⁵.

Krwawą bitwę pod Gołyminem przypomina pomnik wystawiony staraniem władz Gminy Gołymin w pobliżu budynku Urzędu Gminy przy drodze krajowej nr 60. Odsłonięto go w dniu 15 sierpnia 2006 roku, na cztery miesiące przed dwusetną rocznicą bitwy. Napis na pomniku brzmi: *Bohaterom bitwy pod Gołyminem stoczonej 26 XII 1806 r. w obecności cesarza Napoleona pomiędzy Francuską Wielką Armią a Wojskami Rosyjskimi w trakcie »Pierwszej Wojny Polskiej«*. Tenże napis w języku rosyjskim mieści się z prawej strony pomnika, zaś w języku francuskim z lewej²⁶.

O znaczeniu zwycięskiej dla Napoleona bitwy pod Ostrołęką z 26 lutego 1807 roku świadczy fakt zamieszczenia nazwy tego mazowieckiego miasta (obok Pułtuska) na Łuku Triumfalnym w Paryżu²⁷.

Powstanie Listopadowe

W latach niewoli narodowej pamięć o Powstaniu Listopadowym na Mazowszu północnym szczególnie była utrwalana przez mieszkańców Ostrołęki. Należy przypomnieć, że stoczona w dniu 26 maja 1831 roku bitwa pod Ostrołęką miała decydujący wpływ na klęskę w wojnie z Rosją, a następnie upadek powstania listopadowego. Armia polska poniosła tu poważne straty sięgające 6 tysięcy, w tym prawie 2 tysiące poległych żołnierzy z najlepszych oddziałów polskiej piechoty.

24 K. Ostrowski, *Z Pułtuska do Tylży – doświadczenia epoki napoleońskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. V, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2003, s. 259-265.

25 Relacja prezesa Towarzystwa Miłośników Ziemi Przasnyskiej, dra Piotra Kaszubowskiego, w zbiorze autora.

26 Relacja doc. dra Aleksandra Kociszewskiego, znawcy epoki napoleońskiej na Mazowszu, w zbiorze autora.

27 Battles on the Arc de Triomphe <https://www.frenchempire.net/articles/arcbattles/> [dostęp 10.11.2021 r.].

W bitwie poległo także dwóch generałów – Ludwik Kicki oraz Henryk Kamieński. Chociaż straty rosyjskie były też ogromne i wyniosły około 5800 zabitych i rannych rosyjskich żołnierzy, to ostrołęcka bitwa stała się punktem zwrotnym wojny polsko-rosyjskiej 1831 roku. Wskutek upadku „moralnego ducha” dowódców, armia polska straciła inicjatywę strategiczną i przeszła do defensywy²⁸.

W trzydziestą rocznicę bitwy, to jest 26 maja 1861 roku, a był to czas manifestacji patriotycznych poprzedzających Powstanie Styczniowe, na bitewnym polu, u rozstaju traktów do Warszawy i Myszyńca, wystawiono drewniany, wysoki krzyż. Stał on w pobliżu „pomnika zwycięzców” – obelisku pobudowanego przez władze carskie w 1847 roku.

Dnia 26 maja 1861 roku, po odprawieniu w kościele uroczystego nabożeństwa, pod wspomniany krzyż wyruszył kilkutysięczny tłum ludzi: mieszkańców Ostrołęki i sąsiednich, należących do ostrołęckiej parafii, wiosek. Tam manifestanci złożyli kwiaty w hołdzie poległym w bitwie pod Ostrołęką, odśpiewali „Boże, coś Polskę”. Ksiądz Michał Wiśniewski wygłosił patriotyczną homilię. Wkrótce potem wielu mieszkańców Ostrołęki doznało represji ze strony władz carskich. Zostali aresztowani i w sierpniu 1861 roku wywiezieni do twierdzy w Modlinie. Na ich pożegnanie zgromadził się tłum ludzi, rozpędzony przez rosyjskie wojsko²⁹. Odwiedzając mazowieckie nekropolie, można znaleźć nagrobki i pomniki uczestników Powstania Listopadowego. Najstarszym nagrobkiem na cmentarzu św. Krzyża w Pułtusku jest kwatery ppłk Aleksandra Konopki, dowódcy 1 pułku ułanów. W czasie lutowej bitwy pod Liwem jego pułk rozbił brygadę jazdy rosyjskiej, ppłk Konopka ranny w głowę trafił do lazaretu w Pułtusku, gdzie zmarł 23 kwietnia 1831 roku z powodu szalejącej wówczas epidemii cholery³⁰. Jego nagrobek odnowiono w latach dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku staraniem ówczesnej Wyższej Szkoły Humanistycznej im. A. Gieysztora.

Do początków XX wieku, w ścianie pułtuskiego kościoła pw. Świętego Krzyża wmurowana była srebrna puszka z sercem feldmarszałka Iwana Dybicza, głównodowodzącego armii carskiej podczas wojny 1831 roku. Zmarł on pod Pułtuskiem, we wsi Kleszewo, gdzie znajdowała się wówczas główna kwatera sztabu wojsk rosyjskich. Po zakończeniu wojny polsko-rosyjskiej 1831 roku władze carskie zamieściły na murze kościoła Świętego Krzyża tablicę upamiętniającą uśmierzenie buntu Polaków. Została ona zniszczona podczas wydarzeń 1905 roku przez uczniów pułtu-

28 Szeroko na ten temat W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922; N. Kasperek, *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęka 2012.

29 A. Buława, *Spuścizna powstania listopadowego (1830-1831) w dobie powstania styczniowego (1859-1864). Tradycje, odniesienia, powiązania*, w: *Powstanie listopadowe (1830-1831). Dzieje-historiografia-pamięć*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015, s. 285; J. Kijowski, *Ostrołęka w okresie walk narodowowyzwoleńczych*, w: *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości*, s. 207-208.

30 J. Szczepański, *Bohaterowie walk o niepodległość spoczywający na pułtuskich nekropoliach, w: 200 lat cmentarza Świętego Krzyża w Pułtusku*, red. R. Lolo, Z. Morawski, Pułtusk 2004, s. 59.

skiego Gimnazjum Męskiego, zerwano ją i utopiono w odnodze Narwi. Podobny los spotkał urnę z sercem feldmarszałka Dybicza. Rozwścieczone władze carskie nałożyły wówczas na mieszkańców miasta Pułtusk ogromną kontrybucję³¹.

Pierwsza msza polowa na polu bitwy pod Ostrołęką została odprawiona niemal w przededniu odzyskania niepodległości, to jest 3 grudnia 1917 roku, gdy w Ostrołęce stacjonował 1 pułk ułanów Legionów Polskich pod dowództwem majora Władysława Beliny Prażmowskiego. W czasie patriotycznej manifestacji, u stóp krzyża, wystawionego na polu bitwy przemawiali: ks. kan. Feliks Dublesiewicz i Witold Żbikowski – prezes ostrołęckiej Rady Narodowej³².

Dopiero odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku umożliwiło społeczeństwu Mazowsza północnego oddanie należnego hołdu bohaterom powstania listopadowego. W jego dziewięćdziesiątą rocznicę oraz dla upamiętnienia bitwy ostrołęckiej w Ostrołęce postawiono krzyż pod murem klasztoru i kościoła pobernardyńskiego św. Antoniego, gdzie dzielnie czoła Rosjanom stawiał 4 pułk piechoty liniowej pod dowództwem gen. Ludwika Bogusławskiego. Krzyże postawiono także na peryferiach Ostrołęki, na grobach: gen. Ludwika Kickiego – dowódcy 2 pułku ułanów oraz dowódcy 5 Dywizji Piechoty gen. Henryka Kamińskiego.

W tym samym czasie, w 1921 roku w Płocku, na ścianie płockiego ratusza odsłonięto tablicę przypominającą, że 23 września 1831 roku w sali Ratusza w Płocku odbyło się ostatnie posiedzenie Sejmu Królestwa Polskiego. Podczas burzliwych obrad odrzucono wówczas ultimatum głównodowodzącego armii rosyjskiej, feldmarszałka Iwana Paskiewicza, wzywające do bezwarunkowej kapitulacji. Decydując się jednak na zaprzestanie dalszej bezsensownej walki z przeważającymi siłami wroga, powstańczy Sejm i rząd oraz wojsko polskie podążyło ku pruskiej granicy, by ją przekroczyć 5 października 1831 roku i zapoczątkować w ten sposób okres Wielkiej Emigracji³³.

Przypadająca w 1931 roku setna rocznica bitwy ostrołęckiej stała się dobrą okazją do zawiązania się Komitetu Honorowego Budowy mauzoleum wspomnianej bitwy. Jego przewodniczącym wybrany został Kazimierz Piotrowski – burmistrz miasta Ostrołęki a zarazem prezes ostrołęckiego Oddziału Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny³⁴.

31 Tamże, s. 59-60; J. Szczepański, *Obwód pułtusi w czasie powstania listopadowego*, Pułtusk 1987, s. 12.

32 R. Turkowski, *Ludowcy północnego Mazowsza wobec wydarzeń społeczno-politycznych na wsi w czasie I wojny światowej (w świetle korespondencji chłopskich do pisma „Wyzwolenie”)*, w: *Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017, s. 202-203.

33 S. Kostanecki, *Ostatnie posiedzenie Sejmu Królestwa Polskiego w 1831 r. w Płocku*, „Notatki Płockie” t. 1., 1972, s. 29-33; M. Chudzyński, *Płock w dobie walk narodowowyzwoleńczych*, w: *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości*, s. 183-184.

34 Cz. Parzych, *Mauzoleum bitwy ostrołęckiej 1831 r.*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, z. 5, 1991, s. 132.

Rok wcześniej, dnia 26 maja 1930 roku, wmurowano kamień węgielny pod pomnik-mauzoleum bitwy pod Ostrołęką, a rok później dokonano uroczystego przeniesienia szczątków poległych w bitwie pod Ostrołęką w 1831 roku z kapliczki na miejscowym cmentarzu do mauzoleum. W uroczystości wzięło udział około 10 tysięcy osób, wśród nich przedstawiciele władz, delegacje organizacji społecznych i wojska. Był też pluton podchorążych i poczet sztandarowy w historycznych mundurach³⁵.

W okresie Polski Ludowej, pamięć o walkach narodu polskiego o niepodległość w latach 1830-1831 traktowano jako zmagania z reżimem carskim, gnębiącym także naród rosyjski³⁶. Po przemianach październikowych 1956 roku, dnia 26 maja 1957 roku, na późniejszym Placu gen. Józefa Bema w Ostrołęce odbyła się patriotyczna manifestacja. Miejska Rada Narodowa w Ostrołęce podjęła decyzję o naprawie uszkodzonego przez niemieckiego okupanta podczas II wojny światowej Mauzoleum Bitwy pod Ostrołęką oraz pomnika szarży Bema. Ich ponowne odsłonięcie miało miejsce 20 lipca 1958 roku. Trzy lata później, wyjątkowo uroczyste, z udziałem przedstawicieli władz politycznych, obchodzona była 130. rocznica bitwy pod Ostrołęką³⁷.

Dnia 26 maja 1973 roku na jednym z placów w Ostrołęce (obecnie Placu gen. Józefa Bema) odsłonięto pomnik gen. Józefa Bema z napisem „W hołdzie wielkiemu Polakowi – społeczeństwo Ostrołęki”. W pobliskim Muzeum Kultury Kurpiowskiej znajdowała się stała ekspozycja poświęcona powstaniu listopadowemu. Uwagę zwiedzających przyciągała plastyczna panorama bitwy pod Ostrołęką, wykonana przez artystę Krzysztofa Jezierskiego. W 1973 roku na grobie „czwartaków” dzielnie walczących w murach ostrołęckiego klasztoru pobernardyńskiego odsłonięto pomnik z napisem: „Tym, co w boju zapragnęli słynąć, dwie tylko drogi, zwyciężyć lub zginąć”³⁸.

35 „Tygodnik Ilustrowany” 1931, nr 22, s. 413.

36 Po II wojnie światowej ostrołęckie Mauzoleum długo znajdowało się w złym stanie. Kwestia budowy jego odbudowy powróciła w 1961 r., kiedy to w tej sprawie powołany został specjalny komitet. Nie posunęło to jednak do przodu prac przy jego ukończeniu (zdołano jedynie uporządkować teren wokół dawnego fortu oraz organizowano różne imprezy plenerowe). W 1980 r. powołany został kolejny komitet a efektem jego funkcjonowania było dobudowanie schodów (nie odpowiadały one jednak pierwotnej koncepcji architektonicznej). Dopiero w XXI wieku staraniem samorządu województwa mazowieckiego podjęto gruntowną renowację. Ukończony pomnik-mauzoleum otwarty został dla zwiedzających dopiero w 2012 r. jako oddział Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce – przyp. red.

37 J. Kijowski, *Dzieje Ostrołęki 1944-2000*, Ostrołęka 2002, s. 398-401; E. Nowicka, Cz. Parzych, *Ostrołęckie pomniki*, Ostrołęka 1999, s. 13.

38 E. Nowicka, Cz. Parzych, *Ostrołęckie pomniki*, s. 14-16. Należy wspomnieć, że gen. Józef Bem jest patronem I Liceum Ogólnokształcącego w Ostrołęce.

Powstanie Styczniowe

Ważnym elementem mazowieckich tradycji walk o niepodległość były także wydarzenia Powstania Styczniowego. Podczas kolejnego z powstań narodowych Mazowsze północne i miasto Płock miały odegrać istotną rolę w planach powstańczego Rządu Narodowego³⁹. Pamięć powstania 1863-1864 roku kultywowano w okresie zaborów, od dziecka pod wpływem opowieści o 1863 roku był między innymi Józef Piłsudski⁴⁰. Miastem, w którym w szczególny sposób czciło się pamięć o straconym tu 15 maja 1863 roku Naczelniku Wojsennym Województwa Płockiego – gen. Zygmuncie Padlewskim, był Płock. W 1916 roku, w miejscu jego stracenia, płocki harcerze, członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej, potajemnie ustawili drewniany krzyż z napisem: „A z krwi Waszej powstanie mściciel tej ziemi”⁴¹.

Spółeczeństwo polskie mogło bez żadnych ograniczeń dawać świadectwo swojego szacunku dla bohaterów Powstania Styczniowego dopiero po odzyskaniu niepodległości. Dnia 21 stycznia 1919 roku Naczelnik Państwa i Naczelny Wódz Piłsudski wydał rozkaz specjalny, na mocy którego wszyscy żyjący uczestnicy Powstania Styczniowego uzyskali uprawnienia żołnierzy Wojska Polskiego, z prawem noszenia munduru wojska polskiego podczas uroczystości. Decyzją Sejmu Ustawodawczego z dnia 2 sierpnia 1919 roku weteranom i wdowom po powstańcach przyznano prawo do pobierania emerytury wypłacanej ze Skarbu Państwa⁴².

W odsłoniętym w 1922 roku Grobie Nieznanego Żołnierza na placu Kanonicznym w Płocku znalazły się zarówno prochy powstańców styczniowych, jak i poległych w walce z bolszewikami w sierpniu 1920 roku obrońców Płocka.

W Płocku w szczególny sposób obchodzono zarówno sześćdziesiątą, jak i siedemdziesiątą rocznicę wybuchu Powstania Styczniowego. Uroczystości w dniu 22 stycznia 1933 roku rozpoczęła msza święta w katedrze. Uczestniczyli w niej: wojewoda warszawski, przedstawiciele lokalnych władz, starosta płocki, przedstawiciele wojska i instytucji społecznych, mieszkańcy miasta. Podczas specjalnie zwołanego okolicznościowego posiedzenia Rady Miejskiej zapadły decyzje: o zmianie nazwy ulicy Płońskiej na ulicę Zygmunta Padlewskiego, zaś plac przed kościołem poreformackim nazwano placem Edwarda Jurgensa, urodzonego w Płocku działacza stronnictwa Białych, uczestnika powstania, więźnia Cytadeli Warszawskiej. Dalsze obchody miały miejsce na placu Kanonicznym, gdzie złożono hołd

39 Według prezydenta Płocka – Adama Ostoi-Ostaszewskiego, *od ataku na warownię płocką rozpoczęło się powstanie styczniowe 1863 roku w kraju*, cyt. za D. Kasprzyk, *Regionalizm płocki w II Rzeczypospolitej*, Płock 2008, s. 228.

40 J. Piłsudski, *22 stycznia 1863*, Warszawa 2013, s. 12.

41 J. Załączny, *Tradycje obchodów niepodległościowych na Mazowszu*, s. 240.

42 Tamże, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej*, s. 145-146. Pierwsza rejestracja weteranów, wykazała 4500 żyjących uczestników Powstania Styczniowego.

powstańcom poległym podczas próby zdobycia Płocka w dniu 22 stycznia 1863 roku. Rozpoczęły się one od nieudanego ataku na gmach odwachu – wartowni dla rosyjskich żołnierzy, znajdującej się przy obecnym placu Narutowicza. Obchody zamknęła uroczysta akademія w sali Teatru Miejskiego⁴³.

W roku 1938 Towarzystwo Naukowe Płockie przygotowało wystawę poświęconą Powstaniu Styczniowemu na Mazowszu płockim. Zaprezentowano na niej uzbrojenie, dokumenty oraz zdjęcia uczestników zrywu patriotycznego 1863 roku⁴⁴.

W okresie międzywojennym pamięć o bohaterach Powstania Styczniowego kultywowano także w innych miastach Mazowsza północnego, między innymi w Puławsku. W sześćdziesiątą rocznicę powstania w Sali Teatru Miejskiego w Puławsku zorganizowano wieczór literacko-muzyczny, przygotowany przez chór Państwowego Seminarium Nauczycielskiego, poprzedzony prelekcją Jana Wilka na temat wydarzeń roku 1863. We wszystkich puławskich szkołach odbyły się okolicznościowe akademie, żywe obrazy według słynnych cyklów rysunków Artura Grottgera, koncerty patriotyczne, prelekcje⁴⁵.

W okresie Polski Ludowej pamięć o Powstaniu Styczniowym traktowano jako wyraz sojuszu narodu rosyjskiego i polskiego w walce przeciwko caratowi, podkreślano współpracę polskich i rosyjskich rewolucjonistów. Styczniowy zryw 1863 roku ukazywano jako element walki klasowej i ogniwo w łańcuchu przemian społecznych i politycznych, którego zwieńczeniem miało być powstanie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

W 1963 roku, w setną rocznicę Powstania Styczniowego udało się jednak zrealizować kilka ważnych patriotycznych przedsięwzięć. W Mławie, z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Mławskiej, usypano Kopiec Powstańców Styczniowych. Powstał on u zbiegu ulic Sienkiewicza i Powstańców Styczniowych. Miejsce wybrano nieprzypadkowo – kilkadziesiąt metrów za kopcem znajdowało się, zachowane w historycznej pamięci, miejsce kaźni schwytych powstańców – wieszano ich tam i rozstrzeliwano, a potem chowano w pobliżu w bezimiennych grobach⁴⁶.

W Płocku, w prawdopodobnym miejscu egzekucji gen. Padlewskiego, wzniesiono pamiątkowy obelisk. Naczelnik wojenny woj. płockiego – Zygmunt Padlewski stał się patronem Szkoły Podstawowej w Zeńboku w powiecie ciechanowskim. Od 1963 roku na budynku tej szkoły znajduje się poświęcona temu bohaterowi

43 *Uroczysty obchód powstania 1863 r.*, „Dziennik Płocki”, 1923, nr 19, s. 1; *Obchód 70-lecia powstania styczniowego w Płocku*, „Dziennik Płocki” 1933, nr 20, s. 2; M. Wojciechowski, *Powstanie styczniowe w świadomości płocczan – formy upamiętniania wydarzeń w okresie międzywojennym*, Płock 2013.

44 F. Wybult, *Pamiętki powstania styczniowego w Towarzystwie Naukowym Płockim*, „Kurier Mazowiecki” 1938, nr 17, s. 2.

45 S. Dąbrowski, *Powstanie styczniowe w zbiorowej pamięci mieszkańców Puławsku i północnego Mazowsza w latach 1918-1939*, „Notatki Płockie” t. 51, 2006, nr 1, s. 22.

46 Relacja ustna dra Leszka Arenta – dyrektora Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie.

tablica pamiątkowa ufundowana przez Towarzystwo Miłośników Ziemi Ciechanowskiej. Wspomniane Towarzystwo upamiętniło także bohatera bitwy pod Rydzewem⁴⁷ – Tomasza Kolbego, fundując na budynku miejscowego dworku, który wówczas pełnił rolę szkoły podstawowej, także okolicznościową tablicę. Nie istniejącej dzisiaj szkole, nadano wówczas imię Tomasza Kolbego⁴⁸.

Cenną inicjatywą Ciechanowskiego Towarzystwa Naukowego natomiast było odsłonięcie w lutym 1983 roku w Ciechanowie (na skwerku w pobliżu kościoła poaugustiańskiego) pomnika Tomasza Kolbego. Należy nadmienić, że uroczystość odbyła się przy całkowitej nieobecności władz lokalnych⁴⁹.

Upamiętniono także Józefa Narzymskiego, właściciela majątku Bogate w powiecie przasnyskim pisarza, działacza politycznego, członka Rządu Narodowego w Powstaniu Styczniowym. Dnia 22 stycznia 1989 roku w kościele parafialnym w Bogatem, w sto pięćdziesiątą rocznicę jego urodzin odsłonięta została tablica z inicjatywy NSZZ „Solidarność” Rolników Indywidualnych oraz Duszpasterstwa Rolników⁵⁰.

W roku 1993 w Płocku, w pobliżu miejsca egzekucji Zygmunta Padlewskiego – naczelnika Powstania Styczniowego na Mazowszu i wzniesionego ku jego czci pamiątkowego obelisku, przeprowadzono prace archeologiczne w poszukiwaniu szczątków naczelnika oraz pięciu innych zamordowanych tam powstańców. W czasie wykopalisk odnaleziono fragmenty ludzkich kości i skórzanego rzemienia, którym rozstrzeliwanym powstańcom przypuszczalnie wiązano ręce. W miejscu znaleziska ustawiono drewniany pięciometrowy krzyż „Bohaterów Powstania Styczniowego”.

Dnia 21 stycznia 1993 roku w Towarzystwie Naukowym Płockim odbyła się sesja naukowa „W 130. rocznicę wybuchu powstania styczniowego”, podczas której referaty wygłosili: dr Marian Chudzyński, dr Anna Stogowska, ks. prof. dr hab. Michał Marian Grzybowski⁵¹.

47 Chodzi o drugą bitwę pod Rydzewem z maja 1863 roku; por.: A. Kociszewski, *Życie polityczne i kultura Mazowsza w latach 1815-1864*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 3: *lata 1795-1918*, red. J. Szczepański, Pułtusk 2012, s. 138 – przyp. red.

48 P.M. Kaszubowski, *Tomasz Kolbe – powstańcze karty z życiorysu*, w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, red. L. Zygmier, Ciechanów 2013, s. 151-161; B. Umińska, *Niechaj Polska zna jakich synów ma. W 150. rocznicę Powstania Styczniowego na północnym Mazowszu*, Ciechanów 2013, s. 75.

49 Relacja ustna doc. dra Aleksandra Kociszewskiego.

50 T. Kaczorowska, *Józef Narzymiski – literat i powstaniec styczniowy z północnego Mazowsza*, w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, s. 163-184; Relacja ustna dra Piotra Kaszubowskiego.

51 A.M. Stogowska, s. 133. Podobna konferencja z udziałem historyków, specjalizujących się w dziejach powstania styczniowego odbyła się w Pułtusk, a ich pokłosiem była publikacja *Powstanie Styczniowe na Ziemi Pułtuskiej*, red. J. Szczepański, Warszawa-Pułtusk 1994; J. Szczepański, *Pułtuskie uroczystości 130. rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego*, „Kurier Mazowiecki”, 1993, nr 5, s. 1, s. 9.

Opublikowany w 1998 roku tom IV „Płockiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego” w całości był poświęcony tematyce Powstania Styczniowego. Ponadto Archiwum Państwowe w Płocku wydało publikację dotyczącą tematyki patriotyczno-niepodległościowej autorstwa Marka Wojciechowskiego, *Powstanie styczniowe w świadomości płocczan – formy upamiętniania wydarzeń w okresie międzywojennym*, Płock 2013⁵².

W sto pięćdziesiątą rocznicę ostatniego zrywu powstańczego XIX wieku Senat RP ustanowił rok 2013 Rokiem Powstania Styczniowego. „Poświęcenia powstańców doprowadziły do odrodzenia naszej państwowości po 123 latach niewoli w 1918 roku, a legenda i etos Powstania Styczniowego legły u podstaw odrodzonej Polski”⁵³ – napisano w uzasadnieniu uchwały. Na Mazowszu północnym rocznicę upamiętniały wystawy, konferencje naukowe, koncerty, promocje książek.

Wyjątkowo bogaty był program obchodów sto pięćdziesiątej rocznicy wybuchu powstania styczniowego w Płocku, gdzie Rada Miejska podjęła uchwałę o ustanowieniu 2013 roku Rokiem Zygmunta Padlewskiego. Spośród zrealizowanych w ramach upamiętnienia projektów należy wspomnieć przede wszystkim przygotowaną przez Muzeum Mazowieckie w Płocku inscenizację, nawiązującą do wydarzeń, jakie rozegrały się w Płocku w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 roku. Odtworzono nieudany atak powstańców na budynek odwachu, czyli posterunek carskiego wojska⁵⁴.

W ramach obchodów sto pięćdziesiątej rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego, Towarzystwo Naukowe Płockie zorganizowało także dwie sesje naukowe: „W 150. Rocznicę powstania styczniowego” (21 stycznia 2013 roku) i „Zygmunt Padlewski (1835-1863) naczelnik powstania styczniowego w województwie płockim” (14 maja 2013 roku). Z kolei Archiwum Państwowe w Płocku przygotowało wystawę dokumentów dotyczących tego dramatycznego zrywu narodowowyzwoleńczego⁵⁵.

Niezwykle bogaty program obchodów sto pięćdziesiątej rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego na Mazowszu płockim dopełniła wystawa *Gorzka Chwała. Cieniom Stycznia 1863 r.*, zorganizowana przez Muzeum Mazowieckie w Płocku. Warto też zaznaczyć, iż wspomniane Muzeum wydało drukiem publikację źródłową *Działania wojenne w guberni płockiej w 1863 roku*, Płock 2013⁵⁶.

52 Relacja pisemna dra Tomasza Piekarskiego – dyrektora Archiwum Państwowego w Płocku, w zbiorze autora.

53 *Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 3 sierpnia 2012 r. ustanawiająca rok 2013 Rokiem Powstania Styczniowego*, M.P. 2012 nr 588.

54 W kilka godzin po ataku, czyli nad ranem 23 stycznia 1863 r., około 150 uczestników walk zostało aresztowanych przez carską policję i wojsko. Dowodzący atakiem i ukrywający się potem adwokat Wojciech Zegrzda (1813-1863) popełnił samobójstwo strzałem z rewolweru.

55 A.M. Stogowska, s. 163; Relacja pisemna dra Tomasza Piekarskiego – dyrektora Archiwum Państwowego w Płocku, w zbiorze autora.

56 Relacja pisemna Barbary Rydzewskiej. Wspomniana publikacja była edycją wydanej z 1895

Odbyły się też uroczystości przy mogile zbiorowej powstańców na Starym Cmentarzu oraz pod tablicą na murze Zakładu Karnego w Płocku, która upamiętniała uwięzienie tam przez władze carskie generała Zygmunta Padlewskiego.

Bogaty program uroczystości rocznicowych zrealizowano na Mazowszu ciechanowskim. Oddając hołd bohaterom 1863 roku, Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie przygotowało wystawę *Chwała Zwycięzonym. W 150. Rocznicę Powstania Styczniowego*, która czynna była w okresie od 22 stycznia do 15 czerwca 2013 roku. Uroczystości zainaugurowała odprawiona 20 stycznia 2013 roku, w kościele poklasztornym w Ciechanowie msza św., podczas której została odsłonięta tablica poświęcona Bohaterom Powstania Styczniowego⁵⁷.

Staraniem Muzeum Szlachty Mazowieckiej oraz Towarzystwa Miłośników Ziemi Ciechanowskiej w Rydzewie odsłonięto pomnik poświęcony Tomaszowi Kolbemu⁵⁸. Jego bohaterską śmierć przypomina, odsłonięta i poświęcona 5 maja 2013 roku podczas mszy św., okolicznościowa tablica w pobliskim kościele w Sułerzyszu. Podobne uroczystości miały miejsce w Żeńboku, gdzie również odsłonięta została w miejscowym kościele w dniu 15 marca 2013 roku tablica o treści: *Bohaterom Powstania Styczniowego / około 100 żołnierzom z Oddziału gen. Zygmunta Padlewskiego, którzy odpierając atak wojsk rosyjskich w Żeńboku 15 marca 1863 roku ponieśli męczeńską śmierć. / Requiem aeternam donna eis Domine et lux perpetua luceat eis...* Tego samego dnia krzyż poświęcony Powstańcom Styczniowym odsłonięto na cmentarzu w Żeńboku⁵⁹.

W latach 1794-1864 przywódczą rolę w walce o niepodległość odgrywała szlachta, a następnie warstwa ziemiańska. Jej przedstawiciele zasilali szeregi uczestników powstań narodowych, zaś w okresie popowstaniowym zakładali instytucje naukowe, kulturalne, gospodarcze i stanowiące namiastkę nieistniejącego państwa. W dworach szlacheckich i ziemiańskich znajdowali oparcie, uchodzący przed represjami, konspiratorzy. Tu młode pokolenia wzrastały w patriotycznej atmosferze, kultywującej pamięć o Polsce niepodległej.

W latach III Rzeczypospolitej pamięć o wkładzie szlachty i ziemianstwa Mazowsza Północnego w walce o niepodległość utrwała Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, organizując m.in. wystawy i konferencje naukowe. Ich pokłosiem były następujące publikacje książkowe⁶⁰:

roku analiza pracy *Działania wojenne w Królestwie Polskim w 1863 r.*, w opracowaniu gen. S. Gesketa, pod redakcją generała lejtnanta Puzyrewskiego, Płock 2013.

57 B. Umińska, *dz. cyt.*, s. 73-82.

58 P. M. Kaszubowski, *Tomasz Kolbe – powstańcze karty z życiorysu*, s. 151-162.

59 10 października 2013 roku w Bogatem, pow. przasnyski przed budynkiem miejscowej OSP został odsłonięty pomnik poświęcony znanemu powstańcowi i literatowi Józefowi Narzyskiemu, T. Kaczorowska, *dz. cyt.*, s. 163-183.

60 Organizatorka tych konferencji – dr Bogumiła Umińska – kierownik Działu Historii Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie swoją opublikowaną rozprawę doktorską *Aktywność*

- *Spuścizna duchowa i materialna mazowieckich ziemian XVIII–XIX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2011;
- *Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVII do XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2014;
- *Ziemiaństwo mazowieckie wobec obronności Ojczyzny. Od konfederacji barskiej po II wojnę światową*, red. J. Kita, B. Umińska, Ciechanów–Łódź 2015.

Nie do podważenia jest także ogromna rola Kościoła katolickiego i mazowieckiego duchowieństwa w walce o niepodległość. Szczególnie była ona widoczna w okresie Powstania Styczniowego. Za przykład może tu posłużyć duchowieństwo pułtuskie⁶¹.

Duchowieństwo nie zawiodło także w momencie największej próby, w okresie I wojny światowej, kiedy przed Polakami stanęła realna szansa na odzyskanie niepodległości. Wystarczy przypomnieć działalność patriotyczną, urodzonego pod Przasnyszem, ks. arcybiskupa, a następnie kardynała i Prymasa Królestwa Polskiego Aleksandra Kakowskiego⁶². Już jako uczeń pułtuskiego progimnazjum rządowego buntował się przeciwko systemowi rusyfikacji w szkole. Chociaż miał na ogół oceny celujące ze wszystkich przedmiotów, raz tylko na półroczu nauczyciel języka rosyjskiego postawił mu na cenzurze dwójkę za to, że na pytanie, dlaczego nie zna języka rosyjskiego, odpowiedział: *Jestem Polakiem*⁶³.

Wiosną 1917 roku Aleksander Kakowski, jako arcybiskup warszawski, zaprosił do Warszawy księży biskupów – Polaków – z episkopatów państw zaborczych na obchody stulecia Archidiecezji Warszawskiej. Uroczystości te stały się ważnym, inspirującym sygnałem do zaangażowania się w sprawy narodowe dla ówczesnych polskich polityków⁶⁴.

Niepodważalne zasługi kardynała Aleksandra Kakowskiego dla odzyska-

gospodarcza i społeczna ziemiaństwa guberni płockiej w latach 1865–1914, Ciechanów 2019 poświęciła ziemiaństwu Mazowsza Północnego.

61 T. Krawczak, *Wkład Kościoła katolickiego w dzieło niepodległości*, w: *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1989; M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo katolickie diecezji płockiej w okresie powstania styczniowego*, w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, s. 137–150; J. Szczepański, *Duchowieństwo pułtuskie w epoce walk o niepodległość (1795–1920)*, w: *Bazylika Pułtуска. 550 lat Świętyni i Kapituły Pułtuskiej*, red. W. Kosek, K.F. Wołosz, Pułtusk 2000, s. 173–184; R. Lolo, *Kościół płocki wobec dążeń narodowowyzwoleńczych*, w: *Mazowsza północnego drogi do niepodległości*, s. 119–134.

62 M. Makowski, *Kardynał Aleksander Kakowski metropolita warszawski*, Warszawa 2015, passim.

63 J. Szczepański, *Pułtуска szkoła w dobie narodowego ucisku i rusyfikacji*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum*, s. 120–121.

64 A. Kakowski, *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, oprac. T. Krawczak i R. Świętek, Kraków 2000; W.J. Wysocki, *Hierarchia kościelna wobec wydarzeń Wielkiej Wojny*, w: *Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017, s. 121–149.

nia niepodległości Polski można było popularyzować dopiero w okresie III RP. Zaczęto od kultywowania jego pamięci w parafii Święte Miejsce, na terenie której znajduje się wieś Dębiny, w której się urodził prymas Królestwa Polskiego. W 2001 roku z inicjatywy miejscowego proboszcza, ks. Marka Makowskiego, na sąsiadującym z terenem kościelnym skwerze, który otrzymał imię Aleksandra Kakowskiego, ustawiono głaz z tablicą pamiątkową. W 2006 roku, obok kościoła w miejscowości Święte Miejsce, odsłonięto na cokole popiersie kardynała⁶⁵.

Dnia 21 października 2017 roku, w setną rocznicę utworzenia Rady Regencyjnej, w kościele parafialnym pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Przasnyszu odsłonięto epitafium kard. Aleksandra Kakowskiego. Epitafium wielkiego Syna Ziemi Przasnyskiej – kardynała Kakowskiego – poświęcił Biskup Płocki Piotr Libera. Do patriotycznej działalności kard. Aleksandra Kakowskiego nawiązywała wystawa *Z niewoli do niepodległości*, którą można było oglądać w Muzeum Historycznym w Przasnyszu⁶⁶.

Walkę młodzieży rządowego Gimnazjum Męskiego w Płocku (dzisiejszego Liceum Ogólnokształcącego im. Marsz. Stanisława Małachowskiego) z rusyfikacją w okresie popowstaniowym oraz jej udział w strajku szkolnym 1905 roku i w bojkocie szkoły carskiej przypomina odsłonięta w 1935 roku, a ulokowana na murach tej szkoły tablica pamiątkowa⁶⁷. Pamiątkowy kamień w stulecie strajku szkolnego uroczyscie położono przed Liceum Ogólnokształcącym im. Piotra Skargi w Pułtusk.

Po wydarzeniach lat 1905-1907, traktowanych przez historiografię Polski Ludowej jako pierwszą rewolucję na ziemiach polskich, zaś przez pozostałych historyków jako czwarte powstanie przeciwko zaborcom⁶⁸, ożywioną działalność skierowaną przeciwko strukturom władzy carskiej na ziemiach Mazowsza północnego prowadziła Organizacja Bojowa PPS, utworzona przez Józefa Piłsudskiego. Najczęściej stosowanymi metodami walki OB PPS były zamachy na carskich żandarmów, konfiskaty pieniędzy z urzędów pocztowych i urzędów gminnych⁶⁹.

Głośnym echem rozeszła się wiadomość o dość przypadkowej akcji przeprowadzonej w 1906 roku w centrum Pułtuska, podczas ujęcia nieznanego z imienia bojownika PPS o pseudonimie „Baltazar”. Zginęło w niej dwóch strażników więziennych i dwóch rosyjskich żołnierzy. Po strzelaninie, w okolicy Mostu Benedyktynskiego ranny Baltazar został ujęty. Zmarł jednak szybko z powodu ran i wyziębienia. Jego grób cieszył się szacunkiem mieszkańców i został przeniesiony

65 Relacja pisemna dra Piotra Kaszubowskiego.

66 Relacja pisemna Bartosza Drejerskiego.

67 Relacja ustna dra Mariana Chudzyńskiego – członka Zarządu Towarzystwa Naukowego Płockiego.

68 Szeroko na ten temat S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja? Lata 1905-1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.

69 J. Szczepański, *Życie polityczne Mazowsza w okresie popowstaniowym 1865-1914*, w: *Dzieje Mazowsza. Lata 1795-1918*, tom III, red. J. Szczepański, Pułtusk 2012, s. 397-401.

przez władze carskie w nieznane miejsce cmentarza świętokrzyskiego. Pod koniec lat dwudziestych XX wieku władze miasta Pułtusza, w hołdzie „Baltazarowi”, jego imieniem nazwały ulicę biegnącą nad odnogą Narwi niedaleko mostu⁷⁰.

Lata I wojny światowej

Duży udział w odrodzeniu się państwa polskiego po 123 latach niewoli miały wydarzenia I wojny światowej. W procesie kształtowania patriotycznych postaw ówczesnego młodego pokolenia, młodzież miała możliwość uczestnictwa w epopei Legionów Polskich oraz w konspiracyjnych strukturach Polskiej Organizacji Wojskowej⁷¹.

Nawiązując do tradycji dawnych pułków legionowych, stacjonujących na Mazowszu północnym, tuż po odzyskaniu niepodległości, w 1919 roku, koszary w Jabłonie nazwano *Legionowem*. Dnia 17 marca 1930 roku Minister Spraw Wewnętrznych wydał rozporządzenie o powołaniu gminy wiejskiej Legionowo, a 25 stycznia 1934 roku Minister Spraw Wojskowych nazwał koszary już oficjalnie *Legionowem*⁷².

Staraniem Towarzystwa Naukowego Płockiego w 1932 roku została opublikowana, mająca charakter wydawnictwa źródłowego, książka przedstawiająca dzieje I wojny światowej i początki II RP na Mazowszu północnym⁷³.

Korzystny polityczny klimat do utrwalania pamięci o wkładzie naszych rodaków, w tym mieszkańców Mazowsza północnego, w walkę o niepodległość w okresie Wielkiej Wojny światowej, nastąpił dopiero w latach III RP. W 1991 roku w gmachu Liceum Ogólnokształcącego im. S. Wyspiańskiego w Mławie została wmurowana tablica upamiętniająca udział w listopadzie 1918 roku członków plutonu szkolnego POW w rozbrajaniu niemieckiego okupanta⁷⁴.

Pięć lat później Towarzystwo Naukowe Płockie opublikowało pamiętnik znanej płocczanki Marii Macieszyny, doskonale ilustrującej postawy społeczeństwa Płocka wobec wydarzeń I wojny światowej⁷⁵.

70 M. Żebrowska, *Drogi do Niepodległej – miejsca pamięci na terenie powiatu pułtuskiego*, Pułtusk 2018, s. 31.

71 J. Szczepański, *Spółczesność Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, w: *Dzieje Mazowsza. Lata 1795-1918*, tom III, s. 763-792.

72 Relacja pisemna dra hab. Jacka Emila Szczepańskiego – dyrektora Muzeum Historycznego w Legionowie, w zbiorze autora. Wspomniane muzeum zorganizowało wystawę pt. *Nad głowami sosny szumiące. 100. rocznica nadania nazwy Legionowo*. Wystawa zajęła I miejsce w XIV edycji konkursu *Mazowieckie Zdarzenia Muzealne – Wierzbą* w kategorii najciekawsza wystawa muzealna na Mazowszu w 2019 r.

73 T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze Płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932; A.M. Stogowska, *dz.cyt.*, s. 104.

74 Relacja ustna dra Leszka Arenta, dyrektora Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie.

75 M. Macieszyna, *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A.M. Stogowska, Płock 1996; A.M. Stogowska, *Spółczesność Płocka wobec wydarzeń I wojny światowej w świetle „Pamiętnika Płocczanki”*,

Wiele konferencji zostało zorganizowanych na Mazowszu Północnym podczas obchodów setnej rocznicy I wojny światowej. Na szczególną uwagę zasługują sesje naukowe zorganizowane przez Towarzystwo Naukowe Płockie: w 2014 r. pt. „Płock i okolice w czasie I wojny światowej” i w 2017 r. pt. „Ziemiaństwo wobec obronności kraju”⁷⁶.

Wysokie walory naukowe prezentowały obrady ogólnopolskich konferencji zorganizowanych 7 listopada 2016 roku oraz 24 października 2018 roku w Pułtuskach przez Akademię Humanistyczną im. Aleksandra Gieysztora. Ich pokłosiem były publikacje pokonferencyjne⁷⁷.

Trudno nie wspomnieć o opublikowanych monografiach pióra Aleksandra Drwęckiego, Bogumiły Umińskiej i Jacka Emila Szczepańskiego, upamiętniających etos i czyn niepodległościowy POW na obszarze Mazowsza północnego⁷⁸.

Odzyskanie niepodległości w 1918 r.

W kalendarzu Odrodzonej Polski ważne miejsce zajmowała data: 11 listopada 1918 roku. Wówczas to Rada Regencyjna Królestwa Polskiego przekazała zwierzchnią władzę wojskową oraz naczelne dowództwo nad wojskiem polskim Józefowi Piłsudskiemu. Warto jednak przypomnieć, iż dzień 11 listopada nie miał początkowo charakteru święta powszechnego, dopiero 8 listopada 1926 roku, po ponownym dojściu do władzy, Piłsudski podpisał okólnik o obchodach w dniu 11 listopada – ósmej rocznicy odzyskania niepodległości⁷⁹.

Szczególną okazję do świętowania 11 listopada była dziesiąta rocznica odzyskania niepodległości i dziesięciolecie istnienia II RP. Trudno nie oprzeć się refleksji, że od czasów zamachu majowego, wszystkie uroczystości związane z odzyskaniem niepodległości służyły popularyzacji etosu Legionów, a także budowaniu legendy i kultu osoby marszałka Józefa Piłsudskiego. Już począwszy od lat dwudziestych XX wieku uroczystości obchodzono jego imieniny. Marszałkowi oddawano hołd w latach 1926-1935 z racji nie tylko jego zasług dla odzyskania niepodległości, ale też z powodu odparcia bolszewickiego najazdu i zwycięskiego zakończenia wojny

w: *Spółeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017, s. 263-276.

76 A.M. Stogowska, *TNP 1820-2020*, s. 165, 173.

77 *Spółeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017; *Mazowsza Północnego drogi do Niepodległości*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2019.

78 A. Drwęcki, *Działalność Polskiej Organizacji Wojskowej w powiecie przasnyskim*, Przasnysz 1994; B. Umińska, *Polska Organizacja Wojskowa w Obwodzie Ciechanowskim*, Ciechanów 2001; J.E. Szczepański, *Peowiacy i ich losy (Jabłonna, Chotomów, Krubin, Wieliszew)*, Warszawa 2020.

79 J. Załączny, *Tradycje patriotyczne*, s. 184-186, 203. Dzień 11 Listopada ustanowiono Świętem Niepodległości dopiero ustawą z 23 kwietnia 1937 roku.

w 1920 roku z sowiecką Rosją⁸⁰.

Przykłady różnorodnych form obchodów dziesiątej rocznicy Święta Niepodległości na północnym Mazowszu można by mnożyć. Rada Miejska w Płocku podjęła uchwałę o budowie Pomnika Wolności. W wielu miejscowościach nowo wybudowane obiekty użyteczności publicznej otrzymały imię Józefa Piłsudskiego, między innymi Dom Ludowy Sportowy w Płońsku, bursa dla ubogich uczniów – w Gostyninie, siedmioklasowa Szkoła Powszechna w Nasielsku, Dom Ludowy w Wyszku, zawodowa szkoła rzemieślnicza w Serocku⁸¹.

W listopadzie 1928 roku pułtusi magistrat podjął uchwałę o nadaniu Honorowego Obywatelstwa Miasta Pułtusa Marszałkowi Piłsudskiemu. Podjęto też decyzję o rozebraniu stojącej na Wzgórzu Abrahama cerkwi – symbolu rosyjskiego panowania nad Pułtuskim. Cztery lata później, Oddział Związku Legionistów w Pułtusku ufundował tablicę z podobizną Marszałka w medalionie oraz z krótkim jego życiorysem. Odsłonięcia tablicy, wmurowanej w gmach teatru miejskiego, będącej siedzibą pułtuskiego Związku Legionistów, dokonał dnia 19 marca 1932 roku Starosta Powiatowy Włodzimierz Dworakowski⁸².

Wiele rad miast i gmin z terenu województwa warszawskiego podjęło uchwały o nadaniu – z okazji 11 listopada – Józefowi Piłsudskiemu tytułu Honorowego Obywatela. Takie decyzje zapadły między innymi w Mławie, w sześciu gminach powiatu pułtuskiego (Gzowo, Kleszewo, Kozłowo, Obryte, Somianka, Winnica), w trzech gminach powiatu makowskiego (Karniewo, Krasnosielc, Płonia), w trzech miastach w powiecie sierpeckim (Raciąż, Sierpc i Żuromin) oraz wszystkich tamtejszych gminach wiejskich⁸³.

Jednym ze sposobów podkreślenia roli Józefa Piłsudskiego w wskrzeszeniu niepodległej Polski było wznoszenie pomników upamiętniających Marszałka. Tylko na terenie powiatu warszawskiego powstały one w Sulejówku, Wiązownie, Legionowie, Otwocku, Marysinie Wawerskim i w twierdzy Modlin⁸⁴.

Powstawaniu kultu Józefa Piłsudskiego służyły, obchodzone co roku co raz uroczystej na Mazowszu, organizowane z inicjatywy Związku Legionistów i Związku Strzeleckiego, imieniny Marszałka. Z ciekawym pomysłem wystąpił Zarząd Okręgowy Związku Straży Pożarnych w Przasnyszu, który zorganizował bieg

80 Szeroko na ten temat H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926-1939*, Warszawa 2008; J. Załączny, *Tradycje patriotyczne*, s. 255-277.

81 APW, UWW sygn. 26, k. 241; „Głos Ziemi Płockiej” 1928, nr 246, s. 3.

82 J. Szczepański, *Ziemia Pułtusa w walce o niepodległość*, s. 42-43; M. Żebrowska, *dz. cyt.*, s. 54. Obecnie wspomniana tablica znajduje się na ścianie gmachu pułtuskiego ratusza.

83 APW, UWW, sygn. 26, k. 600-620. Uchwałę RM w Mławie z 14 marca 1928 r. jedna z ulic tego miasta nosiła nazwę „ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego”, J. Szczepański, *Życie polityczne*, w: *Dzieje Mazowsza*, tom 4: lata 1918-1939, red. J. Szczepański, Pułtusk 2010, s. 181-182.

84 W.L. Ząbek, *Pomniki i miejsca upamiętniające Marszałka Józefa Piłsudskiego na Mazowszu*, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. 2, red. M. Sołtysiak, A. Stawarz, Warszawa 2002, s. 206.

sztatetowy od granicy z Prusami Wschodnimi do Belwederu⁸⁵.

Po II wojnie światowej władze komunistyczne zlikwidowały Święto Niepodległości, a w jego miejsce ustanowiły Narodowe Święto Odrodzenia Polski, obchodzone w rocznicę ogłoszenia Manifestu PKWN w Chełmie 22 lipca 1944 roku. Święto Niepodległości zostało zakazane, a jakiegokolwiek formy obchodów były traktowane jako nielegalne i z całą bezwzględnością zwalczane przez komunistyczny reżim. Niebezpiecznym stawało się przypominanie czynu niepodległościowego Legionów, POW czy też głównego architekta niepodległości Polski – Józefa Piłsudskiego.

Obchody pięćdziesiątej rocznicy wskrzeszenia niepodległości przebiegały pod hasłem eksponowania znaczenia Rewolucji Październikowej dla sprawy polskiej oraz programu społecznego Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, utworzonego 7 listopada 1918 roku w Lublinie.

W II połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, po raz pierwszy od zakończenia wojny, organizacje opozycyjne publicznie manifestowały rocznicę powrotu niepodległej i suwerennej Polski na mapę Europy i przy wsparciu Kościoła katolickiego organizowały niezależne od państwa obchody Święta Niepodległości. Podczas konferencji naukowej zorganizowanej przez Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe w listopadzie 1978 roku z okazji sześćdziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości (referaty wygłosili m.in. profesorowie: Andrzej Zahorski, Tadeusz Jędruszczak, Andrzej Ajnenkiel) władze reprezentował jedynie wojewoda ciechanowski Jerzy Wierchowski⁸⁶.

Należne miejsce Świętu Niepodległości przywrócono w okresie „karnawału Solidarności” (1980–1981) oraz w latach osiemdziesiątych, już po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 roku i delegalizacji „Solidarności”, kiedy to celebrowano je w sposób całkowicie jawny.

U schyłku PRL władze komunistyczne zezwalały, aczkolwiek z wyraźną niechęcią, na organizację odczytów poświęconych na przykład roli Józefa Piłsudskiego w dziejach Polski. Były one wygłoszone: 13 listopada 1985 roku w Towarzystwie Naukowym Płockim przez ks. Michała M. Grzybowskiego: *Marszałek Józef Piłsudski, Pierwszy Honorowy Obywatel m. Płocka – w 50. rocznicę śmierci 1935-1985* oraz 11 listopada 1986 roku w Oddziale Polskiego Towarzystwa Historycznego w Pułtusku przez prof. dr. hab. Andrzeja Ajnenkiela: *Spór o Józefa Piłsudskiego*⁸⁷.

Podobna sytuacja była na Mazowszu północnym z imprezami z okazji sie-

85 *Mazowsze Północne w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956*, oprac. J. Szczepański, Warszawa-Pułtusk 1997, s. 289; „Głos Ziemi Płockiej” 1929, nr 50, s. 3; „Życie Mazowsza” 1935, nr 3, s. 67-74.

86 Relacja ustna doc. dra Aleksandra Kociszewskiego.

87 A.M. Stogowska, *TNP 1820-2020*, s. 125; J. Szczepański, *Archiwum w Pułtusku. Zarys dziejów 1973-1998*, Warszawa-Pułtusk 1998, s. 72.

demdziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości. W dniach 10-12 listopada 1988 roku w Ostrołęce w Muzeum Okręgowym otwarto wystawę „Orzeł Biały”. Na miejscowym cmentarzu parafialnym odsłonięto dwie tablice nagrobne na mogiłach: uczestnika powstania 1831 roku – Ksawerego Franciszka Kochanowskiego oraz powstańca styczniowego Andrzeja Lipki. W sali Urzędu Wojewódzkiego w Ostrołęce odbyła się sesja popularno-naukowa z udziałem Adama Dobrońskiego, Aleksandra Łuczaka, Artura Leinwanda, Jerzego Kijowskiego. Warto nadmienić, że w Pułtusk, gdzie wkrótce mało nastąpić otwarcie Domu Polonii, w dniach 16-17 listopada 1988 roku odbyła się ogólnopolska konferencja naukowa „Udział Polonii w walce o niepodległość Polski w czasie I wojny światowej”⁸⁸.

Pod naciskiem polskiego społeczeństwa, już u schyłku Polski Ludowej, data 11 listopada 1918 roku na stałe powróciła do przestrzeni publicznej. Sejm PRL, ustawą z dnia 15 lutego 1989 roku, przywrócił do kalendarza świąt państwowych 11 listopada pod nieco zmienioną nazwą jako Narodowe Święto Niepodległości. Mogło być ono obchodzone bez żadnych przeszkód i utrudnień ze strony istniejącej jeszcze wówczas cenzury przez towarzystwa regionalne i instytucje kultury odpowiedzialne za popularyzację i utrwalanie chlubnych niepodległościowych tradycji, także mazowieckiego regionu. Tak było na przykład w Pułtusk, podczas obchodów siedemdziesiątej piątej rocznicy odzyskania niepodległości, gdzie Oddział PTH i Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych zorganizowały w dniu 10 listopada 1993 roku konferencję naukową „Drogi do Niepodległości”⁸⁹.

W latach III RP pamięć o rocznicach odzyskania niepodległości była utrwalana w świadomości społeczeństwa Mazowsza, między innymi w Płocku. Muzeum Mazowieckie w Płocku było organizatorem dwóch ciekawych wystaw: *Józef Piłsudski – pierwszy Marszałek Polski* (1995) i *Historia niepodległości zapisana w polskich środkach płatniczych* (2008). Podczas kolejnych okrągłych rocznic odzyskania niepodległości, w 2008 i 2018 roku, wspomniane muzeum, w ramach „Konfrontacji Historycznych”, organizowało cykl spotkań ze znanymi polskimi historykami, poświęcony różnorodnym aspektom walki o niepodległość⁹⁰.

W latach III RP dzieło kultywowania tradycji walk o niepodległość kontynuują przede wszystkim Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, a także miejskie muzea historyczne funkcjonujące na

88 J. Kijowski, *Dzieje Ostrołęki 1944-2000*, s. 632; J. Szczepański, *Tematyka polonijna w działalności archiwum pułtuskiego*, „Archeion”, t. 91, 1993, s. 231-232.

89 S. Gądomski, *Inicjatywy naukowe pułtuskich regionalistów w latach 1985-1995*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, tom III, s. 359.

90 Relacja pisemna Barbary Rydzewskiej, w zbiorach autora. Wśród wielu inicjatyw muzealnych przywołajmy fakt zorganizowania w 2018 r. wystawy *Przasnyszan boje o niepodległość* w Muzeum Historycznym w Przasnyszu, relacja pisemna Bartosza Drejerskiego, w zbiorach autora.

terenie Mazowsza Północnego. We wspomniane dzieło angażują się także różne stowarzyszenia i instytucje, między innymi z terenu powiatu przasnyskiego. W setną rocznicę utworzenia Polskiej Organizacji Wojskowej, w październiku 2014 roku, z inicjatywy i staraniem Oddziału Ziemi Przasnyskiej Związku Piłsudczyków RP, zostały odsłonięte pomniki upamiętniające „Żołnierzy Niepodległości” w Jednoróżcu i Lipie, zaś na terenie Leśnictwa Przejmy posadzono 100 dębów⁹¹.

Wiele imprez naukowych zorganizowano jesienią 2018 roku na Mazowszu północnym z okazji setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez państwo polskie. Wymieńmy tylko trzy konferencje naukowe: w Płocku – „Tak rodziła się niepodległość”, w Puławach – „Mazowsza Północnego drogi do niepodległości” i w Serocku – „Serock i Mazowsze w dobie walk o niepodległość (1795-1918). W setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości”⁹².

Ogromne zasługi dla upamiętnienia tradycji walk o niepodległość na Mazowszu północnym ma Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Puławach. Uczelnia ta nie tylko zainicjowała działalność wspomnianego już Ośrodka Studiów Epoki Napoleonowskiej, ale organizuje konferencje o tematyce niepodległościowej, troszczy się o miejsca pamięci narodowej, nie szczędząc środków finansowych na ich renowację, a przede wszystkim wydaje drukiem liczne rozprawy naukowe. Na przestrzeni ostatnich 25 lat, w oficynie wydawniczej Akademii Humanistycznej ukazało się ponad 50 publikacji książkowych, nawiązujących tematycznie do problematyki walk o niepodległość na Mazowszu północnym⁹³.

91 Relacja pisemna dra Piotra Kaszubowskiego, w zbiorach autora.

92 A.M. Stogowska, *TNP 1820-2020*, s. 175; *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości; Serock i Mazowsze w dobie walk o niepodległość (1795-1918). W setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości*, red. R. Lolo, Serock-Puławy-Warszawa 2019.

93 Wykaz publikacji o tematyce niepodległościowej, które ukazały się w oficynie Akademii Humanistycznej Wyższej Szkoły Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Puławach, w: J. Szczepański, *Puławy i Ziemia Puławska w epoce walk o niepodległość*, Puławy 2018, s. 237-239.

Małgorzata Gogolewska-Tośka, Agnieszka Sojka

Akademia Finansów i Biznesu Vistula

Polityka oświatowa samorządów w zakresie edukacji regionalnej i międzykulturowej

Wprowadzenie

Termin „edukacja regionalna” w 1999 roku w encyklopediach pojawił się po raz pierwszy w wydaniu multimedialnym *Nowej encyklopedii powszechnej*, natomiast w *Wielkiej encyklopedii PWN* z 2002 roku czytamy, że: *Edukacja regionalna to koncepcja pedagogiczna podkreślająca dydaktyczne znaczenie lokalnego dziedzictwa kulturowego, jako niezbędnego elementu tożsamości jednostkowej i społecznej; jej głównymi celami są: rozwijanie wiedzy o kulturze własnego regionu i jej związkach z kulturą narodową i europejską; ugruntowanie poczucia tożsamości narodowej przez rozwój tożsamości regionalnej; rozwijanie wiedzy o historii regionu w powiązaniu z tradycjami własnej rodziny*¹.

Kultura jest nośnikiem wartości i podstawą edukacji. Zdaniem Jerzego Nikitorowicza: *kultura stanowi wyzwanie dla edukacji i daje podstawę do działań edukacyjnych*². Edukację można więc traktować jako istotny czynnik kształtowania się tożsamości dzieci i młodzieży, relacji międzykulturowych w klasie szkolnej, środowisku lokalnym, regionalnym, narodowym i globalnym świecie, i tym samym projektowania procesu edukacyjnego. Przejawy wielokulturowości w szeroko pojmowanej działalności edukacyjnej znane są od wieków i istniały już w czasach starożytnych. Były to zarówno działania polegające na podtrzymywaniu

1 *Wielka encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2002, s. 42.

2 P. Petrykowski, *Edukacja regionalna, problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003, s. 9-12.

własnej oświaty i kultury przez społeczności żyjące w obrębie wspólnych państw, jak i próby czerpania z dorobku innych kultur i włączania elementów tych kultur do kultury własnej społeczności.

W związku z podjętą problematyką dokonano analizy teoriopoznawczej, przeglądu literatury przedmiotu, dokumentów regulujących pracę szkoły, jak również przeprowadzono badania sondażowe.

Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego³ edukacja regionalna została wprowadzona do szkół podstawowych i gimnazjum.

Tabela nr 2. Wybrane cele edukacji regionalnej oraz międzykulturowej dla szkoły podstawowej

1. Poznanie najbliższego środowiska i specyfiki swojego regionu. 2. Rozwijanie wartości rodzinnych związanych z wartościami kulturowymi wspólnoty lokalnej. 3. Rozwój postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej.
4. Rozwijanie wiedzy o kulturze własnego regionu i jej związkach z kulturą narodową. 5. Kontakt ze środowiskiem lokalnym i regionalnym w celu wytworzenia bliskich więzi i zrozumienia różnorodnych przynależności człowieka. 6. Ugruntowanie poczucia tożsamości narodowej przez rozwój tożsamości regionalnej. 7. Rozwijanie wiedzy o historii regionu w powiązaniu z tradycjami własnej rodziny.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ministerstwo Edukacji Narodowej o edukacji regionalnej — dziedzictwie kulturowym w regionie*, „Biblioteczka Reformy”, z. 24, oprac. E. Repsch, H. Skowroński, J. Angiel i in., Warszawa 2000, s. 29-31.

3 Dz.U. 1999, nr 14, poz. 129.

Założenia metodologiczne

Celem prowadzonych badań było poznanie i zaprezentowanie opinii nauczycieli z terenu północnego Mazowsza na temat edukacji regionalnej i międzykulturowej. Aby ten cel zrealizować, sformułowano trzy podstawowe pytania badawcze:

- Czy i jak często nauczyciele poszczególnych etapów kształcenia szkoły podstawowej realizują treści z zakresu edukacji regionalnej i międzykulturowej?
- Przy użyciu jakich metod pracy nauczyciele najczęściej prowadzą zajęcia z zakresu edukacji regionalnej?
- Czy edukacja regionalna i międzykulturowa wpływa na rozwój postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej?

Badaniami łącznie objęto 261 nauczycieli zatrudnionych w szkołach na terenie Puszczy Zielonej. Największą grupę wśród wszystkich badanych respondentów (35%) stanowili nauczyciele ze stażem pracy powyżej 20 lat, najmniejszą (19%) ze stażem do 5 lat. Większość badanych respondentów (56,7%) posiada wykształcenie wyższe zawodowe, w wielu przypadkach uzupełnione różnego rodzaju wykształceniem kierunkowym. Pozostali nauczyciele posiadają wykształcenie wyższe magisterskie.

Wybór obszaru Kurpiowszczyzny, jako przykładowego regionu Polski dla rozpatrywania tematu edukacji regionalnej nie jest przypadkowy, chociażby z uwagi na fakt, że jest to jeden z tych regionów kraju, który posiada własny klimat i tożsamość, ma własną tradycję i kulturę ludową, które stanowią wartość nadrzędną, a wychowanie w ich duchu nabiera we współczesnym świecie coraz większego znaczenia. Głównym narzędziem badawczym był kwestionariusz ankiety, składający się z sześciu pytań o charakterze półotwartym i otwartym, przygotowany na podstawie wiedzy i doświadczenia nauczycieli, będących uczestnikami szkolenia z zakresu skuteczności metody projektu w nauczaniu edukacji regionalnej, zorganizowanego przez Wydział Humanistyczny Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku.

Wyniki badań

Celem jednego z pierwszych pytań zawartych w ankiecie była próba ustalenia, jak duża grupa nauczycieli realizuje na swoich zajęciach treści z zakresu edukacji regionalnej i międzykulturowej.

Tabela nr 3. Realizacja treści z zakresu edukacji regionalnej i międzykulturowej

Czy Pan/Pani jako nauczyciel realizuje podczas swoich zajęć treści z zakresu edukacji regionalnej lub międzykulturowej?			
Szkoła podstawowa			
Odpowiedzi	Edukacja regionalna	Edukacja międzykulturowa	Razem
Tak	50	58	108
Raczej tak	60	47	107
Raczej nie	15	16	31
Nie	7	8	15
Razem	132	129	261

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

82,3% badanych nauczycieli zadeklarowało wprowadzanie do swoich zajęć tematyki regionalnej lub międzykulturowej. Duże znaczenie dla takiego stanu rzeczy ma program nauczania, który przewiduje realizację treści nauczania z zakresu poznania regionu i jego kultury, kształtowania poczucia tożsamości narodowej przez rozwój tożsamości regionalnej, rozwijania wiedzy o historii i tradycji własnego regionu czy działania na rzecz ochrony regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Kolejne pytanie zawarte w ankiecie miało na celu określenie częstotliwości omawiania przez nauczycieli wyżej wymienionych treści na poszczególnych etapach kształcenia. Wyniki zaprezentowano w tabeli poniżej.

Tabela nr 4. Częstotliwość realizacji problematyki regionalnej w badanych szkołach podstawowych

Jak często Pan/Pani realizuje podczas swoich zajęć treści z zakresu edukacji regionalnej i międzykulturowej ?		Razem
Częstotliwość	%	Liczba
1–2 razy w tygodniu	21,07	55
1 –2 razy w miesiącu	56,3	147
1–2 razy w semestrze	19,1	50
1–2 razy w roku	3,4	9
Razem	100	261

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Największy odsetek badanych respondentów (56,3%) wskazał na omawianie podczas swoich zajęć średnio 1-2 razy w miesiącu treści z zakresu edukacji regionalnej lub międzykulturowej. Wśród grupy 22,3% badanych, którzy najczęściej ukazują swoim uczniom dziedzictwo kulturowe w regionie, przeważają nauczyciele edukacji elementarnej (64,2%), historii i społeczeństwa (48,5%), przyrody (37,2%), języka polskiego, historii (30,8%).

Następne pytanie zawarte w ankiecie dotyczyło metod nauczania, jakie są wykorzystywane przez nauczycieli poszczególnych etapów kształcenia podczas omawiania treści z zakresu edukacji regionalnej. Respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź. Uzyskane wyniki przedstawia tabela 5.

Tabela nr 5. Najczęściej stosowane metody nauczania stosowane przez nauczycieli w edukacji regionalnej w badanych szkołach podstawowych
Metody aktywizujące (podział w ujęciu Jadwigi Krzyżewskiej *Aktywizujące metody i techniki w edukacji wczesnoszkolnej*⁴)

Przy użyciu jakich metod nauczania Pan/Pani najczęściej realizuje treści z zakresu edukacji regionalnej lub międzykulturowej?		
Odpowiedzi	Liczba	%
Metody integracyjne	63	35,8
Metody tworzenia i definiowania pojęć	55	22,4
Metody hierarchizacji	64	26,0
Metody twórczego rozwiązywania problemów	111	45,1
Metody pracy we współpracy	86	35,0
Metody ewaluacyjne	88	35,8

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Powyższe metody mają charakter uniwersalny, dzięki czemu za ich pomocą można zaktywizować bardzo różne grupy uczniów – od przedszkolaków po studentów, a nawet ludzi starszych. Ich uniwersalność ma jednak pewne granice, dlatego niektóre metody łatwiej zastosować podczas edukacji matematycznej, inne zaś – edukacji polonistycznej. Do najczęściej stosowanych metod nauczania w zakresie rozbudzania lokalnego patriotyzmu, kształtowania pozytywnej postawy w stosunku do wszystkiego, co jest związane z tradycją danego zakątka kraju, nauczyciele w większości wybierają metody twórczego rozwiązywania prob-

4 J. Krzyżewska, *Aktywizujące metody i techniki w edukacji wczesnoszkolnej*, t. 1, Warszawa 1998, s. 101.

lemów (45,1%). Jak podkreślają sami badani, stosowanie metod aktywizujących w procesie dydaktycznym prowadzi do:

- integracji treści z różnych przedmiotów,
- zwiększenia skuteczności nauczania i uczenia się,
- rozwoju inwencji twórczej uczniów,
- kształtowania umiejętności współpracy w grupie,
- umiejętności organizowania pracy własnej i innych.

Jedno z kolejnych pytań zawartych w ankiecie miało na celu ustalenie, czy w opinii badanych nauczycieli, współczesny system nauczania można nazwać „zielonym światłem” dla promowania poszczególnych regionów naszego kraju.

Tabela nr 6. Promowanie „małej ojczyzny”

Szkoła podstawowa: Czy Pana/Pani zdaniem współczesny system nauczania można nazwać „zielonym światłem” dla poszczególnych regionów naszego kraju?		
Odpowiedzi	Liczba	%
Tak	62	23,8
Raczej tak	72	27,6
Raczej nie	45	17,2
Nie	44	16,9
Nie mam zdania	38	14,5
Razem	261	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

51,2% badanych nauczycieli szkoły podstawowej i gimnazjum uważa, że we współczesnym systemie edukacji „mała ojczyzna” zajmuje znaczące miejsce, począwszy już od edukacji przedszkolnej, po edukację ponadgimnazjalną. W *Podstawie programowej wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego* czytamy: *kształtowanie u dzieci poczucia przynależności społecznej (do rodziny, grupy rówieśniczej i wspólnoty narodowej) oraz postawy patriotycznej jest jednym z celów wychowania przedszkolnego*⁵.

Projekt ścieżki edukacyjnej *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie* dla liceum profilowanego zapewnia uczniom zdobycie wieloaspektowej

5 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. z 2009 r. nr 4, poz. 17.

wiedzy o regionie, w tym jego dziedzictwie kulturowym, na tle Polski i Europy, ponieważ każdy, a zwłaszcza młody człowiek, powinien znać dorobek kulturowy swojego regionu, chociażby po to, aby w przyszłości móc go promować, jedno z ostatnich pytań zawartych w ankiecie stanowiło próbę ustalenia, czy edukacja regionalna wpływa na rozwój postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej.

Rekomendacje z badań

W *Karcie Regionalizmu Polskiego* uchwalonej 25 września 1994 roku na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu, która wyraża istotę regionalizmu polskiego „małej” i „wielkiej ojczyzny”, czytamy: *Szczególna rola w podtrzymywaniu i kształtowaniu świadomości lokalnej i regionalnej przypada systemowi edukacji. Programy nauczania szkół wszystkich szczebli powinny szeroko uwzględniać tematykę regionalną*⁶. Z przedstawionych powyżej badań wynika, iż tematyka edukacji regionalnej we współczesnym systemie kształcenia nabiera szczególnego znaczenia.

Współcześnie w nowej, postcovidowej rzeczywistości autorki proponują, aby rozważyć edukację międzykulturową, która porusza ważne problemy, takie jak: równe traktowanie, kultywowanie własnej tożsamości, języka i kultury, dialog międzykulturowy, a także dyskryminacja, marginalizacja, wykluczenie społeczne i kulturowe.

To z kolei skłania do powołania przy organach prowadzących szkoły funkcji mediatora. Od co najmniej dziesięciu lat w środowisku edukacyjnym, jak również i prawniczym, coraz szerszym zainteresowaniem cieszy się alternatywny sposób rozwiązywania sporów, jakim jest mediacja pozasądowa.

Potrzeby badawcze autorek niniejszego artykułu wyznaczyły miejsce i rolę mediacji w szeroko pojętej edukacji. Zauważmy bowiem, że nie tylko jest postrzegana jako sposób rozwiązywania konfliktów rówieśniczych w sytuacjach wychowawczych, ale ujawnia się jako interesująca odpowiedź na ważne problemy międzykulturowe, a tym samym wpisuje się w politykę regionalną.

Idąc krok dalej, autorki postrzegają mediacje jako swoiste remedium w rzeczywistości covidowej, czy nawet szerzej, pocovidowej, i zgłaszają postulat odnośnie wpisu w roczne programy profilaktyki społecznej mediacji jako jednej z form działania zapobiegającego zjawisku przemocy domowej czy też działań antykrzyzysowych.

6 *Karta regionalizmu polskiego uchwalona 25 września 1994 roku na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu*, http://regionalizmpolski.pl/files/karta_regionalizmu.pdf [dostęp 12.10. 2011].

Mając doświadczenie w prowadzeniu mediacji rodzinnych czy pracowniczych, ale również obserwując rezultaty projektów z zakresu wprowadzania mediacji rówieśniczych i szkolnych w rzeczywistość placówek oświatowych, z całą stanowczością należy stwierdzić, że mediacja jako alternatywny sposób radzenia sobie z konfliktami może być postrzegana jako innowacja pedagogiczna, a nawet szerzej ujmując, innowacja społeczna, czemu należałoby poświęcić odrębne badania.

Odnosząc się do literatury przedmiotu, można zauważyć, że już we wprowadzeniu do trzeciego wydania poczytnego tomu traktującego o mediacjach⁷, sami autorzy wywodzący się ze środowiska prawniczego podkreślają potencjał interesujących nas tu mediacji szkolnych. Wskazują na to również wspomniane wyżej projekty, realizowane przez prawników w szkołach, w formie szkolnych klubów mediacyjnych czy innych form upowszechniających owo działanie na rzecz poprawy komunikacji między rówieśnikami oraz nauczycielami-wychowawcami a uczniami-wychowankami.

Zwróćmy uwagę, że w przypadku mediacji szkolnych i rówieśniczych, podstawową wiedzę i umiejętności do zastosowania w praktyce, to przede wszystkim zasób odnoszący się do natury, rozwoju i rozwiązywania konfliktów oraz technik komunikacyjnych wraz z technikami negocjacyjnymi. Jak łatwo się domyślić, jest to wiedza i umiejętności, którymi posługuje się, a na pewno, które powinien doskonalić, każdy pedagog wyposażony w wiedzę z zakresu psychologii, szczególnie społecznej.

Wychodząc z założenia przyjętego przez ramy prawne, ale i wymiaru sprawiedliwości, potrzeba godzenia jest zarówno uniwersalną, jak i podstawową potrzebą, a mediacja w takim ujęciu jest niczym innym, jak ugodowym rozwiązaniem sporu czy też konfliktu przy udziale bezstronnego i neutralnego pośrednika, którym jest mediator. A zatem istotą tak rozumianego działania mediacyjnego jest pojednawcze rozwiązanie sporu przy udziale osoby trzeciej.

Każdy nauczyciel, bez względu na to w jakiej szkole pracuje, musi być wychowawcą, kształtującym duszę młodego pokolenia, przyszłych obywateli państwa. Sam więc musi być w pełni rozwiniętą osobowością o wielostronnej kulturze, posiadać wystarczający zasób wiedzy i sprawności z dziedzin obejmujących określone przedmioty lub przedmiot nauki szkolnej, musi wiedzieć dobrze, jak ma uczyć i wychowywać, umieć wnikać w duszę swoich wychowanków i współżyć ze środowiskiem, w którym pracuje, musi mieć wykształcenie i przygotowanie społeczno-obywatelskie, niezbędne do właściwej akcji wychowawczej i skutecznego oddziaływania na otoczenie, musi wreszcie być uzdatniony do stałego i ciągłego rozwoju, samokształcenia i doskonalenia się.

7 *Mediacje. Teoria i praktyka*, red. E. Gmurzyńska, R. Morek, Warszawa 2018, s. 21-36.

Dorota Zbińkowska

Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna

Działalność MROT w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego Mazowsza – wybrane aspekty operacyjne

W Polsce system promocji turystycznej tworzą organizacje na trzech poziomach: na poziomie krajowym – Polska Organizacja Turystyczna – ta, jako jedyna organizacja w systemie jest państwową osobą prawną i funkcjonuje na podstawie dedykowanej sobie ustawy¹, na poziomie wojewódzkim (regionalnym) – regionalne organizacje turystyczne i wreszcie na poziomie lokalnym – lokalne organizacje turystyczne. Zarówno regionalne, jak i lokalne organizacje turystyczne są niezależnymi od siebie i POT stowarzyszeniami. Oprócz ustawy o Polskiej Organizacji Turystycznej podstawą ich działania jest prawo o stowarzyszeniach.

Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna jest stowarzyszeniem, czyli dobrowolnym, samorządnym, trwałym zrzeszeniem o celach niezarobkowych, powołanym na podstawie ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 roku *Prawo o stowarzyszeniach*², które stanowi regionalną organizację turystyczną określoną w art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej. Ustawa o POT tworzy wyjątek prawny dla stowarzyszeń turystycznych i na jej podstawie członkami MROT są: samorząd województwa mazowieckiego, miasto stołeczne Warszawa i inne gminy i powiaty województwa. Obecnie MROT zrzesza ponad 120 członków: samorządów, instytucji kultury, organizacji i przedsiębiorstw z województwa mazowieckiego, w większości aktywnie biorących udział w pracach

1 Ustawa z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej, Dz. U. 2018, poz. 563.

2 Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. *Prawo o stowarzyszeniach*, Dz. U. 2017, poz. 210.

MROT i podejmowanych w ramach stowarzyszenia, inicjatywach.

Zgodnie ze Statutem³, celem MROT jest:

1. Inspirowanie lokalnych organizacji społecznych, instytucji kultury, podmiotów gospodarczych branży turystycznej oraz jednostek samorządu terytorialnego na rzecz rozwoju i tworzenia lokalnych organizacji turystycznych;
2. Promowanie województwa mazowieckiego jako regionu atrakcyjnego turystycznie;
3. Promowanie walorów turystycznych województwa mazowieckiego;
4. Wspieranie rozwoju turystyki zgodnie ze strategią rozwoju województwa mazowieckiego;
5. Integracja środowisk turystycznych województwa mazowieckiego;
6. Inicjowanie, opiniowanie i wspomaganie wieloletnich strategii rozwoju turystyki oraz planów rozwoju i modernizacji infrastruktury turystycznej;
7. Koordynowanie działań w zakresie planowania i realizacji imprez turystycznych i innych produktów turystycznych;
8. Doskonalenie i szkolenie kadr dla potrzeb turystyki;
9. Inspirowanie i stwarzanie warunków na rzecz rozwoju i promocji produktowej, realizowanej przez biura turystyki województwa mazowieckiego;
10. Stwarzanie warunków do powstawania i promowania produktów turystycznych w województwie mazowieckim;
11. Propagowanie i podejmowanie działań na rzecz popularyzacji i ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego;
12. Podejmowanie innych działań sprzyjających rozwojowi turystyki.

MROT realizuje swoje działania poprzez:

1. Współpracę z organami administracji rządowej, w tym z POT, z lokalnymi organizacjami turystycznymi, z organami administracji samorządowej oraz przedsiębiorcami, a także z organizacjami pozarządowymi działającymi w sektorze turystyki i innymi podmiotami;
2. Wsparcie informacji turystycznej w województwie mazowieckim i o województwie mazowieckim oraz punktów informacji turystycznej, gromadzenie i przetwarzanie danych o województwie mazowieckim;
3. Prowadzenie działalności edukacyjnej, szkoleniowej oraz wydawniczej;
4. Prowadzenie akcji promocyjnych w zakresie turystyki;
5. Prowadzenie badań w zakresie turystyki, gromadzenie danych i ich analiza;
6. Udział w imprezach promocyjnych i targach krajowych oraz zagranicznych;

³ Statut Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej,
https://www.mrot.pl/wp-content/uploads/2020/10/Statut_MROT_2018.pdf [dostęp: 08.11.2021].

7. Organizowanie wyjazdów studyjnych;
8. Organizowanie konkursów;
9. Współudział w opracowaniu strategii rozwoju turystyki i jej realizacji;
10. Inspirowanie powstawania w gminach i powiatach lokalnych organizacji turystycznych (LOT) i bieżącą współpracę z lokalnymi organizacjami turystycznymi;
11. Prowadzenie innych działań sprzyjających realizacji statutowych celów MROT.

W swoim planie działalności MROT grupuje zadania w następujące kierunki:

- I. Promowanie walorów turystycznych Mazowsza i docieranie z ofertą turystyczną do zdefiniowanych grup odbiorców.
- II. Utrzymanie i rozwój Mazowieckiego Systemu Informacji Turystycznej.
- III. Działania związane ze wsparciem rozwoju branży spotkań na Mazowszu.
- IV. Wspieranie rozwoju inicjatyw turystycznych Mazowsza.
- V. Wzmocnienie roli MROT jako głównego podmiotu działań na rzecz rozwoju turystyki na Mazowszu oraz realizacji, *Strategii Rozwoju Turystyki w województwie mazowieckim na lata 2014-2020*.

Ponieważ walory kulturowe województwa są, obok walorów przyrodniczych, jedną z podstaw rozwoju turystyki, można śmiało stwierdzić, że działalność w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego Mazowsza jest zadaniem własnym Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

Przed rozpoczęciem każdego działania lub projektu w MROT, oprócz określania szczegółowych celów działań, budżetu, harmonogramu, dokonujemy analizy, do kogo nasze działania są kierowane. Odpowiedzieć należy m.in. na następujące pytania: Jakie są cechy charakteryzujące tę grupę? Wykształcenie? Styl życia? Zasobność? Zainteresowania? Tego typu analiza stanowi element analizy interesariuszy, używanej w metodologii zarządzania projektem (PM – Project Management) i nieco innej metodologii Zarządzania Cyklem Projektu (PCM – Project Cycle Management), wykorzystywanej przy projektach realizowanych z użyciem środków finansowych Unii Europejskiej.

Używanie języka potencjalnych odbiorców i kanałów informacyjnych wykorzystywanych przez potencjalnych zainteresowanych, do których kierujemy informację, jest podstawą sukcesu skuteczności podejmowanych działań. Ponieważ jednak MROT reprezentuje organizacje członkowskie, w tym samorząd wojewódzki i warszawski, ważne jest utrzymanie wysokiego (przy założonej dostępności) poziomu formułowanych komunikatów. Badania zlecane przez MROT⁴ określają wielkość całego ruchu turystycznego w całym województwie

4 „Pilotażowe badania ruchu turystycznego w województwie mazowieckim”, Warszawa 2018. <https://www.mrot.pl/badania-ruchu-turystycznego/> [dostęp: 09.11.2021].

mazowieckim na 58 mln osób. Po wyłączeniu danych z Warszawy okazuje się, że w zdecydowanej większości są to podróże jednodniowe – jedynie 11% wszystkich podróżnych decyduje się na nocleg, czyli de facto spełnia ustawową definicję turysty⁵. Oznacza to, że na co najmniej jedną noc zostaje 3 mln 600 tys. osób. Liczbę osób odwiedzających województwo (z wyłączeniem Warszawy), lecz nie pozostających na nocleg, szacuje się na 28 mln 600 tys. Jedną czwartą wszystkich odwiedzających województwo mazowieckie (z wyłączeniem Warszawy) stanowią mieszkańcy stolicy. Kolejne 12% to mieszkańcy powiatów przyległych do Warszawy: grodziskiego, legionowskiego i warszawskiego zachodniego. Ruch turystyczny w województwie mazowieckim (po wyłączeniu danych dla Warszawy) to w zdecydowanej większości podróże jednodniowe. Jedynie 11% wszystkich podróżnych stanowili turyści, czyli osoby pozostające na nocleg. Wśród celów wskazywanych przez turystów dominują te związane z wypoczynkiem lub odwiedzinami krewnych lub znajomych.

MROT zleciła także badania⁶ określające główne grupy odbiorców wraz z określeniem ich cech charakterystycznych i preferencji. I tak, 34% odwiedzających to tzw. „turyści biznesowi”, co oznacza elegancką nazwę wszystkich podróży służbowych, z których zdecydowaną większość stanowią podróże przedstawicieli handlowych i kierowców. Przy tych podróżach i dla tej grupy odbiorców raczej rzadko znajdziemy okazję do promocji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego. Podróżni biznesowi wybierają noclegi w miejscach z wygodnym dla nich dojazdem, ekonomiczne i przeważnie nie mają czasu na odwiedziny pobliskich atrakcji turystycznych.

Do głównych grup turystów i odwiedzających Mazowsze należą także:

- „aktywne rodziny” – 29% turystów,
- „sentymentalni spacerowicze” – 22% turystów,
- „powracający studenci” – 15% turystów.

Najliczniejszą grupę wśród turystów stanowią „aktywne rodziny” reprezentujące młode małżeństwa z dziećmi, poszukujące atrakcji dla dzieci i dla reszty rodziny. Istotne jest, aby wyjazd nie był długi i nie drogi. Wybierają Mazowsze ze względu na krótki czas dojazdu.

Znaczny udział wśród turystów mają ludzie starsi, najczęściej emeryci, którzy lubią odwiedzać swoje ulubione miejsca na Mazowszu i obserwować, jak się zmie-

5 Turysta – osoba, która podróżuje do innej miejscowości poza swoim stałym miejscem pobytu na okres nieprzekraczający 12 miesięcy, dla której celem podróży nie jest podjęcie stałej pracy w odwiedzanej miejscowości i która korzysta z noclegu przynajmniej przez jedną noc. Definicja z ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1553) w brzmieniu sprzed 1 lipca 2018 r.

6 „Pilotażowe badania ruchu turystycznego w województwie mazowieckim”, Warszawa 2018. <https://www.mrot.pl/badania-ruchu-turystycznego/> [dostęp: 09.11.2021].

nią. Najczęściej podróżują autobusami lub samochodami, raczej nie nocują. Tę grupę nazwano „sentymentalnymi spacerowiczami”. „Powracający studenci” to młodzi ludzie odwiedzający swoją rodzinę lub rodziny przyjaciół. Często podróżują sami i jako środek lokomocji wybierają pociąg.

Dla każdej z grup określone zostało najczęstsze źródło pozyskiwania informacji o atrakcyjnych celach podróży. Stanowią je:

- Dla „Aktywnych rodzin”: promotorzy, czyli inne osoby, które wcześniej odwiedziły dane miejsca. Wśród nich główną grupę stanowią rodzina i znajomi, blogerzy, opinie i informacje w mediach społecznościowych i tradycyjnych. Decyzję o celu podróży najczęściej podejmuje kobieta.
- Dla „sentymentalnych spacerowiczów”: własne doświadczenia, rodzina i znajomi, ale także eksperci z biur podróży, informacje w tradycyjnych mediach.
- Dla „powracających studentów”: promotorzy, w tym głównie blogerzy i osoby wypowiadające się w mediach społecznościowych, rodzina i znajomi.

Drugim obszarem przygotowania do praktycznego promowania walorów turystycznych, w tym dziedzictwa kulturowego Mazowsza, jest inwentaryzacja atrakcji i wybór na promocję tych miejsc, na których MROT zależy najbardziej. Opis poszczególnych atrakcji, ale także przygotowanie szlaków i produktów turystycznych, pozwala na wybór najważniejszych cech, które będą podstawą komunikatów zachęcających potencjalnych turystów do odwiedzin.

Podobny „główny komunikat” powinien być sformułowany dla całego Mazowsza. Dziś wśród ważnych wyróżników regionu wymienić należy:

- Wyjątkowe położenie w sercu Polski i Europy, z bogatą przyrodą i kulturą;
- Warszawa – stolica kraju – centrum życia politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego – Feniks z popiołów – miasto niezłomne podniesione z ruin;
- Unikatowa historia regionu – historia starożytnej Europy, historia Księstwa Mazowieckiego, historia odzyskania Niepodległości;
- Wisła – ostatnia dzika rzeka w centrum europejskiej stolicy;
- Wszystko, co jest „do odkrycia”.

W MROT opracowane zostało 16 szlaków turystycznych, wśród których warto wymienić:

- Szlak Chopinowski,
- Szlak Książąt Mazowieckich,
- Szlak „Mazowsze na filmowo”,
- Szlak Literacki,
- Szlak Industrialne Mazowsze.

Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna dokonuje popularyzacji dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem następujących narzędzi i sposobów działań:

- administrowanie portalem turystycznym Mazowsza, funpagem na Facebooku i Instagramie,
- wydawanie tradycyjnych przewodników, informatorów i magazynu „Moda na Mazowsze”,
- udział w targach i imprezach, współorganizacja wybranych imprez,
- udział w spotkaniach eksperckich,
- promocja w mediach (prasa, radio i telewizja),
- organizacja i udział w konkursach,
- organizacja wizyt studyjnych i blogerskich,
- organizacja kampanii informacyjnych i udział w kampaniach innych podmiotów (Polska Organizacja Turystyczna, Urząd Marszałkowski),
- realizacja projektów współfinansowanych ze środków zewnętrznych,
- realizacja zadań statutowych.

W następnej kolejności przedstawię nieco bardziej szczegółowo działania wybrane spośród wymienionych powyżej. Zainicjowany w 2015 roku projekt promocyjny *Moda na Mazowsze*, jest obecnie najpopularniejszym źródłem informacji o ofercie turystycznej Mazowsza. Pod tą nazwą MROT prowadzi dzisiaj: serwis internetowy, fanpage na FB, wydaje tradycyjny drukowany magazyn oraz, założony w 2020 roku, program telewizji internetowej *Moda na Mazowsze tv* (mnm.tv). Łącznie projekt *Moda na Mazowsze* dociera do ponad 2,5 mln odbiorców rocznie, sam fanpage na FB obserwuje ponad 100 tysięcy odbiorców.

Projekt *Moda na Mazowsze* pozycjonujemy jako lifestylowy, o wyższej jakości treści, pięknych zdjęciach, dla odbiorców którzy szukają wysokiej jakości oferty i są w stanie poświęcić czas na obejrzenie i wysłuchanie przygotowanych materiałów.

Projektem prezentującym więcej różnorodnych treści o bieżących atrakcyjnych dla odwiedzających wydarzeniach na Mazowszu jest fanpage *Dzieje się na Mazowszu*. Jest on odpowiedzią na zapotrzebowanie mieszkańców zainteresowanych wydarzeniami kulturalnymi, sportowymi i turystycznymi odbywającymi się na terenie województwa mazowieckiego. MROT zarządza i administruje największą regionalną bazą wydarzeń w internecie, zawierającą ponad tysiąc imprez skierowanych do różnych grup odbiorców. Projekt obejmuje ponadto działania w mediach społecznościowych fb/dziejesięnaMazowszu, gdzie śledzi go ponad 50 tysięcy użytkowników. *Dzieje się na Mazowszu* to także nazwa serii programów w telewizji internetowej MROT.

Stosunkowo nowym kanałem promocji atrakcji turystycznych są relacje blogerskie. Coraz więcej osób, w szczególności młodych, kieruje się przy wyborach

produktów i usług opiniami innych. W odpowiedzi na takie zachowania konsumenckie, wykształciła się grupa osób zawodowo zajmujących się relacjonowaniem swoich podróży i recenzowaniem odwiedzanych miejsc. W 2020 roku stowarzyszenie zaprosiło do współpracy popularnych blogerów turystycznych, organizując i obsługując wizyty studyjne z ich udziałem. Ready for Boarding, Wędrowne Motyle oraz TraveLover odwiedzili 10 najciekawszych destynacji, obiektów i atrakcji regionu, obszernie relacjonując swoje wyprawy na blogach i w mediach społecznościowych. Goście odwiedzili między innymi: Kurpie, Farmę Iluzji, Julinek, Muzeum Wsi Radomskiej, Winnicę Dwórzno, uczestniczyli w spływach kajakowych i rajdach rowerowych, wyruszyli też w podróż szlakiem Mazowieckiej Michy Szlacheckiej. Łączne zasięgi relacji na blogach wyniosły ponad 200 tysięcy odbiorców.

Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna kreuje także autorskie projekty, których zadaniem jest promocja Mazowsza i poszczególnych jego atrakcji. Przykładem takiego projektu może być projekt *Śladami Legend Mazowsza*. Projekt to 26 videopodcastów na temat legend i baśni związanych z mazowieckimi miejscowościami i atrakcjami turystycznymi, opatrzonych tłumaczeniem na język migowy. Projekt spotkał się z bardzo dużym zainteresowaniem internautów, a dodatkowym potwierdzeniem sukcesu przedsięwzięcia są liczne publikacje na temat projektu w mazowieckich mediach. Projekt został zrealizowany dzięki dofinansowaniu ze środków Narodowego Centrum Kultury w ramach programu *Kultura w sieci*.

Innym przykładem autorskiej akcji promocyjnej jest projekt #kamperem po Mazowszu. Akcja #KamperemPoMazowszu zrealizowana została na kilku płaszczyznach, z jednej strony pracownicy MROT przeprowadzili audyt obiektów caravaningowych i pól campingowych na Mazowszu, przygotowując dokumentację zdjęciową i opisową, z drugiej zrealizowali działania promocyjne obiektów i atrakcji turystycznych. W wyniku akcji powstanie nowa zakładka na stronie internetowej modanamazowsze.pl, mapa pól campingowych w regionie. W ramach akcji, w wybranych lokalizacjach, dystrybuowane będą również materiały promocyjne z ofertą turystyczną województwa mazowieckiego. Na potrzeby realizacji akcji promocyjnej został wynajęty i obrandowany kamper. Akcja odbyła się między 26 czerwca a 24 lipca oraz zorganizowano dogrywkę akcji między 28 sierpnia i 5 września. W ramach akcji odwiedzono 60 miast, przeprowadzono 75 spotkań, przejechano 6000 km, opracowano i opublikowano ponad 50 postów, uzyskano ponad 2 miliony 650 tysięcy odbiorców akcji na profilu Moda na Mazowsze na Facebooku i ponad 205 tysięcy interakcji wobec postów na profilu Moda na Mazowsze na Facebooku, przeprowadzono 2 relacje radiowe.

MROT wspiera także inicjatywy swoich organizacji członkowskich, jeśli oceni, że ich realizacja wpłynie pozytywnie na promocję atrakcji wśród potencjal-

nych turystów. Przykładem takiej akcji może być Mazowiecki Gravel – pierwszy ultramaraton rowerowy po mazowieckich bezdrożach. Jego trasa wyniosła 550 km i prowadziła wokół Warszawy. Organizacją przedsięwzięcia zajęło się stworzone specjalnie w tym celu Stowarzyszenie Mazowiecki Gravel. Oprócz zorganizowania pierwszej tego typu imprezy na Mazowszu, organizatorom zależało na przedstawieniu uczestnikom najciekawszych, różnorodnych atrakcji zlokalizowanych wokół Warszawy. W ramach wsparcia organizacji imprezy, MROT ułatwiła i wsparła kontakt organizatorów z lokalnymi samorządami, opracowała i wydała przewodnik i mapę, przygotowała wywiad z organizatorami imprezy. Film z wydarzenia można obejrzeć pod linkiem: <https://www.youtube.com/watch?v=7pUXWcLj9pw>.

Podsumowując działalność Mazowieckiej Organizacji Turystycznej, w tym, niekwestionowany sukces w promowaniu i popularyzacji dziedzictwa kulturowego i atrakcji przyrodniczych Mazowsza, wśród podstaw sukcesu wymienić należy następujące sposoby działania:

- Śledzimy trendy, potrzeby i wymagania (nie tylko turystyczne);
- Sięgamy wysoko i daleko;
- Rozwijamy dobre pomysły;
- Rezygnujemy z pomysłów, które „nie przyjęły się”;
- Nie boimy się tego, że się nie uda, próbujemy dużo i ciągle;
- To, co się da, robimy sami;
- Stosujemy tyle formalności, ile to konieczne, tyle swobody, ile to możliwe;
- Dajemy wsparcie szalonym pomysłom naszych partnerów;
- Lubimy się w zespole i lubimy to, co robimy.

Zachęcam do odwiedzenia stron internetowych:

- www.modanamazowsze.pl,
- www.mrot.pl,
- www.mazowszetravel.pl

oraz stron na FB [facebook.com/dziejesienamazowszu](https://www.facebook.com/dziejesienamazowszu), [facebook.com/modanamazowsze](https://www.facebook.com/modanamazowsze) i [facebook.com/mrot](https://www.facebook.com/mrot).

Beata Cieśleńska, Ewa Wiśniewska

Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku, Wydział Nauk Humanistycznych i Informatyki

Tradycje i dorobek zakładów kształcenia nauczycieli w Płocku w XX wieku

Wprowadzenie

W dziejach edukacyjnych miasta Płocka w XX wieku, zarówno w okresie międzywojennym, w Polsce Ludowej, jak i po 1989 roku, piękną kartę zapisało szkolnictwo pedagogiczne. Płock posiada bowiem doświadczenie w kształceniu nauczycieli na poziomie średnim i półwyższym, a w ostatnich dziesięcioleciach także na poziomie wyższym. Dorobek dydaktyczny i wychowawczy zakładów kształcenia nauczycieli oraz mitologia, która wytworzyła się wokół nich, skłaniają do refleksji nad ich działalnością i dorobkiem. Istotnym motywem do opracowania prezentowanego zagadnienia było przekonanie, że w miarę upływu czasu obraz, szczególnie średniego szkolnictwa pedagogicznego, zaciera się w świadomości i pamięci jej absolwentów. Celowym jest więc przedstawianie historii i działalności szkół kształcących nauczycieli w Płocku (tabela nr 7) na tle ogólnych koncepcji edukacji nauczycielskiej w Polsce.

Na przestrzeni prawie dziewięćdziesięciu lat XX wieku w Płocku powoływano i likwidowano zakłady kształcenia nauczycieli, tak jak to miało miejsce w całym kraju. Polityka oświatowa państwa znalazła odbicie również w pracy dydaktycznej i wychowawczej w tych placówkach. Niemniej opisane w niniejszej pracy płockie szkoły kształcące nauczycieli odznaczały się swoistymi cechami, miały znaczące osiągnięcia na polu dydaktycznym i wychowawczym, a także kształtowały życie społeczności miasta poprzez działalność kulturalną i społeczno-użyteczną.

Tabela nr 7. Zakłady kształcenia nauczycieli w Płocku w latach 1916-2000

Nazwa Szkoły	Adres	Rok powstania	Rok likwidacji
Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. Zofii Bukowieckiej	Kolegialna 19	1917	1936
Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego	1. Plac Floriański 4 2. Królewiecka 21	1916	1936
Liceum Pedagogiczne	1. Kościuszki 26 2. Kolegialna 19 3. Jachowicza 20 4. Kolegialna 23	1945	1969
Liceum Pedagogiczne dla Wychowawczyń Przedszkoli	Kolegialna 23	1950	1970
Studium Nauczycielskie	Jachowicza 20	1959	1971
Studium Wychowania Przedszkolnego	Łukasiewicza 11	1975	1982
Studium Nauczycielskie	Łukasiewicza 11	1982	1993
Kolegium Nauczycielskie	Łukasiewicza 11	1992	2000
Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych	1. Łukasiewicza 11 2. Kościuszki 20	1990	2000

Źródło: Opracowanie własne.

Kształcenie nauczycieli w Płocku w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym dokonał się w Polsce przełom w dziedzinie kształcenia nauczycieli, gdyż państwo przejęło opiekę nad edukacją i utrzymaniem nauczycieli. Niemniej jednak nie było w stanie dostarczyć ogółowi szkół nauczycieli o wysokich kwalifikacjach. Nauczycieli szkół średnich kształcono bowiem w uniwersytetach, a nauczycieli szkół powszechnych w seminariach nauczycielskich – niestety tylko średnich szkołach pedagogicznych, a następnie po ich likwidacji w liceach pedagogicznych, wyższych kursach nauczycielskich lub pedagogiach.

Geneza seminariów nauczycielskich jest związana z gwałtownym przyspieszeniem rozwoju społeczno-ekonomicznego społeczeństwa, kiedy kształtowało się pojęcie szkoły elementarnej, jako szkoły publicznej i powszechnej dla dzieci z ludu. Na ziemiach polskich, choć pod zaborami, dokonywały się w różnym nasileniu te same procesy społeczne i oświatowe, co w innych obszarach Europy. Organizacja nowych zakładów kształcenia nauczycieli opierała się początkowo na wzorach niemieckich, rosyjskich, a przede wszystkim na wzorach seminariów na-

uczucielskich w Galicji. Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym i o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w państwie polskim przypieczętował żywot seminariów nauczycielskich w Polsce międzywojennej¹. Także płockie seminaria nauczycielskie, będąc wynikiem wielkiej troski społeczności lokalnej, działały zgodnie z kierunkiem polityki odrodzonego państwa polskiego i dążeniem do odbudowy szkolnictwa polskiego.

Już w 1916 roku zrodziły się w Płocku projekty założenia seminariów nauczycielskich, najpierw męskiego, potem żeńskiego, które mimo trwającej jeszcze wojny przygotowywałyby kadry pracowników oświaty dla miasta i dla kraju. Seminarium Nauczycielskie Męskie powstało zaraz po opuszczeniu miasta Płocka przez władze carskie, kiedy rosyjskie gimnazja rządowe zostały zamknięte. Wśród organizatorów i założycieli tej szkoły byli m.in. Zygmunt Niklewski, Mieczysław Olszowski, Jan Pniewski, Roman Lutyński, dr Aleksander Maciesza, Leon Dorobek i Hipolit Rościszewski², którzy założyli Społeczny Komitet Organizacyjny Seminarium Nauczycielskiego w Płocku. Lokal na potrzeby szkoły ofiarował we własnym domu przy placu Floriańskim (obecnie plac Obrońców Warszawy) Stefan Baliński. Do władz okupacyjnych wysłano podanie wraz z programem kształcenia opracowanym przez Zygmunta Niklewskiego. Po wielu pertraktacjach, naczelnik powiatu pozwolił na otwarcie I, II, i III kursu seminarium. Pierwszym dyrektorem seminarium został Hipolit Rościszewski, jeden z założycieli tej szkoły. Nauka rozpoczęła się 10 listopada 1916 roku. Pierwszy egzamin maturalny odbył się w czerwcu 1920 roku i pierwsze świadectwa dojrzałości uzyskało siedemnastu maturzystów. Na skutek licznych starań założycieli szkoły, w roku szkolnym 1920/1921 nastąpiło upaństwowienie Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Płocku. Poprawiło to sytuację zakładu, który do tej pory borykał się z trudnościami, zarówno materialnymi, jak i lokalowymi. Gdy budynek przy placu Floriańskim okazał się niewystarczający dla tego typu zakładu, to właśnie z pomocą państwa zakończono adaptację innego budynku przy ulicy Królewieckiej i w ten sposób szkoła otrzymała lepsze warunki do prowadzenia działalności.

Po przejściu seminarium przez państwo rozpoczęła się reorganizacja szkoły. Stanowisko dyrektora objął Piotr Augustyn – pedagog, redaktor, publicysta, który do Płocka przybył z Małopolski. W 1919 roku wybrany został sekretarzem rady pedagogicznej Gimnazjum Polskiego (obecnie Liceum Ogólnokształcące im. Władysława Jagiełły), a od 1921 roku pełnił obowiązki dyrektora seminarium męskiego. W Płocku pozostał do 1937 roku, pełniąc niezmiennie stanowisko dyrektora Seminarium Nauczycielskiego Męskiego aż do jego likwidacji³. Dyrek-

1 Dz.Urz. Min. WRiOP, 1919, nr 2, poz. 2, 3.

2 *Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego w Płocku*, „Miesięcznik Ilustrowany Płockie i Kujawy”, 1928, nr 11, s. 152.

3 J.B. Nycek, *Ludzie i książki*, Płock 1983, s. 5.

tor Augustyn rozpoczął m.in. remont szkoły. Niestety poczynania te przerwała wojna polsko-bolszewicka 1920 roku. W roku szkolnym 1921/1922 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nadało szkole imię patrona: Króla Bolesława Krzywoustego. Uroczyste poświęcenie sztandaru szkoły miało miejsce 2 maja 1922 roku w płockiej bazylice katedralnej przy grobie władcy⁴. W kolejnym roku uchwalono wzór obowiązujących uczniów czapek oraz krój mundurka szkolnego. Odtąd uczniowie seminarium męskiego byli rozpoznawani na ulicach miasta Płocka. Uczniowie seminarium męskiego, rekrutujący się z okolic Płocka, mieli również zapewnione miejsce w internacie. Najpierw bursę dla chłopców zorganizowano w tym samym budynku co szkoła, a więc w domu Stefana Balińskiego przy placu Floriańskim. Potem internat przeniesiono na ulicę Królewicką, do budynku, który później zaadaptowano na gmach seminarium, a wtedy internat umieszczono znowu przy placu Floriańskim.

Czas powstania Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Płocku przypada na ten sam okres co seminarium męskiego. Stowarzyszenie, założone przez Aleksandra Majdeckiego, ks. Mariana Okólskiego oraz nauczycieli: Henryka Pniewskiego, Janinę Bogdanównę i Romana Lutyńskiego⁵, zebrało składki w postaci udziałów i nabyło od Marii Gutkowskiej jej pensję przy ul. Kolegialnej 10, przejmując uczennice i urządzenia szkolne, zalegalizowało u władz okupacyjnych statut, a następnie przystąpiło do pracy. Na siedzibę szkoły uzyskano budynek przy ulicy Kolegialnej 19 po dawnym klubie rosyjskim, ponieważ dotychczasowy budynek pensji był za mały.

Poszukiwano także odpowiedniej osoby na dyrektorkę szkoły. Została nią Julia Kisielewska, doświadczona i energiczna pedagog. Pochodziła z Kujaw, była córką miejscowego ziemianina Stanisława Krzymuskiego oraz literatki Marii z Orzechowskich, siostrą znanej nowelistki i powieściopisarki Marii Krzymuskiej-Iwanowskiej. W ciągu zaledwie trzech lat, Julia Kisielewska zorganizowała w Płocku trzy szkoły: seminarium, szkołę przemysłowo-handlową i siedmioklasową szkołę ćwiczeń. Władze państwowe, doceniając zasługi Julii Kisielewskiej na polu pedagogicznym, odznaczyły ją Złotym Krzyżem Zasługi. W seminarium wykładała historię i nauki o Polsce współczesnej, przyczyniając się do przygotowania dla państwa i miasta nauczycielek do pracy społecznej i do służby obywatelskiej. Wnikliwie śledziła rozwój nowych teorii pedagogicznych. W 1924 roku wyjechała do Genewy, gdzie poznała pracę Instytutu Rousseau. Zwiedzała różne typy szkół, w tym również klasy specjalne, prowadzone metodą Ovide'a Decroly'ego, dla dzieci opóźnionych w rozwoju. Zapoznała się z metodami Marii Montessori i planem daltońskim. Po powrocie uczestniczyła w licznych kursach i zjazdach metodycz-

4 *Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie*, s. 153.

5 E. Askanas, *Dzieje Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej w Płocku*, „Notatki Płockie”, t. 11, 1966, nr 4, s. 20.

nych w całej Polsce. Chciała otworzyć w Płocku klasę dla dzieci opóźnionych z odpowiednio przygotowaną nauczycielką oraz przedszkole przy seminarium. Niestety starania nie odniosły skutku, nad czym bardzo ubolewała. Na stanowisku dyrektorki seminarium mogła jednak wprowadzić w czyn wiele swoich myśli o wychowaniu dziewcząt, które leżało jej wybitnie na sercu. W Płocku prowadziła gospody żołnierskie, Komitet Obrony Lwowa, organizowała dożywianie dzieci głodnych w szkołach, kolonie w Cekanowie i wiele prac dla dobra innych, a szczególnie dla dzieci i młodzieży. Przez kilkanaście lat była stałą współpracowniczką „Bluszczu”. Ogłaszała liczne artykuły publicystyczne z zakresu pedagogiki, krytyki literackiej i ruchu kobiecego. Używała pseudonimu literackiego Julia Oksza⁶. Pierwsze rozprawki drukowała w „Tygodniku Ilustrowanym”, w „Ateneum” i w „Bluszczu”. Były to artykuły: o Klementynie Hoffmanowej (1898 rok), o Wacławie Sieroszewskim (1900 rok), o historii ruchu kobiecego (1903-1904). W 1912 roku wydała książkę *Z literatury współczesnej*, w której zebrane były rozprawy i szkice literackie, pisane już wcześniej, a drukowane w różnych czasopismach. Pierwsza najdłuższa i najciekawsza jej praca nosiła tytuł *Nasz ideał kobiecy* i była rozprawą na temat ideału kobiety polskiej. Od 1906 roku Julia Kisielewska redagowała „Świat Kobiecy”, pismo które służyło polskim kobietom, szczególnie ziemiankom i włościankom. Rozpoczęcie pracy pedagogicznej w 1908 roku spowodowało przełożenie jej talentu literackiego na inny rodzaj pisarstwa, a mianowicie – podręczniki do historii. Pierwszy swój podręcznik do historii dla klasy IV szkół polskich w Królestwie napisała jeszcze w 1905 roku. Potem były kolejne: wydany w 1912 roku pt. *Z dziejów ojczystych* dla I klasy gimnazjum w Galicji, w 1923 roku *Dzieje Polski w obrazkach* i ostatni pt. *W służbie Ojczyzny*, składający się z dwóch tomików pogadanek historycznych.

Szkoła, której kierownictwo Julia Kisielewska objęła w styczniu 1917 roku, otrzymała nazwę II Gimnazjum Żeńskie. Niebawem jednak Zarząd Stowarzyszenia zdecydował o prowadzeniu, obok II Gimnazjum, w godzinach popołudniowych kursów pedagogicznych. I tak od września 1917 roku powstały dwa kursy seminarium nauczycielskiego: wstępny i pierwszy. Następnie Zarząd Stowarzyszenia nabył na własność budynek dla seminarium przy ul. Kolegialnej 19, a potem siedmiomorgowy ogród dla internatu przy ul. Warszawskiej 14. Internat uruchomiono w pierwszych dniach września 1917 roku. Po odzyskaniu niepodległości, w 1919 roku, nastąpiło upaństwowienie i reorganizacja tej szkoły. Z niższych klas II Gimnazjum po uzupełnieniu najmłodszych roczników powstała siedmioklasowa szkoła powszechna, zwana szkołą ćwiczeń, a ze starszych – seminarium dla nauczycielek ludowych. Upaństwowienie gmachu przy ul. Kolegialnej 19 i internatu z ogrodem przy ul. Warszawskiej 14 zakończyło się w grudniu 1922 roku. Zaraz

6 J. B. Nycek, dz. cyt., Płock 1983, s. 90.

po tym zamówiono projekt i kosztorys imponującego gmachu seminarium żeńskiego, w którym umieszczono zakład, szkołę ćwiczeń, internat na 100 uczennic oraz dwa domy mieszkalne dla nauczycieli. Mimo wielkich planów, wykonano je tylko po części, oddając do użytku jedynie gmach internatu. Pozostałych planów nigdy nie zrealizowano.

Kierunek programowy i organizacyjny seminariów nauczycielskich wyznaczały dwa sprzężone dekrety: *O obowiązkach szkolnym*,⁷ ustalający powszechnie dostępną siedmioletnią szkołę powszechną, oraz *O kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w państwie polskim*⁸. Artykuł 6 dekretu mówił, że: *Czas nauki w seminarium trwa co najmniej pięć lat. W seminariach pięcioletnich pierwsze trzy roczne kursy posiadają charakter ogólnokształcący, dwa ostatnie charakter przeważnie zawodowy. Szczegółowy program nauczania wydany przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w roku 1921*⁹ oparty był na założeniu, że seminarium jako szkoła pedagogiczna zapewnia wychowankom, obok przygotowania zawodowego, wykształcenie ogólne w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. *Seminarium jest szkołą zawodową, przygotowującą młodzież do zawodu nauczycielskiego, ale najważniejszą kwalifikacją nauczyciela jest dobre wychowanie i wykształcenie ogólne*¹⁰. Nie znaczyło to, że seminarium dawało takie samo wykształcenie jak matura w gimnazjum. Seminarium, jako szkoła zawodowa, miała dać przyszłemu nauczycielowi przygotowanie niezbędne do podjęcia pracy zawodowej i punkt wyjścia do dalszego doksztalcania się w czasie pracy. Program obejmował trzy grupy przedmiotów: ogólnokształcącą, zawodową, artystyczno-techniczną. Autorzy programu zdawali sobie sprawę z niedoskonałości tej szkoły w zakresie przygotowania pedagogicznego: *najslabszą stroną seminarium, jako typu szkoły, jest konieczność prowadzenia nauki przedmiotów pedagogicznych w tym wieku, kiedy zainteresowanie praktycznymi zagadnieniami pedagogicznymi dość rzadko budzi się u uczniów samorzutnie, a stopień dojrzałości duchowej i znajomości życia jest niewystarczający do pogłębiania ważnych zagadnień*¹¹. Całe nauczanie w seminarium miało więc zmierzać do tego, aby pobudzić i przygotować nauczycieli do dalszego poszerzania i pogłębiania wykształcenia pedagogicznego drogą samokształcenia.

Seminaria nauczycielskie traktowano jako średnią szkołę zawodową. Bezpośredniego dostępu do uniwersytetów absolwenci seminariów nauczycielskich nie uzyskali nigdy (matura seminarium i dyplom nauczyciela szkoły powszechnej nie dawały prawa zapisu i podjęcia studiów w uniwersytecie). Do ustalenia w zawo-

7 Dz.Urz. Min. WRiOP, 1919, nr 2, poz. 2.

8 Tamże, poz. 3.

9 *Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich*, Warszawa 1921.

10 Tamże, s. 5.

11 Tamże, s. 8.

dzie nauczycielskim absolwent seminarium musiał złożyć jeszcze praktyczny egzamin na nauczyciela publicznych szkół powszechnych. Do tego egzaminu mógł przystąpić po co najmniej – pozytywnie ocenionej – dwuletniej nieprzerwanej pracy w publicznej szkole powszechnej.

Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Płocku wykształciło 389 absolwentek, natomiast Seminarium Nauczycielskie Męskie tylko do 1928 roku – 156 absolwentów¹². Najlepszym miernikiem wartości każdej szkoły są jej absolwenci, ich praca zawodowa na stanowisku oraz ich postępowanie w życiu społecznym i obywatelskim. O absolwentkach i absolwentach seminariów nauczycielskich w Płocku można powiedzieć, że sprawdzili się zarówno na stanowiskach pracy, jak również w życiu społecznym i obywatelskim. Dowodem społecznych i obywatelskich postaw było ich masowe uczestnictwo w obronie Płocka w 1920 roku, praca w Komitecie Obrony Lwowa i w Służbie Obywatelskiej Kobiet. Wyrazem społecznego i patriotycznego wychowania był także ich liczny udział w okresie okupacji hitlerowskiej w kompletach tajnego nauczania i włączenie się do walki z okupantem, a po wyzwoleniu masowe zgłaszanie się byłych seminarzystów do pracy w zawodzie nauczycielskim. Absolwenci tych zakładów spełnili ważną rolę w procesie upowszechniania oświaty nie tylko w regionie płockim, ale i na innych terenach naszego kraju.

Na osiągnięcia seminariów nauczycielskich w Płocku złożyła się przede wszystkim wieloletnia działalność dyrektorów i nauczycieli tych szkół, którzy reprezentowali niezmienny kierunek w wychowaniu i nauczaniu. Wychodzono z założenia, że zawód nauczycielski jest mocno uspołeczniony, dlatego kandydatów do tego zawodu należy wychowywać w wysoko uspołecznionym i obywatelskim środowisku. Ogólny kierunek obu seminariów nauczycielskich w Płocku był taki, że stroną dydaktyczną szkoły podporządkowano stronie wychowawczej zakładu. Seminarium nauczycielskie łączyły wszystkie grupy w jeden organizm, połączone niemalże więzami rodzinnymi. We wspomnieniach często mówi się o tej szkole jako o wielkiej rodzinie lub wspólnotce. Na osiągnięcia tych szkół miała wpływ działalność samorządów uczniowskich, która była przykładem wyjątkowych rozwiązań dydaktycznych, wychowawczych i wzorem do naśladowania. Na uwagę zasługuje także organizacja internatu szkolnego jako wyjątkowego środowiska wychowawczego.

Lata 1924-1932 to okres najintensywniejszej pracy i największych przemian we wszystkich zakładach kształcenia nauczycieli w Polsce. Dotyczyło to również seminariów nauczycielskich w Płocku. Jednak już od 1930 roku rozpoczął się ogólnokrajowy kryzys w zatrudnianiu młodych nauczycieli. Liczba etatów nie

12 Obliczenia własne na podstawie pracy J. Kisielewskiej, *Zarys historii naszej szkoły*, Płock 1936, s. 33-39 oraz danych zawartych w artykule *Państwowe Seminarium Nauczycielskie*, s. 152.

wzrastała proporcjonalnie do potrzeb i dlatego nie wszystkie uczennice i uczniowie, którzy zdobyli dyplom nauczycielski, uzyskiwali posady. Kształcenie zawodowe w seminarium straciło sens. W 1932 roku, w myśl reformy jędrzejewiczowskiej¹³, seminaria weszły w stan likwidacji. Nie przyjmowano już w tym roku na kurs pierwszy. Reforma szkolna, przynosząc szereg nowych zadań dla szkolnictwa ogólnokształcącego i zawodowego, zamknęła typ szkolnictwa, któremu w Płocku służyło przez tyle lat niezwykle ofiarnie. Zamknięto internat na Starym Rynku, ale internat na Warszawskiej utrzymał się dla celów przyszłego kształcenia nauczycieli, gdyż przeznaczono go na czas przejściowy, także dla uczennic gimnazjum i szkół zawodowych. Pożegnaniem Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego stał się jubileusz Julii Kisielewskiej. W dniach 14-15 kwietnia 1936 roku odbyła się uroczystość dwudziestolecia szkoły, zjazd piętnastu roczników wychowanek oraz trzydziestopięciolecie pracy literackiej i pedagogicznej dyrektorki seminarium¹⁴. W miejsce seminariów nauczycielskich uruchomiono w Płocku Liceum Pedagogiczne¹⁵.

Ideolog seminariów nauczycielskich Władysław Radwan, podsumowując ich osiągnięcia, stwierdzał: *Państwowe seminaria nauczycielskie nie były urzędowymi bezosobowymi instytucjami [...] Poszczególne zakłady organizowali i prowadzili żywi ludzie z zespołami współpracowników związanych głębszą więzią. W ogólnej opinii władz ci ludzie byli istotnie stabilizowani nie na mocy przepisu, lecz w wyniku gorliwej twórczej pracy*¹⁶. Dobre tradycje dawnych seminariów płockich sprawiały, że ważność pracy i ukochanie zawodu, zaszczipiane wychowankom seminariów, znajdowały w uczniach dawnych seminarzystów licznych naśladowców, którzy kontynuowali idee, ofiarność i zapał, jakie muszą stanowić nieodzowne cechy pracy nauczyciela, nie tylko uczącego, lecz także wychowującego młode pokolenia.

Kształcenie nauczycieli w Płocku w okresie powojennym – licea pedagogiczne i studia nauczycielskie

II wojna światowa i okupacja spowodowała wielkie straty i zniszczenia w oświacie polskiej, która z tak wielkim trudem powstawała w latach międzywojennych. Dzieci i młodzież szczególnie ucierpiały podczas działań wojennych. Rezultatem eksterminacyjnych praktyk okupanta był wielki wzrost liczby sierot i półsierot.

13 Ustawa z dnia 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa, Dz. U. Nr 38, poz. 589.

14 „Życie Mazowsza”, 1936, nr 4-5 (wydanie poświęcone zjazdowi byłych wychowanek seminarium i jubileuszowi Julii Kisielewskiej).

15 Rozporządzenie Ministra WRiOP z dnia 6 marca 1937 roku o organizacji państwowego liceum pedagogicznego, Dz. Urz. Min. WRiOP, Nr 3.

16 R. Wroczyński, *Seminaria nauczycielskie i ich wychowankowie na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” t. 28, 1985, nr 1/107, s. 36.

Bezpośrednio po wyzwoleniu rozpoczynały swoją działalność przede wszystkim szkoły, ale powstawały również zakłady przedszkolne, które przewyższały trudności lokalowe, brak elementarnego wyposażenia i niedostatek kwalifikowanych wychowawczyń. Prace nad odbudową szkół i przedszkoli podejmowane były przez samorządy terytorialne, zakłady pracy, organizacje społeczne oraz przez byłych nauczycieli i wychowawczynie przy aktywnej współpracy rodziców.

W powojennej Polsce dominującymi zakładami kształcenia nauczycieli były licea pedagogiczne i studia nauczycielskie. Pierwsze funkcjonowały w Polsce przez 25 powojennych lat, drugie po raz pierwszy uruchomiono w 1954 roku i wprowadzono w stan likwidacji w 1968 roku, po raz drugi uruchomiono w 1982 roku, a likwidowano już w 1990 roku. Zarówno jedno, jak i drugie odegrały doniosłą rolę w wykształceniu szerokich kadr pedagogicznych dla przedszkoli i szkół podstawowych w Polsce w XX wieku. Niestety zakłady te, ich organizacja i działanie nie były wolne od wad. Władze oświatowe Polski Ludowej zdawały sobie sprawę z braków kształcenia nauczycieli, zarówno przez licea pedagogiczne, jak i studia nauczycielskie. Licea pedagogiczne, choć miały przewagę nad seminariami nauczycielskimi pod tym względem, że wstępowała do nich młodzież po ukończeniu 4 czterech klas gimnazjum przed wojną i po ukończeniu 7 klas po wojnie, to i tak były to tylko średnie szkoły pedagogiczne. Przewaga ta wyrażała się również w tym, że licea pedagogiczne nie stanowiły już tzw. „ślepej uliczki”, ponieważ ich absolwenci mieli prawo wstępu do szkół wyższych.

Uczniowie liceów pedagogicznych dokonywali jednak wyjątkowo trudnego wyboru zawodu nauczycielskiego przed uzyskaniem pełnej dojrzałości psychicznej i życiowej, w trzynastym-czternastym roku życia. Stąd motywy tych wyborów często były przypadkowe, zewnętrzne, pochopne. Przedmioty ogólnokształcące w połączeniu z przedmiotami pedagogicznymi oznaczały przeładowanie programu i dominację metod informacyjnych nauczania. Mimo że licea pedagogiczne cieszyły się w Polsce dużą popularnością, badania nad pracą młodych nauczycieli – absolwentów liceów pedagogicznych – wykazały braki w ich przygotowaniu¹⁷. Wyniki tych badań stanowiły ostateczny przyczynek w sprawie podjęcia przez rząd decyzji o powołaniu nowych zakładów kształcenia nauczycieli – studiów nauczycielskich¹⁸.

Rozwiązania dydaktyczno-wychowawcze przedwojennych seminariów nauczycielskich były wzorem naśladowanym w Liceum Pedagogicznym w Płocku w pierwszych latach jego działalności. Zważywszy zwłaszcza na fakt, że nauczycielami tego liceum byli dawni nauczyciele płockich seminariów lub ich absolwenci.

17 W. Wojtyński, *O kształceniu nauczyciela szkoły podstawowej w Polsce i świecie*, Warszawa 1971, s. 105.

18 Uchwała Nr 276 Prezydium Rządu z dnia 18 maja 1954 roku w sprawie ulepszenia systemu kształcenia nauczycieli szkół podstawowych i średnich, Dz. Urz. Min. Oświaty, 1954, nr 7, poz. 57.

W Płocku, zaraz po zakończeniu działań wojennych, uruchomiono w 1945 roku Liceum Pedagogiczne kształcące nauczycieli dla szkół podstawowych, a po pięciu latach w 1950 roku Liceum Pedagogiczne dla Wychowawczyń Przedszkoli. Na początku lutego 1945 roku odbyło się pierwsze zebranie nauczycieli płockich: Władysław Biegański, Janusz Kowalewski, Stanisław Świtalski wraz z inspektorem Stefanem Tuzińskim postanawiają założyć w lokalu dawnego Seminarium Żeńskiego przy ul. Kościuszki 26 Liceum Pedagogiczne¹⁹. Na zebraniu w dniu 5 lutego 1945 roku powołano na dyrektora liceum Władysława Biegańskiego. Kolejnymi dyrektorami byli: Jan Gondzik (1946-1950), Karol Szwarc (1950-1953), Wiktor Korniszewski (1953-1954), Julian Kordulasiński (1954-1962), Stefan Więckiewicz (1963-1966), Stanisław Sikora (1966-1969). Klasa pierwsza, licząca 14 osób, 8 września 1945 roku otrzymała promocję do klasy drugiej. Z początkiem 1946 roku otwarto dwie nowe pierwsze klasy z ogólną liczbą 49 uczniów. W roku 1946/1947 było już pięć klas semestralnych na różnych poziomach. Ogólna liczba uczniów wynosiła już wtedy 240 osób. Lekcje odbywały się przy ul. Kościuszki 26 do lipca 1946 roku. Szkoła zajmowała tam pięć sal. Od września 1946 roku zajęcia odbywały się po południu w Szkole Podstawowej nr 1 przy ul. Jachowicza 20. Rada pedagogiczna liczyła wtedy dwanaście osób.

W styczniu 1947 roku szkoła otrzymała budynek przy ul. Kolegialnej 19 i przeżywała swój rozkwit. Przybywało nauczycieli i uczniów, zwiększały się trudności lokalowe, zajęcia trwały do godz. 20.45, a nauczyciele pracowali nawet 42 godziny tygodniowo²⁰. Kolejną zmianą było przeniesienie szkoły na ul. Jachowicza 20, gdzie warunki były znacznie lepsze, m.in. znajdowały się tam sale lekcyjne – pracownie. Lokal szkoły zmieniono jeszcze raz w roku szkolnym 1961/1962, kiedy przeniesiono ją do budynku przy ul. Kolegialnej 23, w którym mieściło się już Liceum Pedagogiczne dla Wychowawczyń Przedszkoli. Odtąd te dwie szkoły działały praktycznie wspólnie do momentu ich likwidacji w roku szkolnym 1969/1970. W tym samym budynku co licea mieściła się szkoła ćwiczeń: siedmioklasowa szkoła podstawowa, w której uczniowie liceum pedagogicznego odbywali praktyki pedagogiczne. Liceum dla Wychowawczyń Przedszkoli od początku mieściło się przy ul. Kolegialnej 23, gdzie dawniej było Liceum Ogólnokształcące im. Reginy Hoffmanowej, czyli płockie „Reginki”. Dyrektorami Liceum Pedagogicznego dla Wychowawczyń Przedszkoli byli: Anna Lewandowska (1954-1956); Władysław Buczyński (1953-1963); Stefan Więckiewicz (1963-1966), Stanisław Sikora (1966-1969)²¹.

19 *Informator na II Zjazd absolwentów Liceum Pedagogicznego i Liceum Pedagogicznego dla Wychowawczyń Przedszkoli*, Płock 1989, s. 5.

20 Tamże, s. 6.

21 Tamże, s. 7.

Kwalifikacje nauczycieli uczących w liceach pedagogicznych, pod względem formalnym przewyższały nauczycieli innych szkół średnich. Wśród nich wielu wyróżniało się intelektualnie, pedagogicznie i społecznie. Wywarli oni trwały wpływ na swoich wychowanków, późniejszych nauczycieli szkół podstawowych. W zasadzie przecież ta sama kadra stanowiła kadre na kursach przygotowujących nauczycieli, a po roku 1954 stanowiła podstawową rezerwę do organizowanych studiów nauczycielskich.

Kandydaci do liceów pedagogicznych rekrutowali się głównie ze środowisk chłopskich i robotniczych ze znaczną przewagą dziewcząt. Udział dzieci z rodzin chłopskich i robotniczych przewyższał znacznie pod tym względem wszystkie inne szkoły średnie w Polsce. Potwierdzają to dane statystyczne, które wykazują, że np. w 1962 roku w liceach pedagogicznych było prawie o 17% dzieci chłopskich więcej niż w liceach ogólnokształcących. Licea pedagogiczne były przede wszystkim szkołą dzieci chłopskich²².

Do cennych doświadczeń płockich liceów pedagogicznych należy zaliczyć przede wszystkim organizację pracy wychowawczej oraz praktyczne przygotowanie do obowiązków nauczyciela. W tym zakresie licea prezentowały poziom nieprzeciętny, którego nie przewyższyły późniejsze studia nauczycielskie. W opinii absolwentów tych szkół, licea pedagogiczne to najlepsza z możliwych szkół kształcących nauczycieli. Atmosfera nauki i pracy w liceach pedagogicznych w Płocku była nietypowa. Uczniowie wyróżniali się wśród młodzieży miasta swoim zaangażowaniem, ochotą do nauki i pracy społecznej oraz kulturą osobistą. Na podstawie zachowanej dokumentacji można stwierdzić, że w latach 1952-1968 Liceum Pedagogiczne ukończyło 1207 osób²³, a Liceum Pedagogiczne dla Wychowawczyń Przedszkoli 739 nauczycielek²⁴.

Licea pedagogiczne spełniały przez wiele lat po drugiej wojnie światowej bardzo istotną rolę w kształceniu nauczycieli szkół podstawowych w Polsce. Ich absolwenci byli głównymi autorami osiągnięć oświatowych w Polsce Ludowej, zwłaszcza w upowszechnianiu i rozwoju szkolnictwa podstawowego. Wychowankowie tych szkół współdecydowali o realizacji wielkich planów edukacji naszego kraju do końca XX wieku. Do najcenniejszych, zweryfikowanych w okresie dwudziestopięcioletniej pracy – nadających się do spożytkowania w akademiach pedagogicznych czy w kształceniu akademickim – doświadczeń liceów zaliczyć należy organizację pracy wychowawczej oraz praktyczne przygotowanie do obowiązków nauczyciela szkoły podstawowej. Cenna zwłaszcza była: organizacja i metody wychowania w pracy pozalekcyjnej, pozaszkolnej, w internatach, w sa-

22 B. Ratuś, *Licea Pedagogiczne w Polsce Ludowej 1944-1970*, Warszawa-Poznań, 1974, s. 45.

23 Archiwum Państwowe w Płocku, Akta Liceum Pedagogicznego w Płocku, tom LXVI, sygn. 1-68.

24 Archiwum Państwowe w Płocku, Akta Liceum Pedagogicznego dla Wychowawczyń Przedszkoli w Płocku, tom LXVII, sygn. 1-55.

morządzie szkolnym, organizacjach młodzieżowych, kółkach zainteresowań i zespołach artystycznych; łączność liceów z życiem społecznym środowiska, szeroki udział w pracach społecznie użytecznych itp.; organizacja systemu praktyk pedagogicznych i pedagogizacja wszystkich obszarów pracy w liceum, które sprzyjały praktycznemu przygotowaniu przyszłych nauczycieli do pracy w szkole. Licea pedagogiczne i szkoła ćwiczeń były organizacyjnie związane, tworząc zakład kształcenia nauczycieli, który był kamieniem węgielnym szkolnictwa pedagogicznego w XX wieku. Należy też dodać, że licea pedagogiczne, w szczególności od roku 1957 (wydłużenie nauki do lat pięciu), stawiały wysokie wymagania kandydatom, co przekładało się na stosowanie przy naborze uczniów dwutorowości postępowania kwalifikacyjnego: egzamin wstępny przedmiotowy oraz selekcja pod względem predyspozycji do zawodu nauczycielskiego. Ponadto w liceum pedagogicznym, poprzez ścisłe relacje z uczącymi, oparte na zasadzie „mistrz – uczeń”, przy zachowaniu pełnej podmiotowości, kształtowała się osobowość i kompetencje nauczyciela. Szkoły te cały swój wysiłek koncentrowały na ukazaniu kandydatowi do zawodu nauczycielskiego, kim ma być nauczyciel – starano się wykazać, że nauczyciel to nie tylko zawód, ale przede wszystkim powołanie połączone z wiedzą, to misja, jaką ma on do spełnienia w kształtowaniu młodego pokolenia. W rezultacie licea pedagogiczne przygotowywały do umiętnego bycia nauczycielem, a nie tylko sprawnego wykonywania zawodu nauczycielskiego. W tym zakresie przewyższały studia nauczycielskie, wyższe szkoły nauczycielskie czy też wyższe szkoły pedagogiczne. Wszystkie działania podejmowane w liceach pedagogicznych w dziedzinie nauczania, organizacji pracy szkolnej, pozalekcyjnej i pozaszkolnej podporządkowane były celom wychowawczym i praktycznemu przygotowaniu do pracy przyszłego nauczyciela.

Wielu absolwentów liceów pedagogicznych w Płocku piastowało ważne funkcje społeczne i polityczne w mieście i nie tylko. Zostawali dyrektorami szkół i innych zakładów pracy, pełnili różnorodne funkcje w organizacjach politycznych, społecznych i nauczycielskich. Nawet ci, którzy opuścili zawód nauczycielski, w nowych miejscach pracy należeli do cenionych pracowników. Liceum Pedagogiczne w Płocku może się poszczycić również absolwentami, którzy odnosili sukcesy na polu naukowym. Przykładem jest osoba prof. dr. hab. Stanisława Michalskiego, który wykształcenie średnie uzyskał w płockim Liceum Pedagogicznym, zdając egzamin maturalny w 1949 roku. Profesor Michalski najpierw pracował w Katedrze Pedagogiki Uniwersytetu Poznańskiego. Po habilitacji i uzyskaniu stanowiska docenta stworzył w tej Katedrze Zakład Historii Wychowania, przekształcony później w Zakład Historii Wychowania i Organizacji Szkolnictwa, którym kierował przez 27 lat, do śmierci w 1990 roku.

Zgodnie z dualistyczną polityką oświatową w zakresie kształcenia nauczycieli szkoły podstawowej w 1959 roku powołano studia nauczycielskie. Były to w okresie powojennym najbardziej kontrowersyjne zakłady kształcenia nauczycieli krytykowane przez nauczycieli, naukowców, publicystów. Głównym powodem tej krytyki był fakt, że nie były to szkoły wyższe. Ponadto szkoły te przeżywały nieustanne reorganizacje. Powołując do życia studia nauczycielskie, założono, że w związku z rozwojem współczesnej cywilizacji niemożliwe jest przygotowanie nauczyciela do nauczania wszystkich przedmiotów, nawet w szkole podstawowej. Twierdzono, że opierając dwuletnie studia nauczycielskie na podbudowie dość wysokiego poziomu wiedzy z liceum ogólnokształcącego, można będzie lepiej przygotować kandydatów do obowiązków nauczycielskich. Niestety kształcenie nauczycieli w tych placówkach opierało się z kolei niemal na pustym podłożu w zakresie przedmiotów pedagogicznych i wiązania ich z przyszłym zawodem. Stąd w rezultacie pod adresem studiów nauczycielskich wysuwano różne zarzuty m.in., że wprowadziły podział wśród nauczycieli szkół podstawowych, nie przygotowywały swoich absolwentów z zakresu teorii i praktyki pedagogicznej oraz stanowiły tzw. „ślepą uliczkę” w systemie kształcenia nauczycieli. Mimo tych niedociągnięć w organizacji i funkcjonowaniu studium nauczycielskiego, powrócono do tej formy kształcenia nauczycieli w Polsce i w Płocku jeszcze raz w latach osiemdziesiątych XX wieku. Absolwenci studiów nauczycielskich, powołanych do życia w latach osiemdziesiątych, mogli uzupełniać wykształcenie i zdobyć tytuł magistra w uniwersytetach. Niestety liczba miejsc w wybranych uczelniach była ograniczona i tylko nieliczni z ponad dziewięćdziesięciu studiów nauczycielskich, funkcjonujących wtedy w Polsce, mogli kontynuować studia od razu po ukończeniu studium. Wielu musiało poczekać jeszcze wiele lat na swoją szansę.

W pierwszym okresie istnienia studiów nauczycielskich, za wzorem radzieckich instytutów nauczycielskich, wprowadzono specjalizację kształcenia kadr pedagogicznych. Istniejące jeszcze nadal licea pedagogiczne, podobnie jak *pedagogiczeskije ucziliszcza*, miały kształcić nauczycieli klas I-IV, a nowo powołane studia nauczycielskie nauczycieli dwóch przedmiotów w klasach V-VII szkoły podstawowej. Ten formalny podział spotkał się z ostrą krytyką i nie sprawdził się w praktyce, ponieważ od 1957 roku również studia nauczycielskie przygotowywały nauczycieli do pracy w całej szkole podstawowej. Zadania studium nauczycielskiego ostatecznie zostały określone w *Ustawie o rozwoju systemu oświaty i wychowania* z 15 lipca 1961 roku²⁵. Kształcenie nauczycieli i wychowawców w studiach nauczycielskich, w myśl tej ustawy, miało na celu teoretyczne i praktyczne przygotowanie studentów do obowiązków nauczyciela-wychowawcy, jednak pod koniec lat sześćdziesiątych, w związku z tworzeniem trzyletnich wyż-

25 Dz. U. 1961, Nr 32, poz. 160.

szych szkół nauczycielskich oraz trzyletnich wyższych studiów nauczycielskich przy uniwersytetach, zaczęto zamykać dwuletnie studia nauczycielskie, a ostatni absolwenci opuścili te szkoły w 1971 roku.

Pierwsze Studium Nauczycielskie w Płocku rozpoczęło swoją działalność 1 września 1959 roku. Dyrektorem tego zakładu został Julian Kordulasiński, a siedzibą gmach Liceum Pedagogicznego przy ulicy Jachowicza 20. Istniało 12 lat. Najpierw funkcjonowały w tej szkole tylko dwa kierunki: filologia polska i wychowanie fizyczne. Od roku szkolnego 1960/1961 zorganizowano kształcenie na kierunku matematyka, ale kształcono na nim tylko dwa lata, bo w roku szkolnym 1963/1964 wprowadzono filologię rosyjską, a wstrzymano przyjęcia słuchaczy na I rok matematyki. Od roku szkolnego 1962/1963 rozpoczęto, obok studiów dziennych, kształcenie na wydziale zaocznym. Najdłużej kształcono w Studium Nauczycielskim w Płocku w systemie dziennym i zaocznym na trzech kierunkach: filologia polska i filologia rosyjska oraz wychowanie fizyczne.

Studium Wychowania Przedszkolnego w Płocku powołano 1 września w 1975 roku i zlokalizowano je w budynku III Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Dąbrowskiej przy ul. Łukasiewicza 11 w Płocku. Dyrektorem tego studium został Stanisław Sikora. W pierwszym roku działalności SWP w Płocku powołano dwie grupy, a w roku szkolnym 1976/1977 trzy grupy słuchaczek. W tym też roku zorganizowano studia wieczorowe (roczne) i przyjęto 31 słuchaczek, a następnie uruchomiono wydział zaoczny, który istniał do końca działalności SWP.

Kolejna zmiana w organizacji kształcenia nauczycieli w Płocku nastąpiła 1 września 1982 roku, kiedy obok Studium Wychowania Przedszkolnego, powołano Studium Nauczania Początkowego, w którym kształcono nauczycieli do klas I-III szkoły podstawowej²⁶. Wraz z powołaniem nowego typu szkoły, wzrosła do 12 osób liczba wykładowców. Od 1984 roku oba studia przekształcono w Studium Nauczycielskie²⁷, którym kierował nadal dyrektor Stanisław Sikora, a od 1986 roku Jan Owczuk. W Studium tym kształcono na ośmiu kierunkach kształcenia: wychowanie przedszkolne, nauczanie początkowe, wychowanie fizyczne, plastyka, muzyka, praca-technika, język polski, matematyka. Nauczycielki przedszkoli i klas początkowych miały możliwość uzupełnić kwalifikacje na wydziale zaocznym. W roku szkolnym 1990/1991 wstrzymano przyjęcia na pierwszy rok. Ostatni absolwenci opuścili mury tego zakładu w czerwcu 1993 roku.

Przez studium nauczycielskie działające w Płocku w latach 1959-1970 przewinęło się około 4 tysięcy słuchaczy w systemie studiów dziennych i zaocznych²⁸.

26 Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 17 marca 1984 roku w sprawie utworzenia studium nauczycielskiego, Dz. Urz. Min. Ośw. i Wych., 1984, Nr 5, poz. 28.

27 Tamże.

28 Archiwum Państwowe w Płocku, Akta Studium Nauczycielskiego w Płocku z lat 1959-1971, t. LXV sygn. 1-207.

Studium Wychowania Przedszkolnego w systemie dziennym ukończyło 507 osób, w systemie zaocznym 339 osób, a w systemie wieczorowym 29 osób. Łącznie w SWP w Płocku wykształcono 875 osób. Studium Nauczycielskie uruchomione w 1982 roku przygotowało na kierunkach dziennych 1396 nauczycieli przedszkola i szkół podstawowych, a w systemie studiów zaocznych 496 osób²⁹.

Mimo że studia nauczycielskie stanowiły jedną z pośrednich form na drodze do pełnej akademizacji kształcenia, wniosły one do ówczesnej organizacji kształcenia nauczycieli znaczne wartości. Należy tu wymienić dobrą atmosferę pedagogiczną, klimat dla kształcenia nauczycieli, a także zrozumienie dla przedmiotów pedagogicznych. Istotne znaczenie dla wzrostu poziomu naukowego studiów nauczycielskich miała specjalizacja wykładowców. Z kolei największą bolączką kształcenia w tych zakładach była konieczność wykształcenia nauczyciela w ciągu dwóch lat. Ostateczne efekty tej formy kształcenia nauczycieli były podzielone. O ile pod względem merytorycznym absolwenci studiów nauczycielskich niewątpliwie lepiej byli przygotowani w określonych specjalnościach, o tyle w zakresie nauk pedagogicznych i wdrożenia do pracy w szkole, odbiegali na niekorzyść w stosunku do absolwentów liceów pedagogicznych.

Przemiany w kształceniu nauczycieli po 1989 roku

Po roku 1989 edukacja nauczycielska w Polsce znalazła się w sytuacji konieczności dokonania zasadniczych i niezbędnych zmian. Wymusiły to zmieniające się warunki społeczne, polityczne, gospodarcze, kulturowe, a także naukowe. Wprowadzona w Polsce *Ustawa o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 roku*³⁰ ograniczyła przede wszystkim centralizm edukacyjny i zwiększyła stopień demokratyzacji szkoły i jej uspołecznienia. W związku z tym zwiększyła się autonomia nauczycieli wyrażona swobodą w decydowaniu o poszczególnych elementach systemu dydaktyczno-wychowawczego szkoły. Zarysowała się potrzeba innego nauczyciela, a więc i innego jego kształcenia, kształcenia do samodzielności, refleksyjności i twórczości. Naprzeciw takim potrzebom miały wyjść, powołane na wzór zachodni w 1992 roku, trzyletnie kolegia nauczycielskie, nadające tytuł licencjata³¹.

Zakłady te przeznaczono dla kształcenia nauczycieli przedszkoli, szkół podstawowych, placówek oświatowo-wychowawczych, opiekuńczo-wychowawczych i resocjalizacyjnych, a także nauczycieli języków obcych. Kolegia nauczycielskie

29 Obliczenia własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z działalności tych szkół z lat 1975-1995, Archiwum Szkolne przy Zespole Szkół i Zakładów Kształcenia Nauczycieli w Płocku, akta nieuporządkowane.

30 Dz. U. 1991, Nr 95, poz. 425.

31 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 sierpnia 1992 roku w sprawie zakładów kształcenia nauczycieli, Dz. U. 1992, Nr 26, poz. 115.

tworzyły, przekształcały i likwidowały kuratoria oświaty, choć rozporządzenie zakładało, że mogą one być prowadzone również przez osoby prawne i fizyczne. Utworzenie kolegium wymagało zgody ministra edukacji. Najważniejszym warunkiem do uzyskania zgody lub zezwolenia na utworzenie kolegium było zapewnienie opieki naukowej i dydaktycznej uczelni kształcącej nauczycieli na kierunkach (lub specjalnościach) studiów, odpowiadających specjalnościom prowadzonym w kolegium, na podstawie pisemnego porozumienia między organem prowadzącym (np. kuratorium oświaty) a uczelnią. W przypadku Płocka był to Uniwersytet Łódzki.

Jako pierwsze i jedno z pierwszych pięćdziesięciu kolegiów w Polsce w 1992 roku powołano w Płocku Kolegium Języków Obcych. Głównym powodem powstania tego zakładu było ogromne zapotrzebowanie na nauczycieli języka angielskiego i języka niemieckiego w szkołach podstawowych i liceach ówczesnego województwa płockiego. Pierwszym dyrektorem Kolegium Języków Obcych w latach 1990-1994 był Roman Gąsecki, nauczyciel wywodzący się z Liceum Ogólnokształcącego im. Władysława Jagiełły w Płocku. W roku szkolnym 1994/1995 kolegium to przyłączono do Kolegium Nauczycielskiego i odtąd nazwano Nauczycielskim Kolegium Języków Obcych, a dyrektorem został Jan Owczuk, będący również dyrektorem Kolegium Nauczycielskiego. Od 1996 roku NKJO stało się samodzielną jednostką wchodzącą w skład Zespołu Szkół i Zakładów Kształcenia i Doskonalenia Nauczycieli w Płocku. Przez pierwsze trzy lata zajęcia ze studentami prowadzone były w siedzibie III Liceum Ogólnokształcącego, a następnie uzyskano lokal przy ul. Kościuszki 20.

Drugie Kolegium Nauczycielskie w Płocku powołano w 1993 roku w miejsce zlikwidowanego Studium Nauczycielskiego. Kolegium to utworzono decyzją ówczesnego kuratora oświaty w Płocku Andrzeja Głowackiego na podstawie porozumienia o współpracy dotyczącej organizacji i funkcjonowania Kolegium Nauczycielskiego w Płocku, zawartego między Kuratorem Oświaty w Płocku a rektorem Uniwersytetu Łódzkiego – prof. dr. hab. Michałem Seweryńskim. Nowa szkoła kształcąca nauczycieli wchodziła, podobnie jak NKJO, w skład Zespołu Szkół Ogólnokształcących i Pedagogicznych w Płocku, który następnie został przekształcony w Zespół Szkół i Zakładów Kształcenia i Doskonalenia Nauczycieli w Płocku. W Kolegium Nauczycielskim w Płocku kształcono na następujących kierunkach: matematyka z informatyką, pedagogika opiekuńczo-wychowawcza z muzyką lub plastyką, pedagogika wczesnoszkolna. Opiekunami naukowymi dla poszczególnych kierunków zostali pracownicy Uniwersytetu Łódzkiego.

W Nauczycielskim Kolegium Języków Obcych w latach 1993-1999 wykształcono 150 nauczycieli języka angielskiego i 122 nauczycieli języka niemieckiego w systemie nauki dziennej i wieczorowej, łącznie 387 nauczycieli, wychodząc na-

przeciw potrzebom kadrowym miasta i województwa w zakresie nauczycieli tych języków. W Kolegium Nauczycielskim w latach 1995-1998 wykształcono łącznie 252 nauczycieli w systemie nauki dziennej, w systemie zaocznym 292 nauczycieli, łącznie 544 nauczycieli³². Pod względem naukowo-dydaktycznym kolegia nauczycielskie w Płocku zdecydowanie przewyższały studia nauczycielskie. Spowodowane to było przede wszystkim tym, iż kształcenie w kolegiach odbywało się na podstawie planów i programów nauczania opracowanych lub zatwierdzonych przez Uniwersytet Łódzki oraz z udziałem pracowników naukowych.

Podsumowanie

Płockie tradycje kształcenia nauczycieli potwierdzają, że nauczyciel przygotowuje się do zawodu najlepiej wówczas, gdy szkoła stanowi środowisko wychowawcze sprzyjające jego rozwojowi. Na to środowisko składają się takie elementy jak: kwalifikacje i świadomość celu pracy wykładowców, dobór kandydatów na nauczycieli, plany i programy kształcenia, planowanie i organizowanie pracy dydaktycznej, wychowawczej i praktyki pedagogicznej, życie społeczno-polityczne, kulturalne, sportowe, organizacja życia kandydatów na nauczycieli w szkole i poza nią. Takie środowiska gwarantowały wdrożenie nauczycieli do aktywności faktycznie wprowadzającej ich w określone funkcje i role zawodowe, które pełnili. Płock niewątpliwie posiada bogate tradycje w zakresie szkolnictwa pedagogicznego. Prezentowane w niniejszym opracowaniu zakłady kształcenia nauczycieli odegrały istotną rolę w kształceniu wielu pokoleń płocczan i Polaków. Nie kto inny, jak absolwenci seminariów nauczycielskich, liceów pedagogicznych czy też studiów nauczycielskich, byli bowiem wychowawcami wielu pokoleń płocczan i to oni mieli wpływ na kierunek ich kształcenia i wychowania.

32 Obliczenia własne na podstawie danych zawartych w sprawozdaniach z działalności Kolegium Nauczycielskiego (1992-2000), Archiwum Szkolne przy Zespole Szkół i Zakładów Kształcenia Nauczycieli w Płocku, akta nieuporządkowane.

Prywatne muzea i kolekcje na Mazowszu

Wkraczanie sektora prywatnego na pole działalności kulturalnej, mimo upływu trzech dekad gospodarki wolnorynkowej, wciąż potrafi wzbudzać zdziwienie. Jest ono szczególnie silne, kiedy chodzi o działalność z założenia niedochodową, a wręcz obciążoną genetyczną wadą kosztochłonności. Dzieje się tak w przypadku prywatnych zbiorów oraz kolekcji w różnych formach i pod najróżniejszymi nazwami udostępnianych publicznie przez ich właścicieli.

Zdziwienie to jest efektem kilkudziesięciu lat upaństwowienia różnych aspektów życia społeczno-kulturalnego, próby monopolizacji przez władze komunistyczne wszelkich kanałów informacji o przeszłości i świecie teraźniejszym. Nacjonalizacja rodowych majątków (w tym zgromadzonych kolekcji) oraz przejmowanie w zarząd państwowy istniejących przed II wojną światową muzeów należących do osób prywatnych, instytucji kościelnych, fundacji i towarzystw przerwało tradycję niepublicznej inicjatywy na polu muzealnym. Dość przypomnieć, iż na ziemiach polskich pod zaborami to właśnie prywatne kolekcje gromadziły osobliwości, pamiątki, dzieła sztuki i inne artefakty ważne dla narodu polskiego. W XIX wieku przedstawiciele elit zaczęli udostępniać zbiory w swoich siedzibach¹ zaproszonym gościom i szerszej publiczności. Z racji różnorodności tematycznej miejsca te zaczęto zwać „domami muz” – muzeami. Niektóre przekształcały się w nierealnie, to znaczy ich fundatorzy zapewnili im trwałość instytucjonalną wykraczającą poza ich życie².

1 W literaturze przedmiotu funkcjonuje pojęcie „siedziby-muzeum” wprowadzone przez Zofię Ostrowską-Kłębowską. Taż, *Siedziby-muzea. Ze studiów nad architekturą XIX wieku w Wielkopolsce, w: Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród-miasto. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Poznań grudzień 1977*, red. H. Lisińska, Warszawa 1979, s. 69-108. Zob. też: K. Ajewski, *Polskie siedziby rodowe-muzea w XIX wieku*, „Spotkania z Zabytkami”, t. 4, 2001, (dodatek), s. I-VIII.

2 Właśnie ciągłość, trwanie tego zbioru jako regularnie otwartego dla publiczności po śmierci założyciela, w nieograniczonym z założenia przedziale czasowym według Krzysztofa Po-

W 1918 roku, u zarania niepodległości, na ziemiach polskich istniało 99 muzeów, w większości powstałych na bazie prywatnych kolekcji³. Pod koniec okresu międzywojennego było ich już 175: 29 państwowych, 38 samorządowych, 11 diecezjalnych, 16 prywatnych, 81 towarzystw i fundacji⁴. W roku 1946 na 105 instytucji muzealnych państwo zarządzało 45, samorządy – 37, kościoły – 6, towarzystwa i fundacje – 17⁵. Muzea prywatne zniknęły. W 1989 roku, u progu przemian ustrojowych w Polsce, funkcjonowało 551 muzeów, w przytłaczającej większości państwowych⁶.

Tabela nr 8. Muzea publiczne w Polsce w 1947 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Właściciel			
		Państwo ^a	Samorząd	Instytucje kościelne	Towarzystwa i fundacje
Ogółem 1.IV 1939	175 ^b	29	38	11	81
1.I 1946	105 ^c	45 ^c	37	6	17
w tym otwarte dla publiczności	35	11	16	3	5
1.I 1947	104	24	53	6	21
w tym otwarte dla publiczności	58	12	31	3	12

^a Muzea objęte dekretem o upaństwowieniu oraz znajdujące się pod opieką państwa. ^b W tym 16 muzeów należących do osób prywatnych. ^c Delegatury Muzeum Narodowego w Warszawie liczone jako odrębne muzea.

Źródło: Opracowanie Głównego Urzędu Statystycznego na podstawie materiałów Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków.

Źródło: „Rocznik Statystyczny” 11, 1947, s. 173.

miana decyduje o tym, czy możemy jakiś zbiór eksponatów nazwać muzeum. K. Kłudkiewicz, *Polskie muzea prywatne w XIX wieku*, http://muzeumpamieci.umk.pl/?page_id=328 [dostęp: 08.11.2021].

3 P. Majewski, *Muzea na 100 lat...*, <http://muzealnictwo.com/2018/11/muzea-na-100-lat/> [dostęp: 08.11.2021].

4 *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, s. 343.

5 *Rocznik Statystyczny 1947*, s. 173.

6 *Mały Rocznik Statystyczny 1990*, s. 113.

Zmiany ustrojowe i gospodarcze po 1989 roku pozwoliły na odrodzenie się muzealnictwa prywatnego. Zapisy znajdujące się w *Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach*⁷ umożliwiły tworzenie muzeów nie tylko organom państwa lub samorządu terytorialnego, ale również osobom fizycznym i osobom prawnym (art. 5.1). Organizatorem może więc być przedsiębiorstwo, organizacja pozarządowa czy *zainteresowany takim muzealnym przedsięwzięciem obywatel*⁸, o ile posiada zbiory, miejsce do ich wystawienia oraz dopełni formalności przewidzianych ustawą (przede wszystkim opracuje regulamin i uzgodni go z Narodowym Instytutem Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, występującym w imieniu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego)⁹.

Warto zwrócić uwagę, iż wspomniany akt prawny nie zastrzegł używania terminu „muzeum” tylko dla instytucji wpisanych do *Państwowego Rejestru Muzeów* czy ministerialnego *Wykazu muzeów*. Obok muzeów „ustawowych” powstała więc cała masa „para-muzeów” czy też „muzeów społecznych”. I tak na przykład w Puławach funkcjonują (nie wchodząc sobie w drogę) znajdujące się w ministerialnym *Wykazie* Muzeum Regionalne w Puławach, Małe Muzeum Kina, powstałe przy Miejskim Centrum Kultury i Sztuki¹⁰ oraz prowadzone przez właściciela zakładu fryzjerskiego „Muzeum Fryzjerstwa u Kicka”¹¹. Przykłady tego typu można znaleźć w każdym polskim mieście.

W początkowym okresie funkcjonowania nowej ustawy, to jest na przełomie XX i XXI wieku, zainteresowanie zgłaszaniem muzeów i uzyskiwaniem wpisu do *Wykazu* było stosunkowo niewielkie¹². Zjawisko nasiliło się pod koniec pierwszej dekady XXI wieku, by eksplodować w kolejnym dziesięcioleciu. Wtedy też zostało dostrzeżone, stało się przedmiotem zainteresowania mediów, dyskusji¹³, badań

7 Dz.U. 1997, nr 5, poz. 24.

8 R. Golać, *Jak założyć prywatne muzeum*, „Muzealnictwo”, t. 49, 2008, s. 11.

9 *Prywatne muzeum. Czy to możliwe?*, <http://adwokat-rzeszow.eu/?p=201> [dostęp: 08.11.2021].

10 <http://mckis.pulawski.pl/ma%C5%82e%20muzeum%20kina.html>.

11 Niezależnie od formalnego statusu wszystkie trzy instytucje biorą udział w puławskiej odsłonie Nocy Muzeów.

12 Za dynamikę wzrostu liczby muzeów widoczną w raportach Głównego Urzędu Statystycznego odpowiadają przede wszystkim muzea prywatne. Ogółem w 1990 roku było w Polsce 563 muzeów, w 1995 r. – 589, 2000 r. – 632, 2005 r. – 690, 2010 r. – 782, 2015 r. – 926, 2020 r. – 932. *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2001*, s. 288; *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2015*, s. 233; *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2021*, s. 236.

13 M. Jaszczołt, *Co dalej z muzeami prywatnymi*, http://muzealnictwo.com/2014/04/co-dalej-z-muzeami-prywatnymi/#_edn1 [dostęp: 08.11.2021].

naukowych¹⁴, a nawet szkoleń dla osób chcących założyć muzeum¹⁵. Dla zobrazowania skali tego boomu przytoczmy dane dotyczące instytucji utworzonych przez osoby fizyczne wpisane do *Wykazu muzeów*. W roku 2013 figurowało 95 takich podmiotów¹⁶, w 2015 – 128¹⁷, w 2021 – 366¹⁸.

Od 2016 roku część właścicieli muzeów zrzeszyła się w Stowarzyszeniu Polskich Muzealników Prywatnych¹⁹. Obecnie należy do niego 61 podmiotów z całego kraju, a przewodniczy mu Paweł Zaniewski, założyciel i właściciel Muzeum Oręża i Techniki Użytkowej w Kobyłce. Stowarzyszenie ma reprezentować interesy środowiska, między innymi lobbować za zmianami w zakresie regulacji prawnych, które umożliwiłyby prywatnym placówkom korzystanie z dotacji²⁰.

14 W 2013 roku odbyła się konferencja współorganizowana przez Fundację Ari Ari oraz Katedrę Muzeologii Instytutu Filologii Klasycznej i Kulturoznawstwa Wydziału Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie pod tytułem *Muzea prywatne, społeczne i wyznaniowe w Polsce? Szanse i problemy*. W tym samym roku Fundacja Ari Ari opublikowała raport *Muzea prywatne, kolekcje lokalne. Badanie nowej przestrzeni kulturowej*, który powstał dzięki dofinansowaniu w programie *Obserwatorium Kultury* Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz dotacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego. http://www.prywatne.mazowieckieobserwatorium.pl/images/pdf/Raport_muzea_prywatne_AriAri.pdf [dostęp: 08.11.2021]. Od 2013 roku NIMOZ prowadzi projekt *Statystyka muzeów*, w którym uwzględniane są również muzea prywatne. Wyniki badań ankietowych publikowane są w postaci raportów: *Muzea w Polsce. Raporty na podstawie danych z projektu Statystyka muzeów (2013–2015)*; *Muzea w 2016 roku*, *Muzea w 2017 roku*; *Muzea w 2018 roku*; *Muzea w 2019 roku*. Raporty znajdują się na stronie https://statystykamuzeow.pl/posty/kategorie/baza_wiedzy [dostęp: 07.11.2021]. Zob. również: M. Jaszczolt, *Dobrostan muzeów prywatnych. Refleksje okołomuzealne*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej” t. 2, 2015 <https://zwam.ptl.info.pl/wp-content/uploads/2015/03/05-Jaszczolt.pdf> [dostęp: 02.11.2021]; Ż. Gwardzińska, *Wzrost liczby muzeów motoryzacji – czy potrzebna jest nowa definicja pojazdu zabytkowego*, „Muzealnictwo” t. 61, 2020; A. Kluczeńska-Wójcik, *Chronić dziedzictwo, budzić emocje. Muzea prywatne we Francji*, „Muzealnictwo” t. 60, 2019.

15 Szkolenie dla organizatorów i założycieli muzeów niebędących instytucjami kultury (tzw. muzea prywatne) – edycja skierowana do osób, które rozważają założenie muzeum tzw. prywatnego <https://nimoż.pl/aktualnosci/szkolenie-dla-organizatorow-i-zalozycieli-muzeow-niebedacych-instytucjami-kultury-tzw-muzea-prywatne-edycja-skierowana-do-osob-ktore-rozwazaja-zalozenie-muzeum-tzw-prywatnego.html> [dostęp: 10.11.2021].

16 https://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20131010Wykaz_muzeow_utworzonych_przez_osoby_fizyczne.pdf1385104003 [dostęp: 16.10.2021].

17 https://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20150129Muzea_utworzone_przez_osoby_fizyczne.pdf1429186595 [dostęp: 16.10.2021].

18 *Wykaz muzeów 2021*, <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wykazy/rejestry-muzeow.php> [dostęp: 16.10.2021]. Organizatorami kolejnych 199 placówek są osoby prawne i kościoły. Do sektora niepublicznego należy łącznie 565 z 947 muzeów znajdujących się w *Wykazie*, co stanowi 59,66%.

19 <http://prywatnemuzea.pl/>, https://www.facebook.com/muzealnicyprywatni/?ref=page_internal [dostęp: 14.10.2021].

20 Muzea prywatne nie posiadają osobowości prawnej i nie są instytucjami kultury. Placówki te mają obowiązek posiadać nr REGON, ale nie mogą uzyskać numeru NIP, a co za tym idzie, zatrudniać pracowników czy sprzedawać bilety. Zob.: *Urzednicy nazywają ich „wariatami”*. Mu-

Logotyp SPMP. Źródło: <http://prywatnemuzea.pl/> [dostęp: 10.11.2021]

Aktualny, pochodzący z września 2021 roku, *Wykaz muzeów* wymienia na interesującym nas Mazowszu 195 muzeów, w tym 140 muzeów niepublicznych (71,8%: kościelne, osób fizycznych i osób prawnych) i 55 publicznych (28,2% państwowe, samorządowe, współprowadzone). Spośród placówek niepublicznych, 103 zorganizowane zostały przez osoby fizyczne (52,82% muzeów mazowieckich i 73,57% muzeów niepublicznych na Mazowszu). Warto zaznaczyć, że na Mazowszu znajduje się jedyne muzeum prywatne wpisane do Państwowego Rejestru Muzeów – jest to Prywatne Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach, własność Joanny, Izabelli oraz Patryka Mikiciuków²¹.

Tabela nr 9. Wykaz muzeów w województwie mazowieckim, utworzonych przez osoby fizyczne

1	Chotomowskie Muzeum Techniki Wojskowej w Chotomowie
2	Falenickie Muzeum Historyczne (w organizacji)
3	Lokalne Muzeum Techniki Wojskowej i Cywilnej (w organizacji)
4	Mazowieckie Muzeum Militarne (w organizacji)
5	Muzeum Afryki w Sobanicach

zea prywatne to całe ich życie [wywiad z Pawłem Zaniewskim], <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Historia-po-sasiedzku.-Kilka-slow-o-muzealnictwie-prywatnym> [dostęp: 05.11.2021]; <https://interpretacje-podatkowe.org/osoby-fizyczne/itpp1-443-807-13-aj> [dostęp: 05.11.2021].

21 *Państwowy Rejestr Muzeów* [2021], <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wyказы/rejestry-muzeow.php> [dostęp 16.10.2021]. Prywatne Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach zostało oficjalnie otwarte w 1995 r., do *Państwowego Rejestru Muzeów* wpisane zostało 14 grudnia 2001 r pod numerem 70. W swoich zbiorach posiada ok. 300 zabytkowych pojazdów. Zob.: <http://www.muzeum-motoryzacji.com.pl/pl/> [dostęp: 15.10.2021].

6	Muzeum Artystów Polskich (w organizacji)
7	Muzeum Batalii Mazowieckich (w organizacji)
8	Muzeum Bohaterów Września 1939 im. Jerzego Waszkiewicza (w organizacji)
9	Muzeum Broni i Militariów w Przasnyszu (w organizacji)
10	Muzeum Broni i Wyposażenia Piechoty w Warszawie (w organizacji)
11	Muzeum Dewocjonaliów i Rzeczy Osobistych w Ostrowi Mazowieckiej (w organizacji)
12	Muzeum Doliny Liwca (w organizacji)
13	Muzeum II Korpusu Polskiego w Józefowie
14	Muzeum Elwiro Michała Andriollego
15	Muzeum Frontu Wschodniego (w organizacji)
16	Muzeum Górnictwa i Hutnictwa Staropolskiego w Warszawie (w organizacji)
17	Muzeum Historii Artylerii (w organizacji)
18	Muzeum Historii Gospodarki, Finansów i Rozwoju Przedsiębiorczości Na Ziemiach Polskich (w organizacji)
19	Muzeum Historii Modlina i Nowego Dworu Mazowieckiego (w organizacji)
20	Muzeum Historii Wojskowości Polskiej w Warszawie (w organizacji)
21	Muzeum Historii Ziemi Ciechanowskiej (w organizacji)
22	Muzeum Historyczne Broni Pancernej (w organizacji)
23	Muzeum Historyczne „Frontu Wschodniego” (w organizacji)
24	Muzeum Historyczne Północne Mazowsze i Garnizon Różan 1914- 1945 (w organizacji)
25	Muzeum Historyczne w Sulejówku (w organizacji)
26	Muzeum Historyczne Warszawa Kampinos 1939 (w organizacji)
27	Muzeum Historyczne - Zespół Pałacowy w Patrykozach (w organizacji)
28	Muzeum Historyczno-Przyrodnicze „Pamiętka”
29	Muzeum im. mjr. Władysława Nowakowskiego „Żubra”
30	Muzeum Jednostek Specjalnych i Wojsk Powietrzno-Desantowych (w organizacji)
31	Muzeum – Kasa Biletowa z pamiątkami kolejowymi Jerzego Grabowskiego (w organizacji)
32	Muzeum Kart do Gry (w organizacji)
33	Muzeum Konfliktów Zbrojnych w Warszawie (w organizacji)
34	Muzeum Kresów i Ziemi Ostrowskiej im. Marzeny i Zbigniewa Banaszków w Ostrowi Mazowieckiej (w organizacji)
35	Muzeum Kultury Romów w Warszawie (w organizacji)

36	Muzeum Kurpiowskie w Wachu
37	Muzeum Militarnej Historii Ziemi Raciąskiej w Raciążu (w organizacji)
38	Muzeum Misji Zagranicznych Wojska Polskiego w Feliksowie (w organizacji)
39	Muzeum Motoryzacji im. Antoniego Steckiego
40	Muzeum Motoryzacji i Techniki w Chodowie (w organizacji)
41	Muzeum Motoryzacji i Techniki w Łoziskach (w organizacji)
42	Muzeum Techniki i Motoryzacji w Piastowie (w organizacji)
43	Muzeum Motoryzacji i Techniki „SKARB NARODU” w Warszawie (w organizacji)
44	Muzeum Motoryzacji i Techniki w Kobyłce (w organizacji)
45	Muzeum Motoryzacji i Techniki w Opaczu Kolonii (w organizacji)
46	Muzeum Motoryzacji i Techniki w Radomiu (w organizacji)
47	Muzeum Motoryzacji, Służb Mundurowych i Techniki Użytkowej w Radomiu (w organizacji)
48	Muzeum Motoryzacji, Techniki Budowlanej i Rolnej w Rębkowie
49	Muzeum Pojazdów Militarnych – „MILITARY-KONARY” (w organizacji)
50	Muzeum Pojazdów Wojska Polskiego w Chodkowie Działkach (w organizacji)
51	Muzeum 1 Pułku Strzelców Konnych w Garwolinie (w organizacji)
52	Muzeum Przyrodniczo-Historyczne im. Stanisława Golewskiego w Warszawie (w organizacji)
53	Muzeum Stębark-Tannenberg 1914 w Kani Nowej (w organizacji)
54	Muzeum Strategii i Taktyki Działań Zbrojnych „CLAUSEWITZ” (w organizacji)
55	Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Szczawinie (w organizacji)
56	Muzeum Sztuki i Historii w Warszawie „Okno do Wieczności” (w organizacji)
57	Muzeum Światowego Oręża i Wojskowości w organizacji
58	Muzeum Tablic Rejestracyjnych i Pojazdów w Żeliszewie (w organizacji)
59	Muzeum Techniki im. Władysława Drybsa (w organizacji)
60	Muzeum Techniki Militarnej (w organizacji)
61	Muzeum Techniki w Ciuńkowie (w organizacji)
62	Muzeum Techniki Wojskowej „ARMA” w Warszawie
63	Muzeum Techniki Wojskowej w Feliksowie (w organizacji)
64	Muzeum Uzbrojenia (w organizacji)
65	Muzeum Uzbrojenia i Wojskowości (w organizacji)
66	Muzeum Uzbrojenia Żołnierza Wojska Polskiego 1914-1945 (w organizacji)

67	Muzeum w Ponurzy (w organizacji)
68	Muzeum Uzbrojenia i Technologii Wojskowej w Warszawie (w organizacji)
69	Muzeum Militariów i Historii „Willa Lodusieńka” w Warszawie (w organizacji)
70	Muzeum Wojska, Techniki i Uzbrojenia (w organizacji)
71	Muzeum Wojskowo-Cywilne w Łosicach
72	Muzeum Wojskowości i Uzbrojenia (w organizacji)
73	Muzeum Wojskowości w Łowiczu (w organizacji)
74	Muzeum Wojskowości w Starej Miłośnie
75	Muzeum Zabytków Techniki Wojskowej w Warszawie
76	Muzeum Ziemi Makowskiej i Garnizonu Różan
77	Muzeum Ziemi Skórzeckiej (w organizacji)
78	Muzeum Żołnierzy AK z Odelska (w organizacji)
79	Nadwiślańskie Muzeum Broni Dawnej i Nowej w Piasecznie (w organizacji)
80	Podlaskie Muzeum Techniki Wojskowej i Użytkowej w Bielanach Wąsach
81	Prywatne Multimedialne Muzeum Gry i Zabawy w Warszawie (w organizacji)
82	Prywatne Muzeum Artylerii i Broni Pancernej 1939-1945 w Warszawie (w organizacji)
83	Prywatne Muzeum Historii Człowieka – „Planeta Terra” w Kampinosie (w organizacji)
84	Prywatne Muzeum Historyczne „Gaja” w Janowie (w organizacji)
85	Prywatne Muzeum Historyczno-Przyrodnicze w Łazach (w organizacji)
86	Prywatne Muzeum Kowalstwa w Warszawie
87	Prywatne Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach
88	Prywatne Muzeum Motoryzacji i Techniki w Radomiu (w organizacji)
89	Prywatne Muzeum Sztuki Ludowej w Otrębusach
90	Prywatne Muzeum Techniki Wojskowej i Historii Regionalnej w Podlesiu Dużym (w organizacji)
91	Prywatne Muzeum „Tomala” w Kadzidle
92	Prywatne Muzeum w Petrykozach
93	Prywatne Muzeum w Starych Załubicach (w organizacji)
94	Regionalne Muzeum Drogownictwa „Nurzec Stacja”
95	Warszawskie Muzeum Pojazdów Zabytkowych (w organizacji)
96	Wawerskie Muzeum Historyczne (w organizacji)
97	Muzeum Motoryzacji i Elektroniki w Pruszkowie (w organizacji)

98	Muzeum Samochodów Sportowych w Warszawie (w organizacji)
99	Muzeum Motoryzacji i Techniki „Kiedyś to było” w Solcu (w organizacji)
100	Muzeum Pól Bitewnych „Przyczółek Serocki” w Zalesiu Borowym (w organizacji)
101	Muzeum Techniki Wojskowej w Borkowie (w organizacji)
102	Muzeum w Zagrodzie Młyńskiej Ptaki (w organizacji)
103	Muzeum Motoryzacji i Techniki „Automania” w Izabelinie (w organizacji)

Zestawienie na podstawie Wykazu muzeów 2021, źródło: <https://bip.mkdnis.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wykazy/rejestry-muzeow.php> [dostęp: 10.11.2021].

Uwagę w powyższym zestawieniu przykuwa duża liczba muzeów „w organizacji”. Termin ten oznacza, że placówki te uzgodniły swoje regulaminy z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego i uzyskały wpis do wykazu, lecz nie posiadają jeszcze ekspozycji. Organizowanie muzeum prywatnego kończy się oficjalnie wraz z otwarciem wystawy stałej²². Wśród mazowieckich muzeów należących do osób fizycznych aż 80 posiada status „w organizacji”, co stanowi 77,67% całej grupy. W niektórych przypadkach „organizacja” ciągnie się latami. Na przykład Lokalne Muzeum Techniki Wojskowej i Cywilnej (Marki), Muzeum Frontu Wschodniego (Warszawa), Muzeum Historyczne Broni Pancernej (Serock), Muzeum Kultury Romów w Warszawie (Warszawa) utrzymują ten status co najmniej od 2013 roku. Przyczyny takiego stanu mogą być różne, niemniej jednak najpoważniejszą i najczęstszą wydaje się być brak odpowiedniej siedziby. Jako adresy muzeów podawane są najczęściej prywatne mieszkania lub domy ich założycieli, nienadające się do funkcji wystawienniczych²³. Niedostępność pomieszczeń umożliwiających przygotowanie i udostępnienie zwiedzającym wystawy stałej blokuje więc formalne rozpoczęcie działalności placówek. Nie powstrzymuje to jednak działalności muzeów, które korzystają z możliwości wystawiania swoich zbiorów w pomieszczeniach użyczanych przez różne instytucje, prezentują je podczas wydarzeń kulturalnych i imprez rocznicowych. Duża część działalności opiera się też na nowoczesnych formach komunikacji z internetem na czele. Prywatne muzea korzystają przede wszystkim z mediów społecznościowych, rzadziej prowadząc własne strony internetowe.

Pod względem tematyki mazowieckich muzeów prywatnych zdecydowanie dominuje historia wojskowości i techniki wojskowej. Zagadnieniom tym poświę-

22 R. Golać, *dz. cyt.*, s. 12.

23 Muzeum Górnictwa i Hutnictwa Staropolskiego w Warszawie ma swoją siedzibę w bloku przy ulicy Kochanowskiego, Muzeum Historii Gospodarki, Finansów i Rozwoju Przedsiębiorczości Na Ziemiach Polskich jako adres podaną ma jedynie skrzynkę pocztową, Muzeum Wojskowości i Uzbrojenia oraz Muzeum Strategii i Taktyki Działań Zbrojnych „CLAUSEWITZ” mieszczą się w blokach na Wilanowie. Przykłady można mnożyć.

conych zostało co najmniej 48 placówek²⁴. Nazwy części z nich zdradzają wielkie ambicje założycieli: Muzeum Historii Wojskowości Polskiej, Prywatne Muzeum Artylerii i Broni Pancерnej 1939-1945, Muzeum Światowego Oręża i Wojskowości. Na drugim miejscu znajdują się muzea techniki i przemysłu (24), dalej muzea regionalne (14), historyczne (4), przyrodnicze (3), etnograficzne (3), i inne. Podział ten jest bardzo umowny.

W odróżnieniu od muzeów prywatnych, uchwytnych dzięki ministerialnemu Wykazowi, prywatne kolekcje wymykają się jakiegokolwiek statystyce. Według literatury przedmiotu *kolekcja stanowi pewną całość składającą się z wyselekcjonowanych składników, zwykle o zbliżonym poziomie i wartości przewodniej*²⁵. Kolekcjoner gromadzi zatem rzeczy ruchome, kierując się w doborze jakimś założeniem, kluczem (np. nakrycia głowy, instrumenty muzyczne, fajki, militaria, znaczki, monety, żelazka z duszą, przedmioty związane z jakimś regionem czy zawodem itd.), przy czym zna się na przedmiocie swojej pasji, dba o jakość i bezpieczeństwo zbiorów, wreszcie udostępnia je zainteresowanym. Powyższa definicja pozwala nam odróżnić kolekcjonera od zbieracza, nie przybliża nas jednak do uchwycenia zjawiska w skali Mazowsza. Rezygnując z podjęcia tego zadania, ograniczymy się do bardzo krótkiego przedstawienia przykładów czterech kolekcji znanych autorowi z autopsji.

Kolekcja regionalna Michała Chrzanowskiego (Chrzanowo). Kolekcja wyjątkowa pod wieloma względami. Po pierwsze przez osobę jej twórcy: człowieka bardzo jeszcze młodego, ale dobrze przygotowanego merytorycznie, docieklivego i upartego w dążeniu do pozyskiwania nowych artefaktów. W ciągu kilku lat zgromadził około 3 tysięcy eksponatów związanych z Makowem Mazowieckim i jego okolicami: fotografii (np. kompletny, pochodzący z przełomu XIX i XX wieku *Album rodzinny Gniazdowskich* – właścicieli Czarnostowa), pocztówek, dokumentów, pieczęci, monet, odznak wojskowych itp. Kolekcja przechowywana jest w odpowiednich warunkach i zabezpieczona przed czynnikami zewnętrznymi. Nowo pozyskane obiekty są zabezpieczane (np. profesjonalna fumigacja w przypadku papieru) i ewidencjonowane. Niewielka część kolekcji, na wniosek kolekcjonera, została wpisana przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Kolekcja fotograficzna Edwarda Sieńkowskiego (Pułtusk). Zbiór znajdujący się obecnie w rękach spadkobierców jego twórcy. Edward Sieńkowski przez blisko siedemdziesiąt lat za pomocą swojego aparatu fotograficznego dokumentował wszel-

24 Niewykluczone, że placówki z nazwy regionalistyczne swój zbiór opierają na znaleziskach militarnych z danego regionu.

25 P. Gwoździewicz-Matan, I. Gredka-Ligarska, *Przekazywanie kolekcji na rzecz muzeów na podstawie czynności prawnych inter vivos oraz mortis causa*, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2020/01/2019-3-4-GREDKA-GWOZDZIEWICZ.pdf> [dostęp 10.11.2021].

kie przejawy funkcjonowania Pułtusza i życia jego mieszkańców. Zostawił po sobie prawdopodobnie dziesiątki tysięcy zdjęć (wywołanych i w formie negatywów). Nie-wielka ich część wydana została drukiem w formie albumowej²⁶, kolejne udostępniane są na Facebooku w grupie *Pułtusk i jego mieszkańcy na starych fotografiach*²⁷.

Kolekcja etnograficzna Stowarzyszenia „Kurpie Białe – Moja Mała Ojczyzna” (Pniewo). Zbiory sztuki ludowej, narzędzi, przyborów codziennego użytku, strojów ludowych (codziennych i odświętnych), niematerialnego dziedzictwa Kurpiów Białych zgromadzone w Kuźni Kurpiowskiej w Pniewie²⁸. Rzeczy przechowywane wcześniej w rękach prywatnych od 2005 roku zaczęły być gromadzone w budynku starej szkoły, który stał się ośrodkiem kultywowania, rozwijania i popularyzacji tradycji tego regionu Kurpiowszczyzny. W Kuźni prowadzone są warsztaty i lekcje muzealne dla odbiorców w każdym wieku. Dwa razy w roku do Pniewa zjeżdżają adepci tradycyjnego kowalstwa, aby doskonalić się w tym rzemiośle.

Kolekcja militariów Edwarda Malinowskiego²⁹ (Pułtusk). Na kolekcję składają się obiekty związane z Wojskiem Polskim w okresie międzywojennym i polskimi formacjami wojskowymi w czasie II wojny światowej. Szczególny akcent w kształtowaniu zbioru jego twórca przykładął do pozostałości po 13 pułku piechoty, który przed wojną stacjonował w Pułtusku. W skład kolekcji wchodzi fotografie, dokumenty, spisane po wojnie relacje i wspomnienia, publikacje, odznaczenia, mundury, broń biała, elementy wyposażenia żołnierzy polskich z różnych okresów XX wieku.

Przedstawione tutaj przykłady w żadnym stopniu nie wyczerpują zagadnienia kolekcji prywatnych nie tylko na Mazowszu, ale nawet w Pułtusku i jego okolicach. Zazwyczaj rozmowa z jednym kolekcjonerem prowadzi do pozyskania informacji o kilku kolejnych interesujących się podobną lub pokrewną tematyką. Zdarzają się również sytuacje, kiedy kolekcjoner nie utrzymuje kontaktów z „branżą” i pozostaje anonimowy dla środowiska – wykupuje eksponaty pojawiające się na aukcjach internetowych, przebijając pozostałych konkurentów. Pamiętać należy, że kolekcje prywatne żyją tempem życia swoich twórców: rodzą się w wyniku fascynacji, rozwijają podsycane ciągłym zainteresowaniem, bywa, że po śmierci założyciela ulegają rozproszению i giną.

Podsumowując: prywatne kolekcje na Mazowszu, a może raczej poświęcone Mazowszu, pozostają „ziemią nieznaną”, wciąż czekającą na odkrycie. Jest to zadanie niełatwe, o ile w ogóle możliwe do realizacji.

26 E. Sieńkowski, *Pułtusk album wspomnień*, t. 1: 1945-1969, red. L. Chybowski, Pułtusk 2007, t. 2: 1969-1989, red. L. Chybowski, Pułtusk 2011.

27 <https://www.facebook.com/groups/783487821692770> [dostęp: 10.11.2021].

28 <https://www.facebook.com/kuzniakurpiowska/> [dostęp: 10.11.2021].

29 Zob.: K. Łukawski, *Militaria w zbiorach Edwarda Malinowskiego. Przyczynek do charakterystyki kolekcji*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 277-288.

Kilka uwag na temat dobrych praktyk w ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego (głos w dyskusji)

Temat konferencji jest szeroki, atrakcyjny i niezwykle istotny, bowiem zarówno ochrona, jak i popularyzacja dziedzictwa kulturowego wymaga zaangażowania wielu środowisk. Niewątpliwie ogromny ciężar spoczywa tu na środowisku naukowym historyków, którego przedstawiciele są najlepiej zorientowani w istocie dziedzictwa oraz jego znaczeniu dla zachowania ciągłości istnienia narodu. W tym miejscu warto przypomnieć, że dziedzictwo kulturowe to *zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej*¹.

Z prawnego punktu widzenia pojawia się pytanie: do kogo należy dziedzictwo kulturowe? W aspekcie społecznym warto zastanowić się, komu ono jest potrzebne?²

Zagadnienie dziedzictwa kulturowego stanowi przedmiot badań i analiz. Wielu autorów podejmuje się jego klasyfikacji, przypomina historię poszczególnych obiektów, analizuje ich znaczenie. Z uwagi na skomplikowaną historię Polski i Polaków, szczególnie istotne jest zwrócenie uwagi na konieczność zachowania

1 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 50.

2 Na te kwestie zwraca uwagę Z. Kobylński, *Czym jest, komu potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?* „Mazowsze. Studia Regionalne”, 2011, nr 7, s. 21-47.

kultury i jej dziedzictwa w czasach zaborów, wojen i zagłady, a także odzyskania utraconego zasobu³. Nie mniej istotna jest jednak dbałość o dziedzictwo kulturowe w czasach współczesnych. Szczególnie ważna jest opieka nad niematerialnym dziedzictwem, zdecydowanie trudniejszym do zachowania i ochrony⁴. Trzeba mieć świadomość, że istotą propagowania elementów dziedzictwa niematerialnego poszczególnych grup społecznych oraz narodowościowych jest doprowadzenie do wzajemnego zrozumienia, poszanowania odmienności i umożliwienia dialogu międzykulturowego⁵.

Warto uświadomić sobie, na jakie zagrożenia narażone jest dziedzictwo kulturowe. Nie chodzi tu wyłącznie o zniszczenia wywołane działaniami wojennymi, kataklizmami czy zmianami klimatycznymi (a także skażeniem środowiska), co jest istotne w przypadku dziedzictwa kultury materialnej. W odniesieniu do dziedzictwa niematerialnego zagrożenie niesie globalizacja prowadząca do ujednolicenia wzorców kulturowych, migracje ludności prowadzące do oderwania od własnej społeczności i jej dziedzictwa, industrializacja i urbanizacja skutkująca często zanikiem świadomości dziedzictwa historycznego, a także osłabienie czy wręcz zanik przekazu międzypokoleniowego, powodujący brak zainteresowania młodych przeszłością rodziny, regionu i kraju.

Z badań przeprowadzonych w grudniu 2020 roku na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa wynika, że: 83% Polaków podkreśla konieczność dbania o dziedzictwo i jego ochrony, 74% ma świadomość pojęcia „dziedzictwo” i uważa je za ważne, 40% deklaruje, że osobiście dba o dziedzictwo, a 3/4 społeczeństwa uważa, że warto inwestować w ten cel publiczne pieniądze⁶. Powyższe dane sugerują, że społeczeństwo ma świadomość potrzeby opieki nad dziedzictwem kulturowym. Pozostaje jednak pytanie, na ile przekłada się to na aktywne działania.

Ochrona dziedzictwa wymaga zaangażowania sił i środków, zarówno w skali regionu, jak i kraju. I tu można pokusić się o garść refleksji na temat rangi świadomości dziedzictwa kulturowego⁷, form jego ochrony, a przede wszystkim upowszechniania wiedzy.

3 D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I–II, Kraków 2006; K. Estreicher jr, *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1943*, Londyn 1944.

4 H. Jodełka-Schreiber, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: idea, prawo, praktyka*, w: *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, t. III, red. W. Szafrński, K. Zalasinska, Poznań 2009, s. 118–119.

5 A. Frankiewicz, *O pojęciu i znaczeniu dziedzictwa niematerialnego oraz o zjawiskach świata współczesnego, które mu zagrażają*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2, s. 109.

6 Polacy są świadomi wartości dziedzictwa, ale wciąż za rzadko z nim obcuje, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Aktualnosci/news.php?ID=4511 [dostęp: 12.10.2021].

7 I. Lewandowska, *Dziedzictwo kulturowe – problemy terminologiczne, zakres pojęciowy, podejście badawcze*, w: *Róbcie teatr... Księga jubileuszowa ofiarowana prof. Bohdanowi Głuszcakowi*, red. I Grzesiak, A. Naruszewicz-Duchlińska, A. Staniszewski, Olsztyn 2007, s. 65–85.

Jeśli chodzi o działania instytucjonalne, to warto wspomnieć o Narodowym Instytucie Dziedzictwa, który koordynuje i wspiera (także finansowo) inicjatywy mające na celu ochronę dziedzictwa materialnego. Obok szeroko zakrojonych projektów, NID podejmuje też próby oddziaływania na świadomość historyczną społeczeństwa, rozpoczynając od edukacji najmłodszych, czemu służą np. specjalnie przygotowane dla tej grupy konkursy oraz publikacje. Przykładem może być atrakcyjnie opracowana i wydana książka zatytułowana *Kronika zabytkomaniaka*⁸.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na przekazywanie wiedzy o dziedzictwie i kształtowanie świadomego podejścia do tematu na gruncie rodziny (przekaz międzypokoleniowy), szkoły (edukacja i kształtowanie postaw), mediów i instytucji kultury (popularyzacja). Za przykład inspirowania młodzieży do świadomego zaangażowania się w ochronę i popularyzowanie dziedzictwa może posłużyć realizowany z powodzeniem w wielu szkołach program „Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki” organizowany przez Centrum Edukacji Obywatelskiej od 2001 roku⁹. To forma praktycznego zaangażowania uczniów ze szkół różnego typu na terenie całego kraju w działania na rzecz ochrony zabytków materialnych i niematerialnych. Będąc koordynatorem projektu na terenie powiatu legionowskiego, miałam okazję obserwować zaangażowanie uczniów i nauczycieli, a także efekty społeczne tych działań¹⁰. Włączenie młodzieży w ochronę zabytków i popularyzowanie wiedzy stało się ważnym elementem w działaniach edukacyjnych, a projekt CEO to istotne wsparcie dla nauczyciela¹¹.

W ochronę dziedzictwa kulturowego zaangażowane są placówki muzealne. Wynika to z ich podstawowych zadań: gromadzenia, opracowywania, udostępniania zabytków kultury. Działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego Mazowsza odnajdziemy w pracy dużych muzeów mazowieckich, jak choćby Muzeum Mazowieckiego w Płocku czy Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce, a także w funkcjonowaniu muzeów regionalnych, czego doskonałym przykładem jest Muzeum Historyczne w Legionowie. Szczególną misję mają tu do spełnienia muzea usytuowane w obiektach zabytkowych, jak oddziały Muzeum Niepodległości w Warszawie. W zakresie działań Muzeum Więzienia Pawiak czy Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej jest dbałość o zabytkową substancję oraz upo-

8 Wydana przez NID: K. Wydra, *Kronika zabytkomaniaka*, Warszawa 2013.

9 Zob. *Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki. Materiały pomocnicze dla nauczycieli*, Warszawa 2006; M. Hajdukiewicz, *Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki*, „Spotkanie z Zabytkami”, t. 28, 2004, nr 5, s. 29.

10 J. Załączny, *Od nauczyciela do badacza historii regionu. Zapiski regionalisty*, w: *Być regionalistą. Inspiracje, autodefinicje, perspektywy*, red. D. Kasprzyk, Łódź 2014, s. 108-110.

11 Zob. J. Załączny, *Samotnie czy w gronie sojuszników? O nauczycielskich doświadczeniach w realizacji edukacji regionalnej*, „Gazeta Szkolna” 2004, nr 31-32, s. 18-19; J. Załączny, *Szkola przestrzeni kształtowania postaw regionalistycznych*, w: *XI Kongres Stowarzyszeń Regionalnych Legnica 23-25 IX 2018*, Wrocław 2020, s. 104-118.

wszechnianie wiedzy o historii miejsca. Dzięki wykorzystaniu funduszy unijnych oraz wsparciu władz samorządowych Mazowsza możliwe było przeprowadzenie prac remontowych i rewitalizacyjnych w X Pawilonie, co przełożyło się na ochronę dziedzictwa materialnego¹².

Trzeba bowiem pamiętać, że wszystkie działania zmierzające do zachowania zabytków wymagają nakładów finansowych, potrzebują sponsora i mecenasa. Dobrze, jeśli do pełnienia takiej funkcji poczuwają się władze samorządowe, bo one – na szczeblu regionu – najlepiej znają potrzeby i możliwości w tym zakresie¹³. Dlatego tak ważne jest opracowywanie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego w skali województwa, powiatu, gminy. Za przykład może tu posłużyć *Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami opracowany dla powiatu legionowskiego (na lata 2011-2014)*¹⁴.

Nie bez znaczenia jest zaangażowanie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa. Ważną rolę w tym procesie odgrywają towarzystwa regionalne. Można tu przywołać inicjatywy Towarzystwa Naukowego Płockiego związane z wykonaniem kopii Drzwi Płockich¹⁵ albo z pozoru zwyczajne poczynania Towarzystwa Przyjaciół Legionowa, mające na celu ochronę elementów starej zabudowy miasta, jak choćby drewnianego kasyna¹⁶.

Na koniec należy jeszcze odnieść się do sposobu przekazu informacji na temat dziedzictwa i jego ochrony. Z jednej strony niezwykle ważne jest prezentowanie naukowego podejścia do tematu, a więc angażowania środowiska akademickiego (konferencje¹⁷ oraz monografie i artykuły naukowe, a nawet postulat uczynienia problematyki ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym dziedziną badań i nauczania akademickiego¹⁸). Dla skutecznego popularyzowania wiedzy potrzebne są działania w formie aktywizującej i atrakcyjnej dla szerokiej rzeszy odbior-

12 W. Raboszuk, *Fundusze unijne na rzecz mazowieckiej kultury*, w: *Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon, Brama Bielańska. Ochrona dziedzictwa kulturowego. Perspektywy rozwoju*, red. T. Skoczek, Warszawa 2014, s. 17-32; M. Frankowski, *Dobre praktyki projektów unijnych, wykorzystanie funduszy na Mazowszu*, w: tamże, s. 33-47.

13 J. Załęczny, *Kształtowanie tradycji patriotycznych i poczucia tożsamości lokalnej jako element działalności samorządu legionowskiego. Przykłady dobrych praktyk*, w: *Społeczno-ekonomiczne wymiary współczesnej samorządności*, red. E. Jaska, T. Skoczek, Warszawa 2018, s. 87-98.

14 <http://bip.legionowo.pl/Download/get/id,36968.html> [dostęp: 12.10.2021].

15 A. Bender, *Niezwykłe dzieje i ikonografia Drzwi Płockich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 71, 1999, s. 369-378; R. Knapiński, *Podróż do Nowogrodu Wielkiego – refleksje oraz jej następstwa*, „Notatki Płockie”, t. 62, 2017, nr 1, s. 24-32.

16 J. Załęczny, *Monografia Towarzystwa Przyjaciół Legionowa 1979-2009*, Legionowo 2009, s. 70-71; J. Załęczny, *Monografia 40 lat Towarzystwa Przyjaciół Legionowa 1979-2019*, Legionowo 2019, s. 52-54.

17 Jedną z takich konferencji omawiają szeroko K. Gutowska, Z. Kobyliński, *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Potencjał i problemy zarządzania*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7, s. 11-16.

18 K. Gutowska, Z. Kobyliński, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 6, s. 51-72.

ców. Istotną rolę mogą tu spełniać ciekawie opracowane materiały przybliżające tę tematykę szerszemu gronu odbiorców. Można tu polecić czasopismo „Mazowsze. Studia Regionalne” czy opracowanie przygotowane przez wspomniany już Narodowy Instytut Dziedzictwa, zatytułowane *Rozgryźć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk. Upowszechnianie dziedzictwa i edukacja o dziedzictwie kulturowym*¹⁹. Jego autorzy starają się uświadomić odbiorcy różne kategorie dziedzictwa, poczynając od osobistego dziedzictwa (np. zbiór fotografii, przepisy kulinarne, rodzinne tradycje świąteczne, opowieści babci), poprzez dziedzictwo społeczności lokalnej (np. stara zabudowa, przydrożne kapliczki, obiekty architektury przemysłowej), polskie dziedzictwo (zabytki materialne, np. Zamek Królewski na Wawelu, literatura, sztuka, symbole narodowe) aż po dziedzictwo światowe²⁰.

Na potrzeby upowszechniania idei ochrony dziedzictwa kulturowego wykorzystywane są przedsięwzięcia z udziałem grup rekonstrukcyjnych, pikniki historyczne oraz całe spektrum akcji adresowanych do młodego i najmłodszego odbiorcy. Niezwykle ważne jest też wykorzystanie tego aspektu regionu na potrzeby turystyki, a więc wpisanie dziedzictwa kulturowego w walory turystyczne regionu.

Dla właściwego funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie niezbędna jest świadomość rangi dziedzictwa kulturowego. Pozwala to człowiekowi na poznanie swoich korzeni, budowanie tożsamości, identyfikację ze społeczeństwem, regionem, wreszcie – ułatwia sformułowanie odpowiedzi na pytanie: kim jestem i jak mocne są więzy łączące mnie z innymi, a z drugiej strony, jak przeciwdziałać niszczeniu dziedzictwa. We współczesnym świecie szczególnego znaczenia nabierają słowa Mahatmy Gandhiego: *Nie chcę, by mój dom był otoczony ze wszystkich stron murem, a okna zatrzaskane naглуcho. Chcę, by kultury ze wszystkich krajów wiały swobodnie wokół mojego domu. Ale nie zgadzam się, by jakkolwiek zdmuchnęła mnie z nóg*²¹.

19 *Rozgryźć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk. Upowszechnianie dziedzictwa i edukacja o dziedzictwie kulturowym*, Warszawa 2016.

20 Tamże, s. 14.

21 Cyt. za: tamże, s. 42.

Rola organizacji pozarządowych w ochronie i promocji dziedzictwa na przykładzie działań Pułtuskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (głos w dyskusji)

Obecnie w coraz większym stopniu udział w szeroko pojętej trosce o dziedzictwo przekazane nam przez naszych przodków – a dowodzi tego chociażby referat Krzysztofa Łukawskiego – mają organizacje pozarządowe i osoby prywatne. Chciałbym pokrótce przedstawić wybrane aspekty działalności na tym polu Pułtuskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, skupiając się przede wszystkim na aktywności w ostatniej dekadzie¹.

Z pewnością inicjatywą wymagającą największego wysiłku organizacyjnego jest kwesta prowadzona na rzecz ratowania zabytkowych nagrobków na cmentarzu św. Krzyża Pułtusk. Pierwsza odbyła się w 2004 roku, kiedy to PTS-K, wraz z Wydziałem Historycznym Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora, Oddziałem w Pułtusk Archiwum Państwowego w Warszawie i Muzeum Regionalnym w Pułtusk, zorganizowało obchody dwusetnej rocznicy założenia cmentarza św. Krzyża. Pomysłodawcami kwesty byli: dyrektor Muzeum Regionalnego w Pułtusk Anna Henrykowska, prezes PTS-K Radosław Lolo i proboszcz parafii św. Stanisława Kostki w Pułtusk ks. kan. Wincenty Szmyt.

1 Wcześniejszą działalność PTS-K omówili: J. Szczepański, M. Owsiewski, *Pułtuskie inicjatywy i działalność społeczno-kulturalna w latach 1880-1985*, Pułtusk 1988; R. Lolo, *Działalność PTS-K w latach 2004-2014*, w: *Przeszłość i tożsamość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo, K. Łukawski, Pułtusk 2017, s. 183-187.

Kwesta na stałe wpisała się w obraz uroczystości Wszystkich Świętych w Pułtusk, w bieżącym roku odbyła się po raz siedemnasty (w 2020 roku nie kwestowaliśmy z powodu morowego powietrza). Oprócz PTS-K, jej organizatorami są Burmistrz miasta Pułtusk, Muzeum Regionalne w Pułtusk, Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Stanisława Kostki w Pułtusk oraz Publiczna Szkoła Podstawowa nr 4 im. I. Szewińskiej w Pułtusk, której uczniowie przygotowują śliczne „cegielki pamięci” rozdawane ofiarodawcom. W kweście uczestniczy co roku między 40 a 50 wolontariuszy: polityków różnych opcji, nauczycieli, harcerzy, dziennikarzy, młodzieży szkolnej, społeczników – nie tylko z grona PTS-K. Podkreślić trzeba, że osoby nawiedzające cmentarz wykazują się dużą hojnością, co pozwala corocznie zgromadzić ok. 12-14 tys. zł. Dodatkowo inicjatywę wspiera finansowo Gmina Pułtusk.

Tabela nr 10. Kwesty w wybranych miastach w 2018 roku (oprac. Krzysztof Łukawski)

Miasto	Ludność gminy	Czas trwania	Zebrana kwota	HOJNOŚĆ zł/mieszkańca gm.
Płock	114 901	2 dni	55 000	0,47
Radom	200 608	3 dni	41 000	0,20
Piaseczno	77 109	1 dzień	22 874	0,29
Ciechanów	42 947	3 dni	16 210	0,38
Pułtusk	23 862	1 dzień	12 663	0,53
Wyszków	38 708	1 dzień	8 267	0,21
Mława	29 831	2 dni	4 500	0,15

Źródło: Archiwum PTS-K.

Ze środków tych w ostatniej dekadzie odrestaurowano:

- w 2012 roku nagrobek Magdaleny z Zabielskich Strzeszewskiej (23 000 zł),
- w 2016 roku nagrobek rodziny Lisowskich (32 500 zł),
- w 2019 roku nagrobek rodziny Budnych (43 240 zł),
- w 2021 r. nagrobek ks. Bonawentury Grabowskiego (50 000 zł).

Renowacja tego ostatniego była możliwa dzięki dotacji otrzymanej od Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków², a ta z kolei była efektem podjętej przez PTS-K w 2019 roku akcji wpisania do rejestru zabytków ruchomych ponad 50 nagrobków cmentarza św. Krzyża (o dofinansowanie można ubiegać się tylko w przypadku zabytków wpisanych do rejestru). Mamy nadzieję, że

2 Odnotować w tym miejscu należy dużą pomoc w procedurze aplikacyjnej udzieloną przez kierownik Delegatury w Ciechanowie Wandę Gołębiewską.

także w 2022 roku uda się odnowić kolejny, wysokiej klasy artystycznej, nagrobek ks. Wiktora Gogolewskiego (koszt 57 tys.).

Porównywalny wysiłek organizacyjny trzeba włożyć w przygotowanie konkursu dla uczniów szkół podstawowych „Wyścig po historię”, który odbywa się w ramach Dni Patrona miasta św. Mateusza od 2007 roku (organizatorzy: PTS-K, Oddział w Pułtusk Archiwum Państwowego w Warszawie, Pułtуска Biblioteka Publiczna im. J. Lelewela). Celem konkursu jest m.in. przybliżenie uczniom dziedzictwa kulturowego regionu, rozwijanie zainteresowań lokalną historią i tradycją oraz popularyzacja kultury regionalnej. Start tradycyjnie następuje sprzed budynku Archiwum, skąd drużyny, po udzieleniu odpowiedzi na pytanie oraz zaopatrzeniu w mapki, wyruszają w pięciominutowych odstępach na trasę biegu, by na kolejnych ośmiu punktach kontrolnych, rozlokowanych na terenie miasta, odpowiadać na pytania z historii i kultury regionu oraz uczestniczyć w konkurencjach sportowych (bieg, strzelanie piłką do bramki, strzelanie z łuku). Finał odbywa się w dawnym zamku biskupów płockich – obecnie Domu Polonii. W konkursie uczestniczą czteroosobowe drużyny wszystkich szkół podstawowych z terenu gminy Pułtusk wraz z nauczycielami-opiekunami, traktując zwycięstwo w konkursie niezwykle prestiżowo. Obsadę organizacyjną na poszczególnych punktach zapewniają wolontariusze w liczbie ok. 30 osób.

Inną z form aktywności PTS-K jest działalność wydawnicza w zakresie edycji źródeł historycznych. Na uwagę zasługują przede wszystkim publikacje wydawane od 2014 roku w ramach serii wydawniczej „Folia Historica Pultoviensia” w kooperacji z Oddziałem w Pułtusk Archiwum Państwowego w Warszawie oraz Pułtuską Biblioteką Publiczną im. J. Lelewela.

Założenia serii przedstawiliśmy następująco we wstępie do pierwszego jej tomu: *Badając dzieje Pułtuska, Mazowsza i całego kraju, częstokroć stajemy przed problemem braku odpowiednich źródeł historycznych. Pojawia się wówczas pragnienie, by odnaleźć jakieś pamiętniki lub diariusze z tamtych lat, które pomogłyby oświecić dane wydarzenia i problemy oraz zrozumieć lepiej ówczesnych ludzi i epokę, w której żyli. Żadne bowiem urzędowe dokumenty, choć w wielu kwestiach wiarygodniejsze, nie zastąpią jednak zapisu osobistych przeżyć i emocji, nie pokażą tak dokładnie mentalności człowieka i nie oddadzą tak wyraziście klimatu wydarzeń. Pragnienie jak szybko się pojawia, tak szybko znika – wiemy, że odkrycie nowych materiałów źródłowych tego typu graniczy z niemożliwością. Konstatacja ta daje asumpt do postawienia pytania: a co my, współcześnie żyjący mieszkańcy miasta, robimy, aby ułatwić przyszłym pokoleniom poznanie wydarzeń i atmosfery n a s z e j epoki, lepsze zrozumienie nas samych? Odpowiadając na to pytanie, trzy instytucje: Pułtuckie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Oddział w Pułtusk Archiwum Państwowego w Warszawie i Pułtуска Biblioteka Publiczna im. Joachima Lelewela we*

współpracy z Wydawnictwem „Aleksander” postanowiły niejako „wywołać” źródła historyczne, namawiając kilka osób do napisania swych wspomnień. Efektem tego jest seria wydawnicza „Folia Historica Pultoviensia”, w której będą publikowane przede wszystkim, choć nie wyłącznie, właśnie memuary osób związanych z naszym miastem i północno-wschodnim Mazowszem³.

Do tej pory ukazały się drukiem wspomnienia Sławomira Konrada Latka, dotyczące jego konspiracyjnej działalności w latach osiemdziesiątych XX stulecia⁴, Karola Handkego, w których powracał do czasów dzieciństwa i młodości w przedwojennym Pułtusk oraz opisywał swoje wojenne przygody⁵. Tom trzeci serii zawierał wspomnienia i relacje żołnierzy 13 pułku piechoty z 1939 roku⁶, w tomie czwartym swoje wspomnienia z dzieciństwa na kurpiowskiej wsi i z młodości w pułtuskiej szkole przedstawiła Zofia Marianna Wróbel⁷. Na przełomie 2021/2022 roku ukaże się tom piąty, zawierający wspomnienia Ireny Lachowskiej-Kurowskiej z kobiecego obozu koncentracyjnego w Ravensbrück z lat 1940-1945 oraz tom szósty obejmujący memuary mjr. Piotra Chełchowskiego z walk w 1939 roku, w szeregach 1 dywizji pancerniej gen. Stanisława Maczka i z okresu powojennego. Odpowiedni poziom naukowy wspomnianych publikacji zapewniają członkowie PTS-K, będący zarazem pracownikami Akademii Finansów i Biznesu Vistula (wcześniej Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora) i Oddziału w Pułtusk Archiwum Państwowego w Warszawie. Środki finansowe zapewnia częściowo Archiwum, a częściowo pochodzą z dofinansowania przekazanego przez samorządy terytorialne (należy podkreślić znakomitą współpracę z burmistrzem miasta Pułtusk i starostą pułtuskim), z darów osób prywatnych, a także ze środków uzyskanych ze sprzedaży poprzednio wydanych książek.

Zupełnie inną formą upamiętniania przeszłości i kultywowania tradycji jest działalność Grupy Rekonstrukcji Historycznej 13 pułku piechoty przy PTS-K. Grupa powstała w 2011 roku, a jej twórcą i komendantem jest st. chor. sztab. rezerwy Leszek Topólski. Grupa liczy kilkudziesięciu członków (głównie młodzież), w znacznej mierze uczniów Liceum Ogólnokształcącego Centrum Naukowo-Biznesowego Feniks, które nosi imię 13 pułku piechoty. Dzięki darowiznom, głównie powiatu pułtuskiego oraz gminy Pułtusk, grupa posiada odpowiednie umundurowanie i uzbrojenie, które stale się powięk-

3 S.K. Latek, *Tajna „Solidarność” w Pułtusk w latach 1982-1986: wspomnienia konspiratora*, red. K. Wiśniewski, Pułtusk, 2014, s. 7.

4 Zob. poprzedni przypis.

5 K. Handke, *Wspomnienia. W kepi i w hełmie – dzieciństwo i młodość w Pułtusk (1914-1926). Moja wojenna tułaczka (1939-1946)*, oprac. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2015.

6 *13 Pułk Piechoty w kampanii wrześniowej 1939 r. Relacje i wspomnienia*, oprac. M.F. Świdwa, K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2020.

7 Z.M. Wróbel, *Wspomnienia i nie tylko... (1941-1960). Udrzyn – wieś w Puszczy Białej. Liceum Pedagogiczne w Pułtusk*, red. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2020.

sza. Dziś nie można sobie wyobrazić święta państwowego czy uroczystości rocznicowej bez udziału warty honorowej GRH 13 pułku piechoty. W ciągu roku Grupa bierze udział w kilkudziesięciu tego typu wydarzeniach na terenie powiatu pułtuskiego, a także poza nim. Ponadto pod czujnym okiem komendanta Topólskiego są organizowane inscenizacje bitew historycznych, np. w sierpniu 2021 roku odbyła się inscenizacja obrony Przewodowa z 1920 roku, a miesiąc później w Zambskach członkowie GRH przedstawili epizod z walk w obronie tej miejscowości w 1939 roku. Inscenizacje pełne bitewnego dymu i huku wystrzałów i wybuchów cieszą się ogromnym zainteresowaniem publiczności. Podkreślić trzeba duże zaangażowanie członków GRH, którzy bez wynagrodzenia biorą udział w nieraz wielogodzinnych imprezach.

Choć w wielu wyżej wymienionych przedsięwzięciach PTS-K odgrywa rolę inicjującą i inspirującą, to jednak zawsze działa w kooperacji z innymi instytucjami. Wychodzimy bowiem z założenia, że tylko bliska współpraca między urzędami administracji państwowej, organami samorządu i samorządowymi jednostkami organizacyjnymi a organizacjami społecznymi może zapewnić efektywność i skuteczność działania w zachowaniu i promocji naszego dziedzictwa – czego Pułtusk, jak uważam, jest dobrym przykładem.

Spis tabel

✔ **Tabela nr 1.**

Wykaz listów z okresu trzeciego bezkrólewia i pierwszych lat rządów Zygmunta III w zbiorach GStA, s. 85.

✔ **Tabela nr 2.**

Wybrane cele edukacji regionalnej oraz międzykulturowej dla szkoły podstawowej, s. 112.

✔ **Tabela nr 3.**

Realizacja treści z zakresu edukacji regionalnej i międzykulturowej, s. 114.

✔ **Tabela nr 4.**

Częstotliwość realizacji problematyki regionalnej w badanych szkołach podstawowych, s. 114.

✔ **Tabela nr 5.**

Najczęściej stosowane metody nauczania stosowane przez nauczycieli w edukacji regionalnej w badanych szkołach podstawowych, s. 115.

✔ **Tabela nr 6.**

Promowanie „małej ojczyzny”, s. 116.

✔ **Tabela nr 7.**

Zakłady kształcenia nauczycieli w Płocku w latach 1916–2000, s. 128.

✔ **Tabela nr 8.**

Muzea publiczne w Polsce w 1947 roku, s. 145.

✔ **Tabela nr 9.**

Wykaz muzeów w województwie mazowieckim, utworzonych przez osoby fizyczne, s. 148.

✔ **Tabela nr 10.**

Kwesty w wybranych miastach w 2018 roku, s. 161.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

I. 1. Archiwalia

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

Księgi beneficjów – Libri beneficiorum (1510-1622), sygn. CP 15 – 20

Księgi beneficjów – Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772), sygn. 26-27,
111-119, 379-385

Księgi beneficjów – Libri revisionum et inwentaria (1562-1796), sygn. CP 120-159

Archiwum Diecezjalne w Płocku

1595: *Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego* (dopisek późniejszy: *górzeńskiego, brokowskiego*), sygn. B nr 4

1635-1775 Akta dóbr biskupstwa płockiego, bez sygn.

1692-1693 Akta dóbr biskupów płockich, bez sygn.

1776-1777 Rachunki dóbr biskupstwa płockiego, sygn. B 343

1785 Akta dóbr biskupów płockich zanarwiańskie, bez sygn.

1811-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 3 sygn. B 21

1811-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusk, bez sygn.

1819-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 1, sygn. B 21

1852-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusk, bez sygn.

1853-1856 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 2, sygn. B 21

1855-1862 Akta dot. pałacu biskupiego w Płocku [finansów, dzierżawy, pogorze-
li], sygn. B 23

1863-1875 Akta dot. pałaców biskupich w Płocku i Pułtusk, bez sygn.

Akta dóbr biskupów płockich 1695-1701; sygn. 124

Akta zakonne-benedyktyni

Inwentarz biskupstwa płockiego W. XVII, Inwentarz biskupstwa płockiego Ex Commissione Jaśnie Wielmożnego J.M.X. Andrzeja Chryzostoma na Załuskach i Błędowie Załuskiego Biskupa Płockiego, opata wąchockiego i Przewielebniejszej Kapituły Płockiej Jaśnie Wielmożnych Ich Mciów XX Prałatów i Kanoników przez Ich Mciów niżej podpisanych JMX i JMX od pomienionej Przewielebnej Kapituły deputowanych po rezygnacji J.W.J.M.X. Stanisława na Lubrańcu

Dąbskiego przeszłego Płockiego a terażniejszego Kujawskiego Biskupa a die 26 Novembris Anni 1692 w pierwszym roku, ad diem 24 Junij Anno 1693 spisany, sygn. 119 (B nr 5)

Inwentarz z 1650 roku, sygn. dawna: B 346

Invetorium partis bonorum episcopatus Plocensis vide licet ante fluvium Narev tantum sito rum per me infrascriptam vacante sede post fata Hieronimi Szeptycki eppi Plocensi die 9-na Augusti anno praesenti 1773 subsecuta in capitulo electionali administratoris electrum aconomum conscribe inchoatum ac tandem brevi spatio temporis circa captam possessionem ejusdem episcopates a Celesissimi principe Michaela Poniatowski episcopo Plocensi duce Pultoviae ad natum ejusdem Celesissimi principis in generali capitulo por festo Navitatis B.V.M. anno current celebrato confirmatum delegatumque Revisorem scilicet Joannem Łempicki canonicum cathedral Plocensi diebus mensium Augusti, Septembri, Octobri 1773 anno cotinnetum, sygn. 121

Opis klucza górzeńskiego z 1747, sygn. 127

Zbiór dokumentów pergaminowych

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

zespół nr 190 Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 4993,

Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej

Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645; sygn. Inv.B.1

Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668; sygn. Inv.B.2

Inwentarz Generalny Kluczów Kieleckiego y Samsonowskiego [...] spisany 1746, sygn. Inv.B.28

Archiwum Państwowe w Płocku

Akta LP w Płocku, tom LXVI, sygn. 1- 68

Akta LPWP w Płocku, tom LXVII, sygn. 1-55

Akta Studium Nauczycielskiego w Płocku z lat 1959-1971, t. LXV sygn. 1-207

Archiwum Państwowe w Warszawie

Urząd Wojewódzki Warszawski

Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusku

zespół 79/1/0 Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów

Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego

Witord J., *Ciosna bartników wyszkowskich*, mps, sygn. 73

Archiwum Szkolne przy Zespole Szkół i Zakładów Kształcenia Nauczycieli w Płocku

Akta nieuporządkowane (sprawozdania z działalności szkół)

Geheimes Staatsarchiv Preußischen Kulturbesitz w Berlinie

Hauptabteilung I.

Reposituren 7 Preußen, sygn. GStA PK, I. HA, Rep. 7.

Reposituren 9. Beziehungen zu Polen, sygn. GStA PK, I. HA, Rep. 9.

Staatsarchiv Königsberg- Herzogliches Briefarchiv.

Staatsarchiv Königsberg- Ostpreußische Folianten.

I. 2. Źródła drukowane

13 Pułk Piechoty w kampanii wrześniowej 1939 r. Relacje i wspomnienia, oprac. M.F. Świdwa, K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2020.

Abraham W., *Najdawniejsze statuty synodalne archidiecezji gnieźnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. nr 1627*, Kraków 1920.

Abraham W., *Najdawniejsze statuty synodalne archidiecezji gnieźnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. nr 1627*, Kraków 1920.

Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438-1523;1438-1525), wyd. B. Ulanowski w: „Archiwum Komisji Historycznej AU”, 6 (1891).

Akta Kamery Apostolskiej, t. 4: *Annaty z Królestwa Polskiego w XV wieku (1421-1503)* w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 10, Kraków 2002.

Analecta Vaticana 1202-1366, wyd. J. Ptaśnik w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3, Cracoviae 1914.

Baliński I., *Księga pamiątkowa Obchodu Napoleonńskiego w Polsce*, Pułtusk 2001.

Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens, t. 6: 1447-1464, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Rzym-Lublin 1998.

Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919.

Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis (ex an.1526-1527) wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891.

Dohna H., *Napoleon Au printemps de 1807*, Pułtusk 2001.

Działania wojenne w Królestwie Polskim w 1863 r., w opracowaniu gen. S. Gesketa, pod redakcją generała lejtnanta Puzyrewskiego, Płock 2013.

- Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia, IV pars, H B A, B 2, 1525–30, Elementa ad Fontium Editiones*, t. 34, ed. C. Lanckorońska, Rzym 1975.
- E codicibus Plocensibus*, wyd. W. Kętrzyński w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888.
- Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna miasta Pułtuska*, Warszawa 1826.
- Grabowski A., *Tadeusz Kościuszko, wielki obrońca narodu, wielki człowiek*, Płock 1917.
- Handke K., *Wspomnienia. W kepi i w hełmie – dzieciństwo i młodość w Pułtusk* (1914-1926). *Moja wojenna tułaczka* (1939-1946), oprac. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2015.
- Inwentarz dób biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.
- Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927.
- Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956.
- Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, wyd. E. Długopolski, Kraków 1938.
- Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.
- Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953.
- Joannis Długossi Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. X i XI (1406-1412), Varsaviae 1997.
- Joannis Długossi Vitae episcoporum Plocensium abbreviatae cum continuatione Laurentii de Wszerecz*, wyd. W. Kętrzyński w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 6, Kraków 1893.
- Kakowski A., *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, oprac. T. Krawczak, R. Świętek, Kraków 2000.
- Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878.
- Latek S.K., *Tajna „Solidarność” w Pułtusk* w latach 1982-1986: *wspomnienia konspiratora*, red. K. Wiśniewski, Pułtusk, 2014.

Liber formularum ad ius canonicum spectantium ex actis Jacobi de Kurdwanow episcopi Plocensis maxima parte depromptarum, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Prawniczej AU”, t. 1, Kraków 1892.

“Konstytucja” miasta Pułtuska z 1729 roku. Publikacja wydana w roku obchodów jubileuszu 750-lecia nadania praw miejskich, oprac. K. Wiśniewski, Warszawa 2007.

Listy Wincentego Krasińskiego z Hiszpanii (1808-1809), oprac. K. Ajewski, Pułtusk – Warszawa 2012.

Lustracje zamku pułtuskiego, wyd. M. M. Grzybowski, Ciechanów 1977.

Macieszyna M., *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A. Stogowska, Płock 1996.

Mazowsze Północne w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956, oprac. J. Szczepański, Warszawa-Pułtusk 1997.

Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400-1508, t. 1, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek I. Skierska, R. Grzesik, Kraków 2004.

Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402-1541, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2011.

Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2: Dokumenty z lat 1248-1355, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989.

Piłsudski J., 22 stycznia 1863, Warszawa 2013.

Popis Publiczny Uczniów Szkoły Wojewódzkiej XX Benedyktynów w Pułtusk, Pułtusk, bd. [1826].

Pražské synody a koncily předhusitské doby, wyd. J. V. Polc, Z. Hledíková, Praha 2002.

Revisio bonorum episcopatus wladislawiensis facta a. 1598, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951.

Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim, Warszawa 1830.

Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420, wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1951.

Święcicki A., *Życie Andrzeja Noskowskiego Biskupa Płockiego przez Andrzeja Święcickiego notariusza ziemi nurskiej, potomka po jego siostrze...*, oprac. T. Żebrowski w: *Renesans na Mazowszu*.

Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

- Wróbel Z.M., *Wspomnienia i nie tylko... (1941-1960). Udrzyn – wieś w Puszczy Białej. Liceum Pedagogiczne w Pułtusk*, red. K. Łukawski, K. Wiśniewski, Pułtusk 2020.
- Wybór dokumentów miasta Sierpca z końca XV-XVI wieku*, oprac. T. Żebrowski w: *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*.
- Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S.M. Szacherska, t. 1: 1065-1495, Warszawa 1975.
- Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 2: 1416-1450, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973.

I. 3. Prasa

- „Dziennik Płocki” 1923, 1933
- „Głos Ziemi Płockiej” 1928-1929
- „Kurier Mazowiecki” 1938, 1993
- „Kurier Płocki” 1917
- „Tygodnik Ilustrowany” 1931
- „Wyzwolenie” 1917
- „Życie Mazowsza” 1935, 1936, nr 4-5

I. 4. Akty prawne

- Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym i o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w państwie polskim*, Dz. Urz. Min. W RiOP, Nr 2, poz. 2, 3.
- Państwowy Rejestr Muzeów* [2021], <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wykazy/rejestry-muzeow.php> [dostęp 16.10.2021].
- Podstawa programowa z komentarzami, Ministerstwo Edukacji Narodowej*, t. 4, Warszawa 2009.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, Dz.U. z 2009 r. nr 4, poz. 17.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 sierpnia 1992 roku w sprawie zakładów kształcenia nauczycieli*, Dz. U. 1992, Nr 26, poz. 115.
- Rozporządzenie Ministra W RiOP z dnia 6 marca 1937 roku o organizacji państwowego liceum pedagogicznego*, Dz. Urz. Min. W RiOP, nr 3.

Uchwała Nr 276 Prezydium Rządu z dnia 18 maja 1954 roku w sprawie ulepszenia systemu kształcenia nauczycieli szkół podstawowych i średnich, Dz. Urz. Min. Oświaty 1954, nr 7, poz. 57.

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 3 sierpnia 2012 r. ustanawiająca rok 2013 Rokiem Powstania Styczniowego, M.P.2012 nr. 588.

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. 1991 Nr 95, poz. 425.

Ustawa z dnia 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa, Dz. U. Nr 38, poz. 589.

Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz. U. 1961 Nr 32, poz. 160.

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz.U. 1997, nr 5, poz. 24.

Wykaz muzeów 2021, <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wykazy/rejestry-muzeow.php> [dostęp: 16.10.2021].

Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 17 marca 1984 roku w sprawie utworzenia studium nauczycielskiego, Dz. Urz. Min. Ośw. i Wych. 1984, nr 5, poz. 28.

I. 5. Autorzy relacji (w zbiorach J. Szczepańskiego)

Arent Leszek – były dyrektor Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie

Chudzyński Marian – członek Zarządu Towarzystwa Naukowego Płockiego

Drejski Bartosz – pracownik Muzeum Historycznego w Przasnyszu

Kaszubowski Piotr – prezes Towarzystwa Miłośników Ziemi Przasnyskiej

Kociszewski Aleksander – prezes Ciechanowskiego Towarzystwa Naukowego

Piekarski Tomasz – dyrektor Archiwum Państwowego w Płocku

Rydzewska Barbara – kierownik Działu Historii Muzeum Mazowieckiego w Płocku

Szczepański Jacek Emil – dyrektor Muzeum Historycznego w Legionowie

Opracowania

XI Kongres Stowarzyszeń Regionalnych Legnica 23–25 IX 2018, Wrocław 2020.

200 lat cmentarza Świętego Krzyża w Pułtusk, red. R. Lolo, Z. Morawski, Pułtusk 2004.

Abraham W., *Z dziejów ustawodawstwa synodalnego diecezji płockiej*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów 1925.

- Ajewski K., *Polskie siedziby rodowe-muzea w XIX wieku*, „Spotkania z Zabytkami”, nr 4, 2001, (dodatek).
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator*, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, [bez daty i miejsca wydania] – edycja elektroniczna.
- Askanas E., *Dzieje Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej w Płocku*, „Notatki Płockie”, t. 4, 1966.
- Bazylika Pułtуска. 550 lat Świątyni i Kapituły Pułtuskiej*, red. W. Kosek, K. F. Wołosz, Pułtusk 2000.
- Baran-Kozłowski W., *Rękopis „Digestum vetus” ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej PAN*, „Historia Slavorum Occidentis”, t. 7, 2014, z. 2.
- Beczek H., *Listy Zygmunta III Wazy do księcia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna i nadradców pruskich odnośnie ślubu rzonego monarchy z Konstancją Habsburg*, „Saeculum Christianum”, t. 26/2, 2019.
- Bender A., *Niezwykłe dzieje i ikonografia Drzwi Płockich*, ABMK, nr 71, 1999.
- Białyński G., *Misja prusko-litewska biskupa Brunona z Querfurtu*, Olsztyn 2019.
- Bieniak J., *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, Toruń 1969.
- Bilska-Ciećwierz M., *Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków 2007.
- Bloch M., *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Kęty 2009.
- Braudel F., *Historia i trwanie*, Warszawa 1999.
- Braun K., *Bartnictwo w Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989.
- Budkowska Z., *Jakub z Zaborowa*, w: PSB t. 10, Wrocław 1962-1964.
- Buława A., *Spuścizna powstania listopadowego (1830-1831) w dobie powstania styczniowego (1859-1864). Tradycje, odniesienia, powiązania*, w: *Powstanie listopadowe (1830-1831)*.
- Burszta J., *Znamiona bartne w Puszczy Wyszowskiej*, „Lud”, t. 41, 1954.
- Być regionalistą. Inspiracje, autodefinicje, perspektywy*, red. D. Kasprzyk, Łódź 2014.
- Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. Cezary Buśko, Wrocław 2002.
- Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań - Warszawa 2006.

- Collegarum et Discipulorum gratitudo. Studia ofiarowane prof. Andrzejowi Radzi-
mińskiemu z okazji 60. urodzin*, red. R. Biskup, K. Kwiatkowski, Toruń 2018.
- Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński,
Warszawa 1976.
- Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon, Brama Bielańska. Ochrona dziedzictwa kul-
turowego. Perspektywy rozwoju*, red. T. Skoczek, Warszawa 2014.
- Chłapowski K., *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III
i Władysława IV*, Warszawa 1996.
- Chojnacki P., *Biskup płocki Paweł Giżycki (1439-1463) i jego działalność*, w: *Z bio-
grafistyki Polski późnego średniowiecza*, red. M. Koczerska, Fasciculi Historici
Novi, t. 4, Warszawa 2001.
- Chojnacki P., *Biskupi płoccy z 2. połowy XV i na początku XVI wieku*, „*Studia Pło-
ckie*”, t. 30, 2002.
- Chudzyński M., *Płock i ziemia płocka w Insurekcji Kościuszkowskiej*, w: *Powstanie
1794 roku*.
- Dąbrowski S., *Powstanie styczniowe w zbiorowej pamięci mieszkańców Pułtusza
i północnego Mazowsza w latach 1918-1939*, „*Notatki Płockie*”, 2006, nr 1.
- Deptuła Cz., *Kościół płocki w XII wieku*, „*Studia Płockie*”, t. 3, 1975.
- Deptuła Cz., *Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*, „*Roczniki Humanistycz-
ne*”, t. 8 1959, z. 2.
- Deptuła Cz., *Płock kościelny u progu reform XIII wieku. Biskup Lupus i jego czasy*,
„*Roczniki Humanistyczne*”, t. 21, 1973, z. 2.
- Derwich M., *Mogilno i Płock. Z dziejów budowy organizacji Kościoła Polskiego*,
w: *Civitas & villa*.
- Długosz T., *Biskupi polscy XVII-XVIII w., obsada, dyspensy taksy*, „*Roczniki Teo-
logiczno-Kanoniczne*”, t. 5, 1958, z. 2.
- Drwęcki A., *Działalność Polskiej Organizacji Wojskowej w powiecie przasnyskim*,
Przasnysz 1994.
- Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pocho-
dzenie i funkcjonowanie elity kościelnej*, red. A. Radziński, Toruń 2000.
- Dubas-Urwanowicz E., *Korespondencja oficjalna i prywatna w kontaktach mię-
dzy Rzeczpospolitą a Cesarstwem. Polonica w Haus-, Hof- und Staatsarchiv
w Wiedniu z lat 1562-1578*, „*Przegląd Historyczny*” t. 83, z. 3, 1992.

- Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. 2, red. M. Sołtysiak, A. Stawarz, Warszawa 2002.
- Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, red. D. Ciok, Ciechanów-Pułtusk 1991.
- Dzieje Mazowsza. Tom 3: lata 1795-1918*, red. J. Szczepański, Pułtusk 2012.
- Dzieje Mazowsza. Tom 4: lata 1918-1939*, red. J. Szczepański, Pułtusk 2010.
- Dzieje Parafii i kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Myszyńcu*, red. M. Przytocka, Myszyńiec 2009.
- Dzieje Płocka*, t. 1: *Historia miasta do 1793 roku*, red. M. Kallas, Płock 2000.
- Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do roku 1795*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016.
- Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.
- Ecclesia Ostrolencensis. Dzieje parafii i kościoła pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny*, red. M. Przytocka, Ostrołęka 2013.
- Ecclesia Ploniaviensis. Dzieje parafii i kościołów w Płoniawach i Podosiu*, red. M. Przytocka, Pułtusk 2009.
- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 2000.
- Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8: *Literatura, historia, język*, red. P. Borek, M. Olma, M. Piątek, Collegium Columbinum, Kraków 2019.
- Estreicher K. jr, *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1943*, Londyn 1944.
- Fijałek J., *Dwaj dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenberg*, w: *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. 1, Lwów 1925.
- Fijałek J., *Polonia apud Italos scholastica saeculum XV*, fasc. 1, Cracoviae 1900.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty-ustawy-realizacja*, Warszawa 2006.
- Folwarski H., *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 6, 1957.
- Francja – Polska XVIII-XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Mączak, S. Meller, J. Skowronek i M. Wawrykowa, Warszawa 1983.
- Frankiewicz A., *O pojęciu i znaczeniu dziedzictwa niematerialnego oraz o zjawiskach świata współczesnego, które mu zagrażają*, „*Przegląd Prawa Konstytucyjnego*”, 18, nr 2, 2014.

- Frankowski M., *Dobre praktyki projektów unijnych, wykorzystanie funduszy na Mazowszu*, w: *Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon, Brama Bielańska. Ochrona dziedzictwa kulturowego. Perspektywy rozwoju*.
- Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec, D. Zagórski, A. Radziwiński, R. Biskup, Pelplin 2013.
- Gadomski S., *Inicjatywy naukowe pułtuskich regionalistów w latach 1985-1995*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, tom 3.
- Gasiulewicz L. *Dziedzictwo kulturowe w regionie*, „Życie Szkoły”, nr 4, 1997.
- Mediacje. Teoria i praktyka*, red. E. Gmurzyńska, R. Morek, Warszawa 2018.
- Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna o benedyktynach Zgromadzenia Płocko-Pułtuskiego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. VII, 1844.
- Genealogia – kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Wroniszewski, Toruń 1989.
- Genealogia. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Pakulski, J. Wroniszewski, Toruń 2003.
- Gerber R., *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 2.
- Glemma T., Barycz H., *Góra Andrzej*, w: PSB, t. 8, Wrocław 1959-1960.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II, Warszawa 1901.
- Główka D., *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Golat R., *Jak założyć prywatne muzeum*, „Muzealnictwo”, nr 49, 2008.
- Góralski W., *Andrzej Chryzostom Załuski: biskup płocki 1692-1698. Wkład w dzieło reformy trydenckiej*, Warszawa 1987.
- Góralski W., *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, Płock 1979.
- Góralski W., *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, t. 42, 2014.
- Góralski W., *Recepcja Tridentinum w diecezji płockiej*, w: *Reformacja, kontrreformacja, reforma katolicka na Mazowszu*.
- Góralski W., *Ustawodawstwo synodalne diecezji płockiej – stan badań oraz postulaty badawcze*, „Studia Płockie”, t. 7, 1979.
- Góralski W., *Z przeszłości synodalnej diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, t. 13, 1985.

- Grabowski J., *Dokumenty i kancelaria biskupa płockiego Klemensa Pierzchały w latach 1333-1357*, w: *Państwo i Kościół w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*.
- Grabowski J., *Elita umysłowa w kancelarii i na dworze książąt mazowieckich w okresie późnego średniowiecza (druga połowa XV w. – 1526)*, „Archeion”, t. 95, 2014.
- Grabowski J., *Intelektualiści w kancelarii książęcej na Mazowszu w XIV i pierwszej połowie XV wieku. Ze studiów na średniowieczną elitę umysłową na ziemiach polskich*, w: *Genealogia. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*.
- Grabowski J., *Kancelaria i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341-1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999.
- Grabowski J., *Piotr z Chodkowa, kanclerz książęcy, biskup płocki. Przyczynek do roli uczonych na Mazowszu w późnym średniowieczu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015.
- Graczyk W., *Diecezja płocka w relacjach do Rzymu biskupa Stanisława Łubieńskiego (1627-1640)*, „Studia Płockie”, t. 30, 2002.
- Graczyk W., *Duchowni ze stopniami akademickimi w otoczeniu biskupa płockiego Pawła Giżyckiego (1439-1463)*, „Saeculum Christianum”, t. 20, 2013.
- Graczyk W., *Husytyzm w diecezji płockiej w latach 1439-1463*, „Studia Płockie”, t. 24, 1996.
- Graczyk W., *Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku*, „Nasza Przyszłość”, t. 107, 2007.
- Graczyk W., *Paweł Giżycki, biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999.
- Graczyk W., *Stanisław Łubieński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków 2005.
- Graczyk W., *Stosunki wyznaniowe na Mazowszu nowożytnym. Duchowieństwo mazowieckie w działalności Kościoła polskiego*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794.
- Graczyk W., Marszalska J., *Księgi rękopiśmienne i stare druki w zbiorach biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku. Z dziejów kultury polskich bibliotek kościelnych w dawnych wiekach*, Kraków 2010.
- Graff T., *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008.
- Grygier T., *Sumariusz akt naczelnej władzy Prus Książęcych „Etats-Ministerium”*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, nr 1, 1965.

- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo katolickie diecezji płockiej w okresie powstania styczniowego* w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*.
- Grzybowski M.M., *Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego, biskupa płockiego 1773-1785*, Warszawa 1983.
- Grzybowski M.M., *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764-1830)*, Płock 1987.
- Grzybowski M.M., *Wstęp*, w: *Lustracje zamku pułtuskiego*.
- Grzybowski M.M., *Zamek w Pułtusk rezydencją biskupów płockich*, „Miesięcznik Pasterski Płocki”, t. 60, 1975, nr 8.
- Grzybowski M.M., Zygnier L., *Episkopat płocki w latach 1075-2015*, Płock 2015.
- Gutowska K., Kobyliński Z., *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Potencjał i problemy zarządzania*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, nr 7, 2011.
- Gutowska K., Kobyliński Z., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, nr 6, 2011.
- Gwardzińska Ź., *Wzrost liczby muzeów motoryzacji – czy potrzebna jest nowa definicja pojazdu zabytkowego*, „Muzealnictwo”, nr 61, 2020.
- Gwoździewicz-Matan P., Gredka-Ligarska I., *Przekazywanie kolekcji na rzecz muzeów na podstawie czynności prawnych inter vivos oraz mortis causa*, <http://cennebezczne.pl/wp-content/uploads/2020/01/2019-3-4-GREDKA-GWOZDZIEWICZ.pdf> [dostęp 10.11.2021].
- Hajdukiewicz M., *Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki*, „Spotkanie z Zabytkami”, t. 28, nr 5 (207), 2004.
- Hartmann S., *Das Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin und Archiv der Herzöge in Preußen (Das Herzogliche Briefarchiv und seine Regestierung)*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne” t. 6-7, 2004/2005.
- Hartmann S., *Die Herzöge Albrecht Friedrich und Georg Friedrich von Preußen und das Bistum Ermland (1568-1618). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußen Folianten mit ergänzenden Schriftstücken bis 1699*, Köln 1994.
- Hein-Kircher H., *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926-1939*, Warszawa 2008.
- Herod P.E., *Rozwój prawa mazowieckiego na tle przeobrażeń polityczno-ustrojowych Mazowsza do XVI wieku*, Kraków 2016.

- Herod P.E., *Skryptorium katedralne plockie do XIV wieku*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 99, 2013.
- Herod P.E., *Ustawodawstwo karne w kodyfikacji plockiej biskupa Jakuba z Korzkwi (1396-1425)*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 98, 2012.
- Horeczy A., *Prawnicze doktoraty Polaków w Bolonii w XV wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 81, 2015.
- Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1989.
- Informator na II Zjazd absolwentów LP i LPWP*, Płock 1989.
- Jaszczołt M., *Dobrostan muzeów prywatnych. Refleksje okołomuzealne*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej”, nr 2, 2015, <https://zwam.ptl.info.pl/wp-content/uploads/2015/03/05-Jaszczołt.pdf> [dostęp: 02.11.2021].
- Jaworski R.S., *Kościół Matki Bożej i kolegium mansjonarzy w Sierpcu*, „Studia Płockie”, t. 9, 1981.
- Jodelka-Schreiber H., *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: idea, prawo, praktyka*, w: *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, t. III.
- Jubileusz 200-lecia Towarzystwa Naukowego Płockiego 1820-2020*, red. G. Gołębiewski, Z.P. Kruszewski, Płock 2021.
- Juszkiewicz R., *Mława – jej dzieje – lata 1914-1939*, t. 3 (część pierwsza), Mława 2004.
- Kaczmarczyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 2, Poznań 1947.
- Kaczorowska T., *Józef Narzyski – literat i powstanie styczniowy z północnego Mazowsza*, w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*.
- Kalabiński S., Tych F., *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja? Lata 1905-1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.
- Kalinowski M., *Gmina Zatory: z historii, tradycji i kultury kurpiowskiej*, Zatory 2006.
- Kasperek N., *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęka 2012.
- Kasprzyk D., *Regionalizm plocki w II Rzeczypospolitej*, Płock 2008.
- Kaszubowski P.M., *Tomasz Kolbe – powstańcze karty z życiorysu*, w: *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*.

- Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, cz. 3, oprac. ks. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 24, 1972.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, (Prace Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, 2), cz. 2: *Polonica XVI wieku*, Warszawa 1957.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, oprac. J. Rudnicka, przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, (Prace Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, 10), cz. 3: *Polonica XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Kielak B., *Historia bartnictwa na Mazowszu*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 18, 2004.
- Kijowski J., *Dzieje Ostrołęki 1944-2000*, Ostrołęka 2002.
- Kijowski J., *Ostrołęka w okresie walk narodowowyzwoleńczych*, w: *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości*.
- Kijowski J., *Z dziejów Powstania Kościuszkowskiego w Ostrołęce i okolicy*, Ostrołęka 1994.
- Kisiel D., *Parafia św. Apostołów Piotra i Pawła (Pniewo)*, Pułtusk 2014.
- Kisiełewska J., *Zarys historii naszej szkoły*, Płock 1936.
- Klarner I., *Dzieło Komisji Edukacji Narodowej w Pułtusk*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 2.
- Kluczeńska-Wójcik A., *Chronić dziedzictwo, budzić emocje. Muzea prywatne we Francji*, „Muzealnictwo”, nr 60, 2019.
- Kłoczowski J., *Biskup Jakub z Korzkwi (1396-1425) i próba restauracji Kościoła płockiego*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975.
- Kłudkiewicz K., *Polskie muzea prywatne w XIX wieku*, http://muzeumpamieci.umk.pl/?page_id=328 [dostęp: 08.11.2021].
- Knappek E., *Rękopisy średniowieczne w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, t. 57, 2002.
- Knapieński R., *Podróż do Nowogrodu Wielkiego – refleksje oraz jej następstwa*, „Notatki Płockie”, nr 62/1 (250), 2017.
- Kobylińska E., *Prałaci i kanonicy kapituły płockiej w l. 1450-1526*, Warszawa 2017 (mps pracy doktorskiej).
- Kobyliński Z., *Czym jest, komu potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? „Mazowsze. Studia Regionalne”*, nr 7, 2011.

- Kociszewski A., *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976.
- Kostanecki S., *Ostatnie posiedzenie Sejmu Królestwa Polskiego w 1831 r. w Płocku*, „Notatki Płockie” 1972, nr 1.
- Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów, red. W. Graczyk, J. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zygmier, Warszawa-Ciechanów 2016.
- Kowalski M.D., *Dlaczego warto było zostać kolektorem? Kariery papieskich kolektorów generalnych w Polsce w XV wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 80, 2014.
- Kowalski W., *Podstawy prawne odzyskania Pontyfikału Płockiego*, w: *Pontyfikał, odzyskana perła płockiego średniowiecza*, red. D. Majewski, Płock 2016.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII*, Kraków 2006.
- Krawczak T., *Wkład Kościoła katolickiego w dzieło niepodległości*, w: *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*.
- Krzyżaniakowa J., *Duchowni z wykształceniem uniwersyteckim w wielkopolskich kapitułach katedralnych na przełomie XIII i XIV wieku*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*.
- Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz i in., t. 1, Lublin 1969.
- Kubiczek F., Lutostański K., *Mały Rocznik Statystyczny 1990*, Warszawa 1990.
- Kuczyński S. K., *Rozwój kultury na Mazowszu (połowa XIII – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 68, 1997.
- Kultura prawna w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Barciak, Warszawa 2006.
- Kunkel R., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Kürbisówna B., *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 13, 1968.
- Kwiatkowski K., *Dokument dotyczący Bezlawek z 1409 roku*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, nr 1 (307), 2020.
- Labuda G., *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, z. 1, red. K. Nowiński, Warszawa 1978.
- Leśnodorski B., *Hornowski Józef (1773-1817)*, PSB, t. IX, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961.

- Lewandowska I., *Dziedzictwo kulturowe – problemy terminologiczne, zakres pojęciowy, podejście badawcze*, w: *Róbcie teatr... Księga jubileuszowa ofiarowana prof. Bohdanowi Głuszcakowi*.
- Librowski S., *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 28, 1974.
- Librowski S., *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 6, 1963.
- Lolo R., *Działalność PTS-K w latach 2004-2014*, w: *Przeszłość i tożsamość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*.
- Lolo R., *Kościół płocki wobec dążeń narodowowyzwoleńczych*, w: *Mazowsza północnego drogi do niepodległości*.
- Lolo R., *Kościół w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje Pułtusza. Tom I: do 1795 roku*.
- Lolo R., *Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji?*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice*.
- Lolo R., *Oświata i kultura w Pułtusku w epoce staropolskiej*, w: *Dzieje Pułtusza. Tom I: do 1795 roku*.
- Lolo R., *Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku w świetle inwentarzy dóbr biskupich*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 19, 2007.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985.
- Łuczyska-Suchodolska E., *Mistrzowie uniwersyteccy na Mazowszu w pierwszej połowie XIV w.*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*.
- Łukawski K., *Militaria w zbiorach Edwarda Malinowskiego. Przyczynek do charakterystyki kolekcji*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9.
- Łyjak W.Z., *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XVI wieku do 1818 roku*, Płock 2005.
- Majewski D., *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006 i Płock 2014.
- Majewski D., *Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum diecezjalnego w Płocku*, Płock 2011.
- Majewski D., *Straty biblioteki WSD i Archiwum Diecezjalnego*, w: *Zabytki Kościoła Płockiego 1939-2019*.

- Makowski M., *Kardynał Aleksander Kakowski metropolita warszawski*, Warszawa 2015.
- Małachowianka. *Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego w Płocku*, red. W. Koński, Płock 1995.
- Małłek J., *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.
- Mały Rocznik Statystyczny 1939, oprac. zb., Warszawa 1939.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski 2015, r. 58, Warszawa 2015.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski 2021, Warszawa 2021.
- Maroszek J., *O miejscu śmierci św. Brunona na granicy rusko-litewskiej*, w: *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*.
- Matelski D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych, t. I–II*, Kraków 2006.
- Mazowska Północnego drogi do Niepodległości, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2019.
- Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. *Studia i szkice*, red. J. Dziegielewska, Warszawa 2010.
- Mazowsze w retrospektywie badawczej. *Dynastie, instytucje, społeczeństwo*, red. W. Graczyk, J. M. Marszałska, B. Dźwigala, Kraków 2016.
- Mąkowski W., *Bartnicki Mikołaj*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935.
- Mąkowski W., *Benedyktyńskie opactwo św. Wojciecha na zamku płockim*, w: J.A. Nowowiejski, Płock. *Monografia historyczna*.
- Mediacje. *Teoria i praktyka*, red. E. Gmurzyńska, R. Morek, Warszawa 2018, Warszawa 2018.
- Micińska M., *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894 i 1917*, Warszawa 1997.
- Miejsce, które ratuje. *Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Milewski D., *Materiały do dziejów wojskowości polskiej lat 1600–1609 w zasobach Ostpreußische Folianten*, w: *Wojna – wojsko – historia wojskowości. Problemy i kierunki badań historyczno-wojskowych*.
- Milewski D., *Między prośbą a groźbą – korespondencja oficerów polskich z władzami Prus Książęcych w 1. połowie XVII w.*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8.

- Milewski D., *Military Contacts of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Duchy of Prussia in the First Years of the Livonian War (1600-1602)*, „Codrul Cosminului” vol. XXIV, no. 2, December 2018.
- Milewski D., *List Fryderyka Wilhelma do Janusza Radziwiłła w sprawie małżeństwa z gospodarówną mołdawską*, „Saeculum Christianum”, t. 26/2, 2019.
- Milewski D., *Listy senatorów koronnych do margrabiego Jerzego Fryderyka i nadradców pruskich w okresie trzeciego bezkrólewia (1586-1587)*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. 58, 2020.
- Milewski D., *Stan gospodarczy klucza pułtuskiego w świetle inwentarza dóbr biskupów płockich z 1650 roku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9.
- Ministerstwo Edukacji Narodowej o edukacji regionalnej – dziedzictwie kulturowym w regionie, Warszawa 2000.
- Morawski Z., *Gospodarka Pułtуска w okresie nowożytnym*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9.
- Nagielski M., Kossarzewski K., Przybyłek Ł., Haratym A., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015.
- Nieuważny A., *Bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806-1807*, Pułtusk 2007.
- Nieuważny A., *Napoleon na Mazowszu: bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806-1807*, Pułtusk 2007.
- Nieuważny A., *Napoleon, Polska, Francja*, w: *Napoleon i Polacy*, red. J. Macyszyn, Warszawa 2005.
- Nieuważny A., Ostrowski K., Stępień T., *200 dni Napoleona*, Warszawa-Pułtusk 2008.
- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.
- Niklewska J., *Insurekcja Kościuszkowska w pamięci narodowej*, w: *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*.
- Nowicka E., Parzych Cz., *Ostrołęckie pomniki*, Ostrołęka 1999.
- Nowowiejski J.A., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.
- Nowowiejski A.J., *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t.3, Płock 1905.
- Nycek J.B., *Ludzie i księżki*, Płock 1983.
- Ochrona zasobu archiwów kościelnych*, pod red. A. Laszuk, Przemyśl 2012.
- Ostrowska-Kłębowska Z., *Siedziby-muzea. Ze studiów nad architekturą XIX wieku w Wielkopolsce*, w: *Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród-miasto*.

- Ostrowski K., *Z Pułtusza do Tylży – doświadczenia epoki napoleońskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 5.
- Ożóg K., *Maffiolus Lampugnani nominat na biskupstwo krakowskie, biskup płocki. Meandry kariery kurialisty rzymskiego w okresie schizmy zachodniej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 48, 2000.
- Ożóg K., *Praskie studia prałatów i kanoników katedralnych metropolii gnieźnieńskiej w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku*, w: *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pochodzenie i funkcjonowanie elity kościelnej*.
- Ożóg K., *Świętosław z Wojcieszyna (zm. po XI 1462 r.)*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*.
- Ożóg K., *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384-1434)*, Kraków 2004.
- Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa 2009.
- Państwo i Kościół w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. M. Stawski, Warszawa 2008.
- Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego w Płocku, Mazowsze Płockie i Kujawy 1928*, nr 11.
- Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von N. Kruppa, L. Zygner, Göttingen 2006.
- Parzych Cz., *Mauzoleum bitwy ostrołęckiej 1831 r.*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, z. 5, 1991.
- Petrykowski P., *Edukacja regionalna, problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003.
- Pleskaczyńska M., *Źródła historyczne do dziejów Broku i Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała*.
- Płocha J., *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.
- Podleś A., *Pontyfikał Płocki z XII w.*, Płock 1986.
- Pontyfikał, odzyskana perła płockiego średniowiecza*, red. D. Majewski, Płock 2016.
- Potkowski E., *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, red. H. Szwanowska, Warszawa 1996.

- Powstanie kościuszkowskie na ziemiach województwa ostrołęckiego*, red. T. Rawski, Ostrołęka 1994.
- Powstanie listopadowe (1830-1831). Dzieje historiografia-pamięć*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.
- Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, red. L. Zygmier, Ciechanów 2013.
- Powstanie Styczniowe na Ziemi Pułtuskiej*, red. J. Szczepański, Warszawa-Pułtusk 1994.
- Poza Warszawą*, t. 1: *Arcydzieła plastyki dawnej XII-XVIII wieku na Mazowszu*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2018.
- Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo XI-XVIII wieku na Mazowszu*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, t. III, red. W. Szafrński, K. Zalasinska, Poznań 2009.
- Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. W. Uruszczak, t. 1: 1364-1780, Kraków 2015.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001.
- Przeszłość i tożsamość Mazowsza w świetle badań naukowych i działalności społecznej. Studia i materiały*, red. R. Lolo, K. Łukawski, Pułtusk 2017.
- Przybyłek Ł., *Mazowsze (straty i zniszczenia wojenne)*, w: M. Nagielski, K. Koszarzewski, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*.
- Pułtusk et l'époque napoléonienne: inauguration du Centre d'Époque Napoléonienne de la Haute École des Sciences Humaines de Pułtusk, 23 septembre 2000 dans le cadre de la campagne du Conseil de l'Europe "Europe – un patrimoine commun"*, red. R. Forycki, T. Iskra, Pułtusk 2000.
- Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. B. Gierlach, A. Gieysztor, S. Kotarski, Warszawa 1975.
- Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 3, red. A. Gieysztor, Warszawa-Pułtusk 1997.
- Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 5, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2003.
- Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 6, red. J. Szczepański, Pułtusk 2005.

- Pułtusk. *Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011.
- Raboszuk W., *Fundusze unijne na rzecz mazowieckiej kultury*, w: *Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon, Brama Bielańska. Ochrona dziedzictwa kulturowego. Perspektywy rozwoju*.
- Radziwiński A., *Droga do biskupstwa płockiego w XIV i 1. połowie XV w.*, w: *Personae, colligationes, facta*, red. J. Bieniak i in., Toruń 1991.
- Radziwiński A., *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studia nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995.
- Radziwiński A., *Niższe duchowieństwo katedralne w Polsce średniowiecznej. Wika- riusze katedry płockiej w XIII - poł. XV w.*, cz. 1: *Skład osobowy*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 76, 1991; cz. 2: *Zagadnienia wybrane*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 77, 1992.
- Radziwiński A., *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV w.*, w: *Genealogia - kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*.
- Radziwiński A., *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV*, w: *Kanonicy*, Toruń 1991.
- Radziwiński A., *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV*, w: *Prałaci*, Toruń 1993.
- Radziwiński A., *Prepozyci kapituły katedralnej płockiej w XIV wieku*, „*Studia Płockie*”, t. 14, 1986.
- Radziwiński A., *Prepozyci kolegiaty św. Michała w Płocku w XIV i na początku XV w.*, „*Studia Płockie*”, t. 19-20, 1991-1992.
- Ratusz B., *Licea Pedagogiczne w Polsce Ludowej 1944-1970*, Warszawa-Poznań, 1974.
- Reformacja, kontrreformacja, reforma katolicka na Mazowszu. Studia*, red. R. Lolo, Warszawa 2019.
- Renesans na Mazowszu. Andrzej Noskowski- biskup płocki*, red. A. Koseski, K. Ostrowski, L. Sobieraj, Pułtusk 2011.
- Rocznik Statystyczny 1947*, oprac. zb., r. 11, Warszawa 1947.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2001* oprac. zb., Warszawa 2001.
- Rosłonec S., *Przybyszew. Osada w pow. grójeckim*, Warszawa 1933.
- Rozynkowski W., *Nieznany inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661 roku*, „*Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza*”, t. 68, 2003.

- Róbcie teatr... Księga jubileuszowa ofiarowana prof. Bohdanowi Głuszcakowi*, red. I. Grzesiak, A. Naruszewicz-Duchlińska, A. Staniszewski, Olsztyn 2007.
- Russocki S., *Wokół pojęcia kultura prawna*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 30, 1986, nr 11-12.
- Russocki S., *Z badań nad statutami ksiąząt mazowieckich z XIV i XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 8, 1956, z. 2.
- Salina A., *Z Jeny do Płocka. Powrót szczątków trzynastowiecznego kodeksu zrabowanego z Biblioteki Seminaryjnej w: Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*.
- Samsonowicz H., *Dzieje polityczne (połowa XIV-początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa 1994.
- Sawicki J., *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, t. 6: Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952.
- Schulte von J.F., *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, t. 1: *Von Gratian bis auf Papst Gregor IX.*, Graz 1956.
- Serock i Mazowsze w dobie walk o niepodległość (1795-19128). *W setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości*, red. R. Lolo, Serock-Pułtusk-Warszawa 2019.
- Sieńkowski E., *Pułtusi album wspomnień*, t. 1: 1945-1969, t. 2: 1969-1989, red. L. Chybowski, Pułtusk 2007, 2011.
- Siniarska-Czaplicka J., *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław 1969.
- Sieradzan W., *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411-1466*, Toruń 1999.
- Skupieński K., *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2002.
- Spółczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017.
- Spółczno-ekonomiczne wymiary współczesnej samorządności*, red. E. Jaska, T. Skoczek, Warszawa 2018.
- Sroka S., *Wykaz Polaków wypromowanych na uniwersytecie w Bolonii w drugiej połowie XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 212, 2014, z. 1.
- Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020.
- Staszewski D., *Dawne kościoły płockie*, Płock 1912.

- Stogowska A.M., *Spółeczeństwo Płocka wobec wydarzeń I wojny światowej w świetle „Pamiętnika Płocczanki”*, w: *Spółeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*.
- Stogowska A.M., TNP 1820-2020. *Kalendarium wybranych wydarzeń naukowych, popularnonaukowych i organizacyjnych*, w: *Jubileusz 200-lecia Towarzystwa Naukowego Płockiego 1820-2020*.
- Stopka K., *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994.
- Studia nad Pontyficale Plocense*, red. H. Seweryniak, W. Liszewska, Pelplin 2020.
- Suchodolska E., *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977.
- Supruniuk A., *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374-1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku*, Warszawa 1998.
- Szacherska S.M., *Mikołaj z Mirzyńca*, w: PSB, t. 21, Wrocław 1976.
- Szacherska S.M., *Żebrowski T., Paweł z Orłowa*, w: PSB, t. 25, Wrocław 1980.
- Szczepański J., *Archiwum w Pułtusk. Zarys dziejów 1973-1998*, Warszawa-Pułtusk 1998.
- Szczepański J., *Bohaterowie walk o niepodległość spoczywający na pułtuskich nekropoliach*, w: *200 lat cmentarza Świętego Krzyża w Pułtusk*.
- Szczepański J., *Duchowieństwo pułtuskie w epoce walk o niepodległość (1795-1920)*, w: *Bazylika Pułtуска. 550 lat Świętyńi i Kapituły Pułtuskiej*.
- Szczepański J., *Działalność społeczno-kulturalna w czasie I wojny światowej i w latach II Rzeczypospolitej*, w: J. Szczepański, M. Owsiewski, *Pułtuskie inicjatywy. Działalność społeczno-kulturalna w latach 1880-1985*, Pułtusk 1988.
- Szczepański J., *Mazowsze w podziałach administracyjnych XIX i pierwszej połowy XX wieku (do 1939 r.)* „Studia Mazowieckie”, nr 3, 2009.
- Szczepański J., *Obwód pułtusk w czasie powstania listopadowego*, Pułtusk 1987.
- Szczepański J.E., *Peowiaci i ich losy (Jabłonna, Chotomów, Krubin, Wieliszew)*, Warszawa 2020.
- Szczepański J., *Pod panowaniem pruskim i w czasach Księstwa Warszawskiego*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*.
- Szczepański J., *Pułtusk i Ziemia Pułtуска w epoce walk o niepodległość*, Pułtusk 2018.
- Szczepański J., *Pułtуска szkoła w dobie narodowego ucisku i rusyfikacji*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*.

- Szczepański J., *Przebieg Insurekcji Kościuszkowskiej na północnym Mazowszu*, w: *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja*.
- Szczepański J., *Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, w: *Dzieje Mazowsza. Tom 3: lata 1795-1918*.
- Szczepański J., *Szkoła Wojewódzka Księża Benedyktynów w Pułtusk*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*.
- Szczepański J., *Tematyka polonijna w działalności archiwum pułtuskiego*, „Archeion”, t. 91, 1993.
- Szczepański J., *Tradycje bibliotekarstwa w Pułtusk*, Pułtusk 1987.
- Szczepański J., *Ziemia Pułtуска w walce o niepodległość*, Pułtusk 1993.
- Szczepański J., *Życie polityczne w: Dzieje Mazowsza. Tom 4: lata 1918-1939*.
- Szczepański J., *Życie polityczne Mazowsza w okresie popowstaniowym 1865-1914*, w: *Dzieje Mazowsza. Tom 3: lata 1795-1918*.
- Sztuka XIX wieku w Polsce. Naród-miasto. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Poznań grudzień 1977*, red. H. Lisińska, Warszawa 1979.
- Szumlicka-Rychlik G., *Kapituła katedralna w Płocku jako ośrodek kultury piśmiennej w XIV i XV wieku*, „Notatki Płockie”, t. 59, 2014, nr 1/238.
- Szweda J., Szweda A., *Z dziejów husytyzmu na Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000.
- Ślady przeszłości – uczniowie adoptują zabytki. Materiały pomocnicze dla nauczycieli*, Warszawa 2006.
- Świecki T., Wybult F., *Mazowsze Płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.
- Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009.
- Tokarz W., *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922.
- Tokarz W., *Marsz Madalińskiego*, w: tegoż, *Rozprawy i szkice*, t. II, Warszawa 1959.
- Tomczak R.T., *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w okresie średniowiecza. Studium prozopograficzne*, Poznań 2020.
- Trojanowski S., *Dobrogost* w: PSB, t. 5, Kraków 1939-1946.
- Turkowski R., *Ludowcy północnego Mazowsza wobec wydarzeń społeczno-politycznych na wsi w czasie I wojny światowej (w świetle korespondencji chłopskich do pisma „Wyzwolenie”)*, w: *Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*.

- Tyszkiewicz J., *Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach ościennych w tysiąclecie śmierci*, Pułtusk 2009.
- Ulanowski B., *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kraków 1887.
- Umińska B., *Aktywność gospodarcza i społeczna ziemianstwa guberni płockiej w latach 1865–1914*, Ciechanów 2019.
- Umińska B., *Niechaj Polska zna jakich synów ma. W 150. rocznicę Powstania Styczniowego na północnym Mazowszu*, Ciechanów 2013.
- Umińska B., *Polska Organizacja Wojskowa w Obwodzie Ciechanowskim*, Ciechanów 2001.
- Vetulani A., *Geneza statutu wareckiego o wykupie sołectw*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 3.
- Vetulani A., *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne”, t. 7, 1963, z. 3-4.
- Vetulani A., *Średniowieczny biskupi Płock jako ośrodek kultury umysłowej*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, t. 59, 1974, nr 11.
- Vetulani A., *Z badań nad pierwotnym tekstem Dekretu Gracjana*, „Collectanea Theologica”, t. 17, 1936, fasc. 1-2.
- W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juskiewicza*, red. B. Dymek, Warszawa 2007.
- Wardzyński M., *Spod Wrocławia i Gdańska do Płocka, Strzegocina i okolic; czyli o Czechach na północnym Mazowszu*, w: *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo XI-XVIII wieku na Mazowszu*.
- Wardzyński M., *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *lata 1527-1794*.
- Węcowski P., *Mazowsze w Koronie. Propaganda i legitymizacja władzy Kazimierza Jagiellończyka na Mazowszu*, Kraków 2004.
- Wiesiołowski J., *Kultura Polski prowincjonalnej u schyłku średniowiecza*, „Znak”, t. 19, 1967, nr 7-8/157-158.
- Wilk J., *Materiały do dziejów miasta Pułtuska*, Pułtusk, bd [1922].
- Wiśniewski K., *Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów*, w: *Pułtuskie osobliwości*, red. A. Henrykowska, R. Lolo, Pułtusk 2007.
- Wiśniewski K., *Archiwum konwentu płocko-pułtuskiego benedyktynów*, w: *Ochrona zasobu archiwów kościelnych*.

- Wiśniewski K., *Emigracja z Mazowsza i miast mazowieckich w XVI-XVII wieku w świetle rejestrów przyjęć do prawa miejskiego w: Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice.*
- Wiśniewski K., *Fundacja benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha w Płocku, w: Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów.*
- Wiśniewski K., *Instytucja komendy w konwencie płockim benedyktynów w XVI-XVIII wieku, w: Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu (z uwzględnieniem Kurpiowszczyzny), Ostrołęka 2008.*
- Wiśniewski K., *Kościół św. św. Piotra i Pawła Apostołów oraz inne zabudowania jezuickie i benedyktyńskie w Pułtusk (inventarze z lat 1781–1882 oraz dokumentacja fotograficzna), „Hereditas Monasteriorum”, t. 5, 2014.*
- Wiśniewski K., *Nieudana inwestycja? Budowa przez benedyktynów płockich nowego kościoła w Łętowie w latach 1777-1779, „Rocznik Mazowiecki”, t. XIX, 2007.*
- Wiśniewski K., *Przegląd najważniejszych źródeł z XVI-XVIII wieku w: Dzieje Mazowsza, t. 2: lata 1527-1794.*
- Wiśniewski K., *Szkolnictwo benedyktyńskie w Pułtusk w latach 1781-1833, „Nasza Przyszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 117, Kraków 2012.*
- Wiśniewski K., *Ustrój miasta w XVI-XVIII wieku, w: Dzieje Pułtusza, t. 1: do roku 1795.*
- Wiśniewski K., *Z dziejów konwentu benedyktynów w Pułtusk w latach 1781-1864, w: Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu, t. 6.*
- Wojciechowski M., *Powstanie styczniowe w świadomości płocczan – formy upamiętniania wydarzeń w okresie międzywojennym, Płock 2013.*
- Wojna – wojsko – historia wojskowości. Problemy i kierunki badań historyczno-wojskowych. *Księga Jubileuszowa na 50-lecie Zakładu Historii Wojskowości Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu*, red. M. Franz, Z. Pilarczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2019.
- Wojtyński W., *O kształceniu nauczyciela szkoły podstawowej w Polsce i świecie, Warszawa 1971.*
- Wolff A., *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji, Warszawa 1929.*
- Wójcik W., *Kościelne ustawodawstwo partykularne w Polsce przedrozbiorowej na tle powszechnego prawodawstwa kościelnego, w: Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce.*

- Wójcik W., *Wpływ kodyfikacji praskiej z 1349 r. na polskie ustawodawstwo synodalne*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne”, t. 8, 1976.
- Wroczyński R., *Seminaria nauczycielskie i ich wychowankowie na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, t. 27, 1985, nr 1/107.
- Wróbel D., *Elity polityczne Królestwa Polskiego wobec problemu krzyżackiego w czasach Władysława Jagiełły*, Lublin 2016.
- Wydra K., *Kronika zabytkomaniaka*, Warszawa 2013.
- Wysocki W.J., *Hierarchia kościelna wobec wydarzeń Wielkiej Wojny*, w: *Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*.
- Zabytki Kościoła Płockiego 1939-2019*, Płock 2019.
- Zachorowski S., *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396-1425*, Kraków 1915.
- Zachorowski S., *Studia z historii prawa kościelnego i polskiego*, Kraków 1917.
- Zdanek M., *Jakub Zaborowski z Zaborowa h. Kuszaba (zm. przed 21 II 1449 r.)*, w: *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, t. 486, 1979, z. 60.
- Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu (z uwzględnieniem Kurpiowszczyzny)*, red. B. Kalinowska, Ostrołęka 2008.
- Zarzycka K., *Rozgryźć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk. Upowszechnianie dziedzictwa i edukacja o dziedzictwie kulturowym*, Warszawa 2016.
- Załączny J., *Kształtowanie tradycji patriotycznych i poczucia tożsamości lokalnej jako element działalności samorządu legionowskiego. Przykłady dobrych praktyk*, w: *Społeczno-ekonomiczne wymiary współczesnej samorządności*.
- Załączny J., *Monografia Towarzystwa Przyjaciół Legionowa 1979–2009*, Legionowo 2009.
- Załączny J., *Monografia 40 lat Towarzystwa Przyjaciół Legionowa 1979–2019*, Legionowo 2019.
- Załączny J., *Obchody kościuszkowskie w 1917 roku elementem kształtowania tożsamości narodowej Polaków (na podstawie pamiątek ze zbiorów Muzeum Niepodległości)*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 22, 2015.

- Załączny J., *Od nauczyciela do badacza historii regionu. Zapiski regionalisty*, w: *Być regionalistą. Inspiracje, autodefinicje, perspektywy*.
- Załączny J., *Samotnie czy w gronie sojuszników? O nauczycielskich doświadczeniach w realizacji edukacji regionalnej*, „Gazeta Szkolna”, nr 31–32, 2004.
- Załączny J., *Szkoła przestrzeni kształtowania postaw regionalistycznych*, w: *XI Kongres Stowarzyszeń Regionalnych Legnica 23–25 IX 2018*.
- Załączny J., *Tradycje obchodów niepodległościowych na Mazowszu*, w: *Mazowsza Północnego drogi do niepodległości*.
- Załączny J., *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
- Ząbek W.L., *Pomniki i miejsca upamiętniające Marszałka Józefa Piłsudskiego na Mazowszu*, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. 2.
- Zieliński R., *Wojewoda płocki Grzegorz Zieliński († 1599)*, „Notatki Płockie”, 2/6, 1957.
- Zyglewski Z., *Jan Lubrański, biskup płocki 1497-1498*, „Nasza Przeszłość”, t. 82, 1994.
- Zygner L., *Biskup Jakub z Kurdwanowa herbu Syrokomla (ok. 1350-1425)*, Toruń 2020.
- Zygner L., *Drei polnische Bischöfe und Juristen: Peter Wysz, Jakob aus Kurdwanów, Andreas Laskarii und ihre Synodaltätigkeit in den Diözesen Krakau, Płock und Posen*, w: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*.
- Zygner L., *Droga Pawła Giżyckiego do biskupstwa płockiego*, „Notatki Płockie” t. 41, 1996, nr 2/167.
- Zygner L., *Działalność synodalna biskupów płockich w XIV-XV wieku*, „Studia Płockie”, t. 40, 2012.
- Zygner L., *Instytucja synodu diecezjalnego w życiu Kościoła płockiego (XIII-XVIII wiek)*, w: *Mazowsze w retrospektywie badawczej. Dynastie, instytucje, społeczeństwo*.
- Zygner L., *Kodyfikacja płocka biskupa Jakuba Kurdwanowskiego z przełomu XIV i XV wieku*, w: *W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juskiewicza*.
- Zygner L., *Mława miasto pogranicza*, Ciechanów 2002.
- Zygner L., *Polscy kanoniści późnego średniowiecza w służbie Kościoła i państwa*, w: *Fundamenty średniowiecznej Europy*.

- Zygner L., *Synody diecezjalne metropolii gnieźnieńskiej na przełomie XIV i XV wieku (Gniezno-Kraków-Płock-Poznań-Włocławek)*, w: *Kultura prawna w Europie Środkowo-Wschodniej*.
- Zygner L., *Synody pułtuskie (XV-XVIII wiek)*, „*Studia Mazowieckie*”, t. 8/15 2013, nr 1.
- Zygner L., *W kręgu płockich kanonistów późnego średniowiecza (Jakub z Kurdwanowa - Mikołaj z Mirzyńca - Dzierśław z Karnic)*, w: *Collegarum et Discipulorum gratitudo. Studia ofiarowane prof. Andrzejowi Radziwińskiemu z okazji 60. urodzin*.
- Zygner L., *Wykształcenie uniwersyteckie biskupów płockich w wiekach XIV-XV*, „*Roczniki Historyczne*”, t. 65, 1999.
- Zygner L., *Życie synodalne metropolii gnieźnieńskiej oraz diecezji pruskich i frankońskich końca XIV i pierwszej połowy XV wieku (uwagi na marginesie najnowszych badań)*, cz. 1-2, „*Saeculum Christianum*”, t. 28, 2021, nr 1; nr 2.
- Żbikowska M., *Nabożeństwa żałobne po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego. Rytuał a mit*, w: *Francja – Polska XVIII-XIX w.*
- Żebrowska M., *Drogi do Niepodległej – miejsca pamięci na terenie powiatu pułtuskiego*, Pułtusk 2018.
- Żebrowski T., *Kolegiata świętego Michała w Płocku i szkoła kolegiacka (około 1150-1612)*, w: *Małachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół - obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego w Płocku*.
- Żebrowski T., *Kościół (X- XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1.
- Żebrowski T., *Kościół (XIV- początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1.
- Żebrowski T., *Paweł z Gołymina*, w: PSB, t. 25, Wrocław 1980.
- Żebrowski T., *Prażmowski Michał*, w: PSB, t. 28, Wrocław 1985.
- Żebrowski T., *Rola ośrodka kościelnego płockiego w dziejach Polski w średniowieczu*, „*Notatki Płockie*”, t. 32, 1987, nr 3/132.
- Żebrowski T., *Stolica książąt mazowieckich i płockich (1138-1495)*, w: *Dzieje Płocka*, t. 1.
- Żebrowski T., *Zasób Archiwum Diecezjalnego w Płocku i jego przydatność do badań nad zakonami męskimi od schyłku średniowiecza po XIX wiek*, w: *Zakony rzymskokatolickie na Mazowszu*.
- Żebrowski T., *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.

Netografia

- ↗ <https://archiwumplock.pl/opis-zasobow-archiwum/> [dostęp 23.10.2020].
- ↗ <http://bip.legionowo.pl/Download/get/id,36968.html> [dostęp: 12.10.2021].
- ↗ https://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20131010Wykaz_muzeow_utworzonych_przez_osoby_fizyczne.pdf1385104003 [dostęp: 16.10.2021].
- ↗ https://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20150129Muzea_utworzone_przez_osoby_fizyczne.pdf1429186595 [dostęp: 16.10.2021].
- ↗ <https://interpretacje-podatkowe.org/osoby-fizyczne/itpp1-443-807-13-aj> [dostęp: 05.11.2021].
- ↗ <http://mckis.pultusk.pl/ma%C5%82e%20muzeum%20kina.html>.
- ↗ <https://www.facebook.com/groups/783487821692770> [dostęp: 10.11.2021].
- ↗ <https://www.facebook.com/kuzniakurpiowska/> [dostęp: 10.11.2021].
- ↗ <https://nimoż.pl/aktualnosci/szkolenie-dla-organizatorow-i-zalozycieli-muzeow-nie-bedacych-instytucjami-kultury-tzw-muzea-prywatne-edycja-skierowana-do-osob-ktore-rozwazaja-zalozenie-muzeum-tzw-prywatnego.html> [dostęp: 10.11.2021].
- ↗ <http://www.muzeum-motoryzacji.com.pl/pl/> [dostęp: 15.10.2021].
- ↗ <http://prywatnemuzea.pl/>, https://www.facebook.com/muzealnicyprywatni/?ref=page_internal [dostęp: 14.10.2021].
- Muzea prywatne, kolekcje lokalne. Badanie nowej przestrzeni kulturowej*, ↗ http://www.prywatne.mazowieckieobserwatorium.pl/images/pdf/Raport_muzea_prywatne_AriAri.pdf [dostęp: 08.11.2021].
- Muzea w Polsce [2016-2019]* ↗ https://statystykamuzeow.pl/posty/kategorie/baza_wiedzy [dostęp: 07.11.2021].
- Polacy są świadomi wartości dziedzictwa, ale wciąż za rzadko z nim obcuja, ↗ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Aktualnosci/news.php?ID=4511 [dostęp: 12.10.2021].
- Prywatne muzeum. Czy to możliwe?*, ↗ <http://adwokat-rzeszow.eu/?p=201> [dostęp: 08.11.2021].
- Jaszczołt M., *Co dalej z muzeami prywatnymi*, ↗ http://muzealnictwo.com/2014/04/co-dalej-z-muzeami-prywatnymi/#_edn1 [dostęp: 08.11.2021].
- Kobylińska E., *Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza*, ↗ http://atlasfontium.pl/index.php?article=admisje_plockie [dostęp 10.11.2021].
- Majewski P., *Muzea na 100 lat...*, ↗ <http://muzealnictwo.com/2018/11/muzea-na-100-lat/> [dostęp: 08.11.2021].

ARCHIWA
PAŃSTWOWE

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W WARSZAWIE
ODDZIAŁ W PUŁTUSKU

ISBN: 978-83-956774-5-8

ISBN: 978-83-7549-899-8